

THE KĀVYAPRĀKĀṢA

Calcutta Sanskrit College Research Series No. VII.

Published under the auspices of the
Government of West Bengal.

Texts No. 5

सान्धिविग्रहिकश्रीधरकृतटीक्या समेतः
काव्यप्रकाशः

SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA

Calcutta Sanskrit College Research Series

BOARD OF EDITORS

DR RADHAGOVINDA BASAK, M A , Ph D , *Chairman*

DR SUNITIKUMAR CHATTERJI, M A , D Litt (Lond)

PROFESSOR DURGAMOHAN BHATTACHARYYA, M A , Kāvya-Sāṅkhya-
Purānatūthi

PROFESSOR ANANTAKUMAR BHATTACHARYYA, Nyāya-Tarkatūtha

DR GAURINATH SASTRI, M A , D Litt , *Secretary and General Editor*

THE KĀVYAPRAKĀŚA OF MAMMATA

WITH THE COMMENTARY OF ŚRIDHARA

(PART ONE)

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA,

*Professor of Sanskrit Language and Literature, Department of
Post-Graduate Training and Research, Sanskrit College, Calcutta.*

Published by
The Principal, Sanskrit College
1, Bankim Chatterjee Street, Calcutta 12

Price : Rs. 12. 00

Printed by
Sree Jogesh Chandra Sarkhel
Calcutta Oriental Press (Private) Ltd
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta-9

कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयग्रेजणाग्रन्थमाला—ग्रन्थाङ्कः ७

मम्मटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेकाख्यटीक्या समन्वित.

(प्रथमो भागः)

उपोद्घातेन टिप्पनीसंयोजनया च
संस्कृतमहाविद्यालयस्थग्रेजणाविभागीयसंस्कृतवाङ्मय-
साहित्याध्यापकेन श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्येण सम्पादितः

१८८१तमे शकवत्सरे कलिकातानगर्या
प्रकाशितः ।

Table of Contents

	PAGE
1 Foreword	A—D
2 Preface	1—11
3 Abbreviations	111—1V
4 Introduction ..	v—Lxvii + one plate
5 Text (<i>ullāsas 1—4</i>) ..	1—136
6 परिशिष्टम् ..	क+ ख
7 अन्यनामसङ्केतः	(i)—(vi)
8 Errata	(vii)

FOREWORD

The *Kāvyaprakāśa* of Mammata, an epoch-making treatise on Sanskrit Poetics, does not require any introduction. But the commentary we are presenting to our readers was so long known by name only to students of Alankāra literature. Chronologically it is the third oldest commentary on the *Kāvyaprakāśa*. So we owe a few words to our readers by way of introducing this commentary.

It will not be out of place here to refer to the issues connected with the study of the *Kāvyaprakāśa* which will enable us to understand and appreciate the value and importance of the commentary. The main issues raised in this connexion centre round the questions of authorship, age, identity of the author and such other topics some of which are not still beyond dispute. There was a time when a scholar like Aufrecht did not hesitate to contend that originally the name of the author of the *Kāvyaprakāśa* was Mahimabhatta and Mammata was after all a corrupt version of the original name. Weber and Hall thought it worthwhile to hold the view that Mammata was the maternal uncle of the author of the *Naisadhiyacarita* and it may be mentioned in this connexion that the tradition current among the indigenous Sanskrit scholars supports the same. It was also believed by some scholars that Mammata had criticized Ruyyaka in several places of his work and that eminent commentators like Paramānanda Cakravartī and Nāgojibhatta may be held responsible for creating such an impression in the minds of those scholars. Fortunately, however, all these issues are now settled beyond doubt. But there is a number of other questions regarding which scholars still differ among themselves. For instance, the account of Mammata's identity given by Bhimasena in his commentary *Sudhāsāgara* alias *Subodbhīni* gives rise to a controversy and that also not without cogent grounds. The question of authorship also raises the controversial issues noted below :

(i) Whether Bharata, the celebrated author of the *Nātyasāstra* wrote the *kārikās* and Mammata composed the *vṛtti* only,

B

- (ii) Whether the whole work, i.e., the portions, *kārikā* and *vṛtti*, goes to the credit of Mammata,
- (iii) Whether Mammata wrote the *kārikās* only and the *vṛtti* was written by a different person, and
- (iv) Whether Mammata composed the work up to a certain portion and somebody else took up the task of completing it by supplementing both *kārikā* and *vṛtti*.

Baladeva Vidyābhūṣana, the author of the *Sāhityakāumudī* is perhaps the originator of the theory that Bharata is the author of the *kārikā*-portions of the *Kāvyaaprakāśa* and this theory has found its adherent in Jayarāma. It is really very interesting to note that Maheśvara, a commentator belonging to the 17th century also upholds the theory. The commentator Vaidyanātha, however, points out the hollowness of this view and scholars now have no hesitation to accept Vaidyanātha's contention.

The remaining issues, however, still remain unsolved. Vaidyanātha throws some hint to the effect that Mammata is the author of both the *kārikā* and *vṛtti* portions of the *Kāvyaaprakāśa*. A galaxy of commentators including Māṇikyacandra, Jayantabhatta, Jayaratha, Sarasvatītītha and Someśvara do not appear to recognize the *kārikā* and the *vṛtti* as separate works written by different authors. Hemacandra, Vidyānātha, Appayya Dīksita and Jagannātha ascribe the *kārikās* to Mammata in no uncertain terms. It is worthy of notice, however, that H. R. Divekar contends that the two portions are not the work of an identical author and that the whole of the *vṛtti* was composed by Alaka.

Rājānaka Ānanda in his *Kāvyaaprakāśanidarsana*, otherwise named *Śitikanthavibodhana*, contends that Mammata wrote the book only up to the figure of speech, Parikara (*Parikara-alāmīkāra*) and the rest was completed by some other writer named Alata. This gives rise to the fourth issue and that issue again is complicated when Arjunavarmadeva in his *Amaruśataka-rasika-saṅjīvanī* hints not only at the dual authorship of the *Kāvyaaprakāśa* but also names Alaka as the co-author of the work.

C

The name and identity of the co-author again is shrouded in mystery. What is the correct version of his name? Is it Alaka, Alata or Allata? Is this Alaka identical with Rājānaka Alaka, who is referred to by Ratnakantha as a commentator on the work of Ruyyaka? Can we identify this Alaka with the commentator Alaka who wrote his commentary *Visamapadoddyota* on Ratnākara's voluminous poem *Haravijaya* where he is described as the son of Rājānaka Jayānaka? Can we identify him with Alakadatta referred to by Jonarāja or with Alaka mentioned by Mankha in his *Śrīkantha-carita*?

Now a few words about the commentary. The discovery of manuscripts of this commentary must go to the credit of the present editor. The commentary which almost came to be forgotten in recent times was once very much known to the early commentators. Eminent commentators like Candīdāsa, Viśvanātha and Śrīvidyā Cakravartīn appear to follow Śridhara on several occasions. They refer to Śridhara as a 'sāndhi-vigrahika'. The importance of this commentary may be realized from the fact that though Candīdāsa and Śrīvidyā Cakravartīn have criticized Śridhara in strongest terms yet they have found it difficult to controvert his conclusions.

The present commentary *Kāvyaprakāśaviveka* has a number of useful aspects which are not to be found in any other commentary available to us. It gives us not only some very important data for settling some of the issues mentioned above but also gives us a few valuable references to the source-books of the treatise. It explains the work in its historical setting which is a feature peculiar to this commentary alone. Another special interest of this commentary is that it preserves some exceptionally valuable quotations. Thus we have quotations from the *Kāvyakautuka* of Bhatta Tauta and the *Bhāmahaśvarana* of Udbhata which seem to have been lost to us. Then, again, it gives us a passage from the *Nātyaśāstra* of Bharata which is not found in the printed text of the work. There are again a few quotations which give us dependable readings of the defective passages in the *Sanketa* of Rucaka. It also gives us better

D

readings for some dubious passages in the *Dhvanyālokalocana* of Abhinava, *Vakroktijivita* of Kuntaka and the *Vyaktiviveka* of Mahimabhatta. While quoting verses from some well-known classics like the *Raghuvamśa*, *Mālatīmādhava*, *Ratnāvalī* and *Venisambāra* Śrīdhara sometimes gives us variants which appear to us to be definite improvements on the readings in the current editions of those works.

In the end I must express my deep gratitude to the veteran editor at whose feet I had the rare privilege of studying Alankāra literature more than three decades ago. He has to his credit a record of editing several works on Sanskrit Poetics and I have reasons to believe that this work under his able editorship will lend lustre to his past record. Sri Dinesh Chandra Sāstrī of our Publication Department also deserves our thanks for the useful service rendered by him in seeing the work through the press.

GAURINATH SASTRI
General Editor

PREFACE

This is the first volume of the *Kāvyaprakāśa* edited with a hitherto unknown commentary, the *Kāvyaprakāśaviveka* by Śrīdhara. This commentary, which is a valuable one, especially for its assiduous care in maintaining the glory of the epoch-making *Kāvyaprakāśa* by way of preserving the text, of referring to its traditional ground-work as well as by its distinctiveness of presentation is, in the present state of our knowledge, the third oldest available in point of time, the first and the second being the smaller *Sanketa* by Rucaka and the bigger *Sanketa* by Māṇikyacandra respectively. While in search of mss for Candīdāsa's *Kāvyaprakāśadīpikā* in 1924, I happened to light upon a ms. of the work in the mss. collection of the Asiatic Society, Calcutta and prepared forthwith a transcript copy thereof. It has been of help to me in my edition of the *Sanketa* of Rucaka and of the *Kāvyaprakāśadīpikā*, especially the former and has been utilised by me in several papers on the Alankāra-Śāstra for the last thirty years. One of my pupils Dr Prakas Chandra Lahiri, made a good use of it for his Doctorate thesis. I have been keen all along in getting it published but opportunities were late in coming.

Seven years ago at the instance of Dr Suniti Kumar Chatterjee, the then President, the Asiatic Society, Calcutta, announced the undertaking of a critical edition of this work under my editorship. Prof S. K. Sarasvati, an ex-pupil of mine, the then Librarian of the Society, obliged me in utilising the services of Pandit K. Sankara Sarma Sastri, an assistant there, now employed as an Assistant in the National Library, Calcutta for helping me to collate the two mss. which are the only mss. now available and comparing them with my copy so that a press copy may be ready. That announcement is still there.

Only last year when I was appointed in the Research Department of the Sanskrit College, Calcutta, the Principal Dr Gaurinath Sastri, D.Litt., a distinguished ex-pupil of mine and the Philological Secretary of the Asiatic Society, requested me to undertake the publication of

there was no knowing when the Asiatic Society would be able to do it. I readily acceded to his request and the work was undertaken in right earnest in June 1958 as soon as a new press-copy was ready. I cannot adequately thank the Board of Editors of the Series and particularly the Principal, who, in the midst of his multifarious activities, with his characteristic enthusiasm and his genuine interest in the work, has managed all along to look over the final proof of each one of the forms as it has been printed. To Pandit Siddheswar Nyāya-Sāṅkhya-Vedānta-Kāvya-Vyākaranatīrtha, who has been my stipendiary Research scholar in that Department, and to Pandit Nanigopal Kāvya-Vyākaraṇ-Tarkatīrtha, who between them have prepared the press copy, and to the Pandits—Dinesh Chandra Shastri, Tarka-Vedāntatīrtha, and Jagadish Chandra Tarkatīrtha—of the Publication Department, who have rendered substantial help in looking over the proofs, my heartfelt thanks are due. To Pandit Ananta Kumar Nyāya-Tarkatīrtha, Professor of Indian Philosophy, Post-Graduate Research Department of this College, I owe a few suggestions for testing what appeared to be corrupt readings in the second *ullāsa*.

In the course of the printing of the work, the dubious portions in the commentary (of which the original copy was prepared long ago) had to be re-examined. The Asiatic Society authorities, especially its present Librarian Sri Sivadas Chaudhuri, B. A. and his Assistant in the Sanskrit section Sri Girijabhusan Bhattacharyya, B. A. provided all facilities, whenever we have called on them.

The difficulties in the way of having a learned and technical Sanskrit text correctly printed are many and I am in no way well-up in proof reading. I can only crave for the indulgence of the scholarly world in their overlooking the typographical errors which may have crept in and which, it is hoped, are minor ones. It is confidently hoped that the remaining portion of the work will be out by the end of this year.

The 25th January, 1959.

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

ABBREVIATIONS

- A. B. O. R. I. — Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona
- A. I. O. C. — Proceedings of the All India Oriental Conference
- As. Soc. Lett — Asiatic Society, Calcutta, Letters
- Bhoja. Sr. Prak. — Bhoja's Śrṅgāraprakāśa. (V. Raghavan)
- Cal. O. J. — Calcutta Oriental Journal
- Cat. Cat. — Catalogus Catalogorum
- Chow. S. S. — Chowkhamba Sanskrit Series, Benares
- Des. Cat. A. S. B. — Descriptive Catalogue of mss. in the Asiatic Society (Govt. Colln.)
- Des. Cat. B. B. R. A. S.— Descriptive Catalogue of the mss. in the collection of the Bombay Branch Royal Asiatic Society
- Des. Cat. B. O. R. I. — Descriptive Catalogue of mss., Bhandarkar Oriental Research Institute (Govt. Collection)
- Des. Cat. Mith. — Descriptive Catalogue of mss. in Mithila, (Patna 1933). vol. II
- G. O. S. — Gaekwad Oriental series, Baroda
- H. Dh. — History of Dharmaśāstra (P. V. Kane)
- H. M. — History of Mithila (Upendra Thakur, Mithila Institute, Darbhanga)
- H. P. S. — Notices of Sanskrit mss (H. P. Sastri. Second Series)
- H. S. P. — History of Sanskrit Poetics (P. V. Kane, 2nd. edn. 1951)
- I. H. Q — Indian Historical Quarterly
- I. O. Cat. — A Catalogue of mss. in the Lib. of the India Office. U. K (Eggeling)
- I. O. K. — A Cat. of mss. (Sans. & Prakrit)...(Keith)
- J. B. O. I — Journal of the Oriental Institute, Baroda
- J. B. O. R. S. — Journal of the Bihar & Orissa Research Society

- J. O. R. —Journal of Oriental Research, Madras
- J. Pr. A. S. B. —Journal & Proceedings of the Asiatic Society, Calcutta
- J. R. A. S. —Journal of the Royal Asiatic Society. U. K.
- Kar. —Kārikā
- Kav. M. —Kāvyamālā (I-XIV, Nirnayasagar Press)
- Kav. P. D. —Kāvyaprakāśadīpikā of Candīdāsa (Princess of Wales, Sarṣvatī Bhavana Series, Benares)
- Madras Cat. —A. Des. Cat. of Sanskrit mss. in G. O. Lib. Madras
- Mitra Notices —Rajendralal Mitra Notices of Sanskrit mss.
- N. S. ed. —Nirnaya Sagara edition
- Pattan. —A Descriptive Catalogue of mss. in Jain Bhandars at Pattan
- P. O. —Poona Orientalist
- S. C. C. —Descriptive Catalogue of mss. in Sanskrit College colln Calcutta
- Sar. P. —Śārṅgadharapaddhati.
- S. P. —Sanskrit Poetics (S. K. De)
- T. S. S. —Trivandrum Sanskrit Series
- Tr. Cat. —Triennial Cat. of mss. collected for Govt. Or. mss Lib Madras
- V. R. S. —Varendra Research Society, Rajshahi
- Z. D. M. G. —Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft
- Tanjore —A Des. Cat. of Sanskrit mss. in the Sarasvatī Mahal Lib., Tanjore
- Saras. Bh. —A Cat. of mss. in the Sarasvatī Bhavana, Sans. College, Benares

INTRODUCTION

A. Manuscript Material

The present edition is based on two mss. of Śrīdhara's commentary, marked here as 'ka' and 'kha', both of which are deposited in the Library of the Asiatic Society, Calcutta. They are described below —

ms 'ka'—

1. No in the collection—III. C 116 (Society collection) marked with the seal of Fort William, Calcutta and inscribed as mss. 650, College of Fort William, 1825. (It is enlisted as no 14 of the *Alankāra* mss. in the *Sūcīpustaka*, published in 1838, Calcutta).
2. Material—old country-made paper
3. Extent—Folio 221. (actually 219—as fol. 87 is followed in the mss. by folio 89, and folio. 211 is followed by fol. 213). It is a complete ms. except that folios 16-19 are missing. It has not been possible to restore the missing portion, as all attempts in securing a third ms. have been of little avail. The only library from which it was expected, i.e., the Darbar Library in Nepal, it is reported, has no copy of this work. Prof. S. K. Sarasvati, who headed a delegation to Kathmandu from the Asiatic Society, Calcutta, in the autumn of 1956 (Oct.-Nov.), could not find it as is inferred from his Report on the mss. examined, which are about seven hundred in number.
4. Script—Devanagri.
5. Measurement— $12\frac{1}{4}'' \times 3\frac{1}{2}''$
6. Lines to a page—7 (in folio 1-134) and 8 thereafter.
7. Letters to a line—56 to 58.
8. Date—marked as Samvat 1578 i.e. 1522 A.D. The ms. is a

where lacunae are noted showing that the original copy was torn or worm-eaten. The appearance is oldish and the last folio is brown and discoloured.

9. Remarks—Though clear and legible throughout, it is not entirely correct. Scribal errors, which include spelling mistakes, confusion of letters. (e.g. 'त' and 'भ'), and leaving out of two or more syllables are not lacking. There are¹ occasional omissions due to oversight, sometimes extending to seven or eight lines in print, as is evident from the other ms. It is the handicraft of two scribes. Folio 135 to the end are distinctly in a different hand.

10 Colophon —इति श्रीश्राधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके दशम उल्लासः । शुभमस्तु संवत् १५७८ समये व. सुदि सप्तमी शनिवासरे लिखापित परिडत-श्रीविद्यानन्दश्रीशारदानन्दस्य । लिखापितमात्मपठनार्थं । शुभमस्तु । गोर्वाणस्य । बन्धमुपरि आम्यन्तु पोता । सुखं दुशीला जलजन्तवं कदु रटन्त्वम्भोनिधेः कङ्क । यस्यैतस्य निजः स कोऽपि महिमा जागर्ति येन स्वयं विश्वायासवस.....नागस्य विश्राम्यति ॥

The lacunae in the colophon portion or rather in folio marked 221, show that mss. of the commentary, which had not ceased to attract discriminating scholars, were becoming rare at the time, the work being ousted by more modern commentaries, which presumably, as is the history in such cases, appropriated everything that was worth accepting. Occasional interchanges of त and भ, ल and न, न and ण, र and व, ज and य, र्ण and न्तु, झ and झ² would go to indicate that this ms. had a ms. written in Bengali script as its source.

.

1 e. g. folio 111b तत्र च करचरणाद्यवयवप्रायाः शब्दा...तस्य जात्यत्वस्य रत्ने रत्ने । , f. 153a तदपि पृथगित्याह स्वभावोहिनामा [लङ्कारेण]... ; folio 171a तथा तेजो धाम इत्यादावपि । एवं तिढन्तापेक्षया पुनरुक्तवदाभासो द्रष्टव्यः , folio 211b तत्र विशेषणत्वं स्थापनेन...

2 e. g. fol. 66a तत्रोपमाध्वनारतिनिरेशो न कर्तव्य । , fol. 77a समकालता विना (which should be समकालभाविना) ज्ञानान्तरेण, f. 90b न जलमात्रमभिधाय विवरणमुत्सहते ; f. 130b प्रतिरोधनस्य च विधेयत्वे ; fol. 155a प्रकृष्टतरत्वादोयसो व्यञ्जिकेति ।

Ms 'kha'

1. No. in the collection—4738-4739. (Govt. Collection). described in H. P Sastri's Des. Cat no 4822 (vol. VI p. 405) Ms no 4738 contains one leaf only, the last one (folio 117) discovered earlier (1897) Ms. no 4739 found next year contains the remaining ones that preceded it. Thus one ms is numbered as two mss in the collection. We read in Sāstī's Report—'The last leaf has been catalogued as a separate ms. to perpetuate the memory of the curious way in which the mss. came to me in two different times.' (p. 22., Report on the Search for Sanskrit mss. 1895-1900). The search party was led by the late Pt. Vinode Vihari Kāvyatīrtha (Vidyāvinoda) of Bhatpara, 24-Parganas who was a distant relation of the present editor, to whom a vivid description of how the ms. was procured was told out by the Pandit himself sometime after the editor's own copy was prepared.
2. Material—Palm-leaf now almost fragile.
3. Extent—in 116 folio. Incomplete (containing the 6th to the 10th *ullāsas*) Folio missing—24, 32, 34, 44, 47, 48, 50, 54, 56, 59, 63, 65, 69, 87, 88, 93, 95, 100 and 114 (Total 19 leaves). Two leaves are marked 61. Actually the mss contains 97+1 or 98 leaves. It begins thus:—
ॐ नमो नारायणाय । तेन तत्र व्यपदेशो जायते thus leaving out about four lines in the beginning of *ullāsa* VI. The two mss. together end with the end of the work
4. Script—Maithili of the 14th century (H. P. Sastī) According to the printed label pasted on it at the instance of Prof S. K. Sarasvatī, the Librarian, the script is old Bengali.
5. Measurement— $12\frac{1}{2}'' \times 2''$.
6. Lines to a page—7 lines.
7. Letters to a line—56 to 60.
8. Date and appearance—Lak. Sam. 219. (or 1410 A.D.) Old and discoloured.

9. Remarks—Clear and legible to the eye except where it is discoloured. It is on the whole more correct than ms. 'ka' and gives better readings. Scribal errors occur here and there. Had it not been for accidental long omissions³ and the missing leaves, it would have been of considerable help in restoring the text in the latter half of the work. This ms also is in the hand-writing of two scribes. The latter half of the ms. (from folio 58 to the end) is in the hands of the second scribe. As Vidyāpati Thakkura must have got the whole commentary transcribed, our ms. which is obviously a transcript from an older one, is only a part of the work done for him.

10 Colophon—इति तर्कचार्यठङ्कुरथीश्रीधरविरचित काव्यप्रकाशविवेक समाप्ति ।
शुभमस्तु । समस्तविरुद्धावलीविराजमानमहाराजाधिराजश्रीमत्-शिवसिंहदेवसंभुज्यमान-
तीरभुक्तौ श्रीगजरथपुरनगरे सप्रक्रियसदुपान्यायठङ्कुरथीविद्यापतीनामाङ्गया खौयाल सं-
श्रीदेवशर्म-वलियास-सं-श्रीप्रभाकरान्या लिखितैपा हस्ताभ्या । ल सं २६१ कार्तिक वदि १० ।
पुस्तकलिखनपरिश्रमं वेत्ता विद्वज्ञनो नान्य । सागरलङ्घनखेदं हनूमानेक परं वेद ॥

It would appear that Vidyāpati was a prominent practising active teacher of (*kāvya* and) *alankāra* at that time. The epithet *saprakriya* is found used in connection with official dignitaries in inscriptions. The scribes Devaśarman and Prabhākara, from the way of their naming preserved according to the mode of the traditional *kulapañjis* in Mithilā called *pañjīprabandhas* (which had then been very much in vogue) were respectively of the *mūla*⁴ (the place from which the family traces its eminence) Khoyala and Valiyasa. To the former belonged the well-known Rucipati Upādhyāya, who commented on the *Anargharā-*

3 which are noted in this edition. This portion will be in Vol. II. Some prominent omissions are कच्चिद्वक्तृप्रतिपाद्यांचित्या.. तदेतदाह corresponding to folio 132b, चक्रवन्नाज्यादि...खरूपं ..corr. to fol. 135a, कथं पुनरत्वं अथार्थात्याह तेन in folio 172a of mss. ka.

4 Professor Anantalal Thakur of the Mithila Research Institute, and Pandit Ramanath Jha, Daibhangā, to whom I am indebted for this account, think that Devaśarman here must be Devanātha (for Devaśarman as a name is not met with in the *pañjis*), of Nānyapura (named from king Nānyadeva) of khoyala family and a contemporary of the poet-teacher Vidyāpati Thakkura.

ghava of Murāri. The latter also claims distinguished names as its own. The time-honoured way of describing the local antecedents of a person in the *kulajī* fashion is to mention the *mūla* as well as the *grāma*. 'sam.' in the above account may be taken to be abbreviation for *sambhūta* (belonging to the family). The name of the second place is not in the colophon. Gajarathapura is the town where the capital was transferred in king Śivasimha's time (H. M. p. 309). In the case of the ms. *ka*, the description of the scribes, if they belonged to Mithilā, (they might have belonged to Nepal) would indicate that that practice was being discontinued. This ms. has served to determine the limiting date of the Maithila poet⁵ Vidyāpati, about which there was a conflict of views in the last century. It has also helped to fix the time of the king Śivasimha of Mithilā.⁶ In 1951 this ms. (no. 4738) was presented at the exhibition of mss. held at Jaipur because of its historical importance. The two mss. seem from their occasional divergences not to be related to each other i.e. ms. 'ka' is not derived from ms. *kha*.⁷

Aufrecht in his *Cat. Cat.*, Vol. I. notices another ms. (ms. 'kha' was not entered there) from N. W. P. It is ms. no 602 in Private Libraries of N. W. Provinces. The Report (I. Benaras 1874-78) relied on by Aufrecht contains the following account.—Ms. in Devanagari script in modern paper containing 40 leaves, 5 lines to the page, deposited with Durgaprasad Chaube of Mirzapur. Remarks—not procurable, recent and apparently correct. (p. 9). From an account in the old journal *Pandit*, Benares 1887, which seems incidentally to throw some light on the locality and the person or persons who could be

5 Professor K. N. Mitra and B. B. Majumdar in their introduction to the new impression (1957) of the Bangiya Sahitya Parisat edn. of Vidyāpati's *Padāvalī* has made a special note of this (p. 313).

6 'The authentic date about Śivasimha is Lak. sam. 291, when he was ruling Tirabhukti and when a ms. of Śridhara's *Kāvya-prakāśaviveka* was copied by order of Vidyāpati' (H. M. p. 314)

7 This is proved conclusively by difference in readings, e.g. folio 171a (ms. 'ka') reading तदिह तनुशब्दपर्यायसूक्ष्मादिशब्दोपादाने... and तत्वार्थालङ्कारता... a different reading in ms. *kha*.

tried, an attempt was made through a private gentleman of Muzapur Dist, as also through Pandit Bibhutibhusan Nyāyācārya (the Asst Librarian, Sarasvati Bhavana, Benaras) to trace it. But nothing has come out of it. This ms. if secured, might have supplied the missing portion of ms. ka.

As the *Sanketa* by Someśvara (from which it was thought worth while to supplement it), the publication of which was intimated to the present editor about five years ago by its editor R. C. Parekh of Ahmedabad, is not yet out, the missing portion has to be represented in this edition by extracts from the *Bālacittānurañjini* of Sarasvatīrtha, mss. of which work are deposited in the B.O.R.I. We got on loan through the courtesy of its curator Dr P. K. Gode one of these mss., a complete one (32. of 1882-83 Govt. colln.) Sarasvatīrtha who was well-read and well-posted in *Alamkāra* literature is later than Candīdāsa and possibly Śrīvidyā-cakravartin also. As works of these latter commentators are available in print, they have not been used here for the missing portion.

B. The *Kāvyaprakāśa* and Its Popularity.

The *Kāvyaprakāśa* is the earliest available and the most important *alankāra nibandha* the Sanskrit literature has to its credit. The statement *sampūrnam idam kāvyalaksanam* towards the closing portion of the work must not be taken to mean that the author (the author of the supplement) wanted it to be known by that name. The word *kāvyalakṣana* in a general way applies to the *śāstra*, and was used by early *alankāra* writers like Ānandavaidhana in that sense. In his *Dhvanyāloka* Ānanda calls *alankāra* writers as *kāvyalaksana* (or *laksma*) *vidbhāyins* (N.S. p. 10, 12). While some commentators have used the word as a specific name for a work (as Ratnaśrīñāna for the *Kāvyādarśa*) and one *alankāra* writer has a work of that name (H. S. P. p. 392, S. P. I. p. 325), neither tradition nor the joint writers have accepted that to be the name of the work. Our commentator has found in the title a hint as to the width of its scope (*vyāpakatva*) and its variety (*varicitrya*) on the basis of the similitude import. This is justly the case, for barring out dramaturgy, everything that is of moment is broached here. Nowhere except in the solitary notable instance of

Rudrata's *Kāvyālankāra*, has dramaturgy been discussed in a *kāvya-laksana* work. Very aptly has Mānīkyacandra in his *K. P. Sanketa* described our work as the jewel on the forehead of entire Alankāra-śāstra¹. There have been titles of works like the *Sarasvatīkanṭhabharana* (of Bhoja) and the *Sarasvatī-hṛdayālankāra* of Nānyadeva, each, in its own way, a characteristic name. This characterisation of Mānīkyacandra is a suggestive one, noting incidentally the high eminence which it was destined to reach in the literature of *alankāra nibandhas*.

The attempt at arriving in unerring judgment (*siddhāntanisthā*) and the brilliance in the compilation (*matasankalana*) of whatever is worth recording from older source-books are the two prominent criteria of a *nibandha* work, and the *Kāvyaprakāśa* exhibits them to a notable degree of exactness and precision. The *Kavyākautuka* of Bhatta Tauta, from the meagre extracts about theory and practice we have now therefrom e.g. those by Śridhara referring to its characterisation of *gunas* and by Hemacandra in the *Kāvyānuśāsana* on its observation on the usefulness of *varnanā* as an inevitable and integral portion of *kavivyāpāra*, seems very likely to be a work of this type. It is the earliest traceable contribution now known. It was at least a century earlier than the *Kāv. pr.* and wielded considerable influence on later writers in the line. In the past the traditional way in Indian Poetics has long been to treat the entities separately, for, to guide writers who deal with the whole compass of the śāstra has been the aim throughout. The themes were recognised as isolated units. Though there had been attempts (as in the case of Vāmana) at co-ordination, they were not steadily pursued. The epochmaking work, the *Dhvanyāloka*, led the way to such a course of systematisation, but no less than two centuries had to elapse to clear the way and to set the standard for *nibandha* composition. Even thereafter there were dissentient voices who preferred the old ways of disjointed thought and managed to survive. Moreover, there was in very many of them a touch of subjectivity and an opinionistic outlook which have to be eschewed in a proper presentation of the precepts and canons of literary criticism. Abhinavagupta by his masterly

I सर्वालङ्घृतिभालभूपणमणौ काव्यप्रकाशे मया
वैधेयेन विधीयते कथमहो सङ्केतकृत् साहसम् ॥ (मा. च. सं. १ पृ: २४०.)

exposition in the *Dhvanyālokalocana* as also by his gloss *vivarana* on his teacher's work the *Kāvyakautuka*, had paved the way, and the *Kāv. pr.* was ushered in the proper spirit of presentation in the background of the notable contributions, which were taken to be *prakarana granthas* like the *Hidayadarpana* of Bhāttanāyaka, the *Vakroktijivita* of Kuntaka and the *Vyaktiviveka* of Mahimabhatta.

The *Kāv. pr.* has never lost sight of the main function of the *alankārashastra*, which is primarily and predominantly a *laksyapradbhāna śāstra*. Thus keeping to the plans of earlier masters of presenting a connected purview in *kārikā*, *vrत्ति* and *udāharana* a plan resorted to by Vāmana and perfected by Ānandavardhana, it has looked constantly to the *udāharana* side as its practical exposition and even where, now and then, as in *ullāsas* two and five, it indulges in academic or scholastic disquisition, it readily settles itself with the *kāvya* atmosphere of appraisement. There is also a recognition of the contribution of post-Ānandavardhana writers, which was necessary as a balance to the perpetuation of old stereotyped verses and examples. This is evidenced by its directly or indirectly applying itself to discussion of themes and of verses in works like the *Kapphinābhyudaya* of Śivasvāmin, the *Navasāhasānkacarita* of Parimala and the *Rāmacarita* of Abhinanda, as much as to works in Prakrit literature, specially the *gāthās* (which also the earlier work *Sarasvatīkantabbarana* did), way to which was shown by Ānandavardhana. In a sense the *Kāv. pr.* is co-eval with the falling off of the ideals and of the best tendencies of *kāvya* composition, except in a limited sense, for Śrīharsa the author of the *Naisadhacarita* had not yet appeared. Anthologists (and the bulk of these known are not prior to the *Kāv. pr.*) and later *alankāra* writers had dealt with materials which were supplied by and enlisted in the *Kāv. pr.* Though primarily *laksyapradbhāna* in its objective side, it has maintained the sanctity and purity of its canons and has never stooped to vindication of unwarranted forms and modes.

The *Kāv. pr.* is generally dated in the latter half of the 11th century (S.P. vol. I p. 263, H.S.P. p. 160). Rucaka's commentary *K.P. Saṁ.* (it might have been preceded by short notes or glosses) which was presumably Rucaka's maiden venture, as appears from a casual remark of Jayaratha in the *Al. Sar. vimarśini*) was written near about

1140 A.D. The oldest *mss* of the *Kāv. pr.* that has come down to us (Stein's *Des. Cat.* of Jāṇāmu and Kashmir *mss.*) is dated 1158 A.D. Hemicandra is his *Kāvyañusāsana* (about 1140), with not much of major differences, follows the *Kāv. pr.* It would not be wrong to infer, that the work which had risen into eminence in his time was written fifty years before. The manner in which king Bhoja's name is mentioned in a verse² (v. 489) esp. the use of the pronoun *tat* would indicate that Bhoja's munificence (*tyāgalītāyata*) was a talk of the people and presumably that he was no longer in the land of the living when the verse was written. Bhoja was dead a little after 1055. The *Kāv. pr.* text betrays no trace of Bhoja's influence—and this was hardly expected, seeing that Bhoja and Mammata were affiliated to different lines of *alankāra* thought—except that there are some common illustrations, which however serve different purposes. This verse has got a parallel in Bilhana's *Vikramāṅkadevacarita*³ and breathes the same note and is presumably a contemporary composition. Bilhana's work was finished near about 1088. It is just possible therefore that the *Kāv. pr.* was near to it in point of time (between 1080-1090).

Another verse which may help us in dating the *Kāv. pr.* is *alamaticapabatvāt* (v. 419). The *Kavīndravacanasamuccaya* ascribes it to the Buddhist writer Dharmakīrti but there are others (e.g., *Sār. p.*) that would attribute it to the poet Bilhana. The *Kav. vac. sam.* cannot be earlier than 1050 A.D., it quotes verses from the *Rāmacarita* of Abhinanda, Bhoja and some later writers. Bilhana in his *Caurapañcāśat* describes his love-experiences in a similar manner. This verse (no. 58) is found in a poem called *Bilhanakāvya*.

2 मुक्ता केलिविसूत्वहारगलिता संमार्जनीभिर्हता·
प्रात प्राङ्गनसीनि मन्थरवलद्वालाद्विलाक्षारुणा ।
दूराद्वाडिमववीजशङ्कितविय कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वचनेषु भोजनृपतेस्तत्यागलीलायितम् ॥

3 *Vik. dev. ca. XVIII. 96*
भोजः च्छामृत् स खलु न खलैस्तस्य साम्यं नरेन्द्रै-
स्तत्प्रत्यच्चं क्रिमिति भवता नागतं हा हताऽस्मि ।
यस्य द्वारोड्मरशिखरकोडपारावताना
नादव्याजादिति सकरुणं व्याजहारेव धारा ॥

(*Kāvya-mālā* 13) Similarly the verse *nirarthakam jaṭma gataṁ nalinīyāḥ* which is found cited in the *S. K. A.* and is also found in the later epic *Vikramāṅkadevacarita* (IX) is incorporated in the *Bilbanakāvya* (no. 32). Such a dating is also supported by two other collateral evidences. Mahimabhatta, who has been criticised for his *anumāna* theory in explaining away *dhvani* in the *Kāv. pr.* and who has been the main source of inspiration in *Kāv. pr.*, *ullāsa* seven as is evident from *verbatim* citations from the *Vyaktiviveki*, a fact borne testimony to by all early commentators, refers to Abhinavagupta's *Locana*, (p. 33) (in Vy v., p. 90). He flourished about 1050 A.D. Again the *Kāv. pr.* in its refutation of the figure *hetu* admitted by Rudrata makes certain observations which look like a retort to the remarks of Rudrata's commentator Namisādhu. Namisādhu's commentary is dated *sāmvat* 1125 i.e., 1069 A.D. Namisādhu does not belong to Kashmir, though he might have utilized materials from Kashmir commentaries (v. 2 Intro.), and a period of twenty years might safely be allowed to have intervened between the two works.

The comment discussed in the previous paragraph occurs in a portion which is justly regarded as the supplement to Mammata's work from the hint in the verse at the end thereof. Authentic Kashmir tradition which is recorded in the *San.* of Rucaka, the earliest commentary available, itself belonging to Kashmir and which was reiterated by all the

4 + हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतु'रिति हेत्वलङ्कारो न लक्षितं । आयु-
ष्ट्र्यतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणता कदाचिदर्हति वैचित्र्याभावात्, अविरलकमलविकास ..
काल ॥ इत्यत्र काव्यरूपता कोमलानुग्रासमहिम्नैव समाप्त्रासिषुर्न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनया ।
काव्य प्रः १०म उ. रु. का. अ. ७।८-८३ has हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेद्यत ।
सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्य पृथग्भूतं ॥ अविरलकमल काल ॥ Namisādhu
comments on the verse उदाहरणदिग्यम् । इदन्तूदाहरणम् यथा आयुष्ट्र्यं नदी
पुरायं भयं चोरः सुखं प्रिया । वैरं द्यूतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयो ब्राह्मणपूजनम् ॥ Jhalkikar
(p. 706) misled by the statement of the *Kāvyaprādīpa*—उक्तश्चायं
भट्टोऽद्वृट्टेन हेतुमता सह । हेतु. ascribes this to भट्टोऽद्वृट्. The *Kāv. pr.* reading of
the definition is a bit different, that the reference is to ऋद्वृट् is clear.
The *kārikā* is in *āryā* metre, the metre used throughout by Rudrata,
while Udbhata, except in the two opening definitions which are in
prose, uses the *anustubh* metre in his work (का अ. सा. सं)

early commentators including Śrīdhara,⁵ regards the *Kāvyaprakāśa* as the work of two authors Mammata and Alaka (sometimes named as Alata). This Alaka is known to have been the author of a commentary on the epic *Haravijaya*⁶ (published in the N. S. edn.) which work our commentator apparently uses in his *gloss* on one of these verses. All the citations from this epic (except one, *madbuparāpi* v. 357) are found in the supplement. Similar is also the case with the citations from the *Navasābasāṅkacanita*. We cannot subscribe to the view of H. R. Divekar,⁷ who is inclined to ascribe the entire *vr̥tti* portion to Alaka. The arguments of F. W. Thomas and S. K. De who have controverted this view can be supplemented Arjunavarma deva's reference in the *Amarūśatakarakasāñjivanī*, to the *vr̥tti* in the seventh *ullāsa* as well, as being the handi-work of Alaka also is misinformed comment. His manner of referring to Mammata savours of uncharitable barter directed against one whose views, (Arjunavarmadeva being a follower of the Bhoja school) did not appeal to him.⁸ There is the incontrovertible evidence of the issue in *kār*

5 Rucaka's comment at the close of the *Sanketa* एतेन च
महामतोना प्रसरणहेतुरेष ग्रन्थो ग्रन्थकृताऽनेन कथमायसमाप्त्वात् परेण च पूरितशेषत्वादि-
खरडोऽयखरडतया यदवभासते तत्त सङ्खटनैव साध्वी हेतु । न हि सुघटितस्य सन्धिबन्धं
कदाचिज्ञद्यत इत्यर्थशङ्कया वन्यते । The oft quotd verse of Rājānaka Ānanda
of Kashmir, a late commentator on the work कृत श्रीममटाचार्यवर्यैः
परिकरावविः । प्रबन्धं पूरित शेषो विधायालक्षूरिणा ॥ echoes this 'old' infor-
mation and notes the portion of Alaka's contribution.

6 v. 560 (f. 215a) is a *verbatim* quotation from Alaka's commentary.

7 *Vide The Dual Authorship of the Kāvyaprakāśa* J R A S.
1927, pp. 505-520 and F W. Thomas's observations thereon

8 In his com. on v. 35 (N. S. edn) अत केचित् दोषमाचक्षते । तदा
वाग्देवताऽदेश इति व्यवसितव्य एवासौ, किन्तु हाइकमयीवरलब्धप्रसादौ काव्यप्रकाशकारौ
प्रायेण दोषद्वश्ची The dual used here relates to his hypothesis about the
seventh *ullāsa* and incidentally hints at the unsoundness of their
position as well as at this scant courtesy he would pay to them by the
व्याजस्तुति form of expression.

४ (*mālā tu pūrvavat*)⁹ “on which a great deal has been written.” his hackneyed form of mention, which is also used in another *kārīka* 5 (*esām bhedā yathā .*) like ‘*pūrvam*’ in *kār.* 48 (*śabdārthacitram it pūrvam*) and ‘*purā*’ in *kār.* 21 (*arthāb proktāb purā tesām*) does not necessarily prove the point noted by Divekar. In the first of these latter instances the term ‘*pūrvavat*’ has as its related antecedent *bhāvanā*, which is remotely placed in the *kārīka* text. There are other evidences which go to establish the identity of the *kārikākāra* with the *ṛttikāra*. A side by side consideration of *kārikā* 5cd with *ārikā* 48¹⁰ takes us to an inconsistency in the enumeration of the varieties of *kāvya* noted in *ullāsa* one. Śivdhara like the other early commentators (and most of the later commentators too) does not think necessary to emphasize this obvious point in his exposition of those *ārikās*, for the one main reason that the work to him was an integral one. Had the *kārikā* text been an independent self-contained work, the author could not have rested with a mere statement like *na tato ullāsa in kārikā* 72¹¹ without mentioning these ten varieties.

P. V. Kane (H. S. P. p. 258) has met the point sought to be stressed by H. R. Divekar in the so-called divergence between the

9 The word पूर्वे in माला तु पूर्ववत् may be deemed to refer to साङ्ग of the previous half of the *kārīka* साङ्गमेतत्. The का. अ सा. सं. ११३ states समस्तवस्तुविषयं मालारूपकमिष्यते। समस्तवस्तुविषय रूपक is one of the varieties of साङ्ग रूपक in Mammata's presentation, but this is hardly convincing. Moreover in the *vṛtti* text elsewhere (e. g., *kār.* 46) पूर्ववत् has a remote antecedent.

10 शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यञ्जयन्तवरं स्मृतम् (*kār.* 5). This is the third class of *kāvyas* and is counted as one. In *kārikā* 48 we read शब्दार्थचित्रं त् पूर्वे काव्यद्वयसुदाहृतम् where obviously the author was thinking of the enumeration of Bhāmaha cited in the *vṛtti* thereon शब्दाभिधेयाङ्कारभेदादिष्टं द्वयन्तु न। So the *kārikā* depends on the *vṛtti*. (The सगङ्गाधर has taken this hint and has distinguished between the two and has counted them as two, but that is another question.)

11 *kār.* 72 केचिदन्तर्मवन्त्येषु...न ततो दश। This statement in the *kārikā* has to depend on the *vṛtti*, where the ten *guṇas* are numerated.

kārikā and the *vr̥tti* in the treatment of the figure *ūpaka* (*kār* 93) Divekar finds in the statement of the *vr̥tti* (*āropitā iti bahuvacanam-avivaksitam*)¹² an evidence of the soundness of his own views. It may be added that his arguments are anything but convincing. The earliest commentator Rucaka has no notes on this and it is difficult to say what the *vr̥tti* reading was with him. Śridhara takes the singular reading in both the *kārikā* and *vr̥tti* portions. Jayaratha's use of the singular number in his exposition of Rucaka's *Alankārasarvasva* (सहावयवैरारोप्यमाणो वर्तते यत् तत्थोऽक्षम् । परम्परयैकस्य माहात्म्यादपरस्य • p. 45) would go to suggest that the singular number in these cases is nothing unexpected and is quite appropriate.

Nor is the view of V.S. Sukthankar¹³ in his reflection *On the Two Authors of the Kāvyaprakāśa* that Alaka supports Rudrata while Mammata pays greater weight to the views of Udbhīta tenable. This remark has an obvious reference to *arthalankāras* in *ullāsa* ten. Mammata in the previous portion (*ullāsas* four and nine, *vide* verse 26, verse 356 and in the *vr̥tti* on *kārikā* 85)...(तथा ह्युक्तं रुद्रेन स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ) has used and noted the views of Rudrata. Even in his portion of the tenth *ullāsa* there occur at least ten statements¹⁴ which go

12 K. P. V. (fol. 179b) श्रौत इति—श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठशब्दव्यापारस्तत्-प्रतिपादित । आरोपितस्य यो विषय आश्रय स यथा श्रौतस्तद्वदारोयमाणोऽपि श्रौत । That the sentence आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम् does not appear in Śridhara's text of the *vr̥tti* is clear from his not noting, and explaining it, as Māṇikyacandra, Candīdāsa, Bhattagopāla and Śri-vidyācakravartin do.

13 *Vide* Z. D. M. G. Vol. 66 pp. 477-90 *On the two Authors in the Kāvyaprakāśa*.

14 In the *vr̥tti* on the figure उत्प्रेक्षा we read समेनोपमानेन , in his *vr̥tti* on the figure ससन्देह he mentions न केवलमय निश्चयगर्भ यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देह स्वीकृत .. किन्तु निश्चयगर्भ इव नात् निश्चय प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्धेन , in his treatment of the figure रूपक in the *vr̥tti* portion यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽय-मित्युक्तम् हीदमन्यैरभिधीयते , in the case of निदर्शना (second variety) *kār.* 98, in the case of the second variety of दीपक *kār.* 103 , in विरोध under *kār.* 110 , in स्वभावोऽक्ति in *kārikā* 111 , in the case of the figure समुच्चय *kār.* 116 , in the case of the *kār.* texts of the figures अनुमान and रूपक.

to show how much he depended on Rudrata in preference to Udbhati. In some of these cases with his characteristic terseness he refers to 'anyaih' where Udbhata also is included. One may contrast this with his manner of reference to Rudrata by *kenacit* in his consideration of the latter's illustration of the figure *vyatireka*.¹⁵ Mammata refers e.g. to Udbhata's *upekṣā*¹⁶ also in no unambiguous terms. In course of one of his differences with Rudrata, (where for the main thesis he is indebted to him), Mammata notes in the mild apologetic form *iti na vācyam* or *ni tato darśitam*. As to Alaka's borrowing from Rudrata the following point is to be noted. Of the twenty-five (amongst the sixty-one) *arthālankāras* treated in the latter portion of the *Kāvyaprakāśa* which we owe to Alaka, none except *sankara*, *samādhī* and *samsṛsti* are found in Udbhati's *Kā al. san.* or are admitted by Bhāmāha, whose work was commented on by him in his more important treatise the *Bhāmūv*.

It may well have been the case that Mammata like his predecessor Kuntaka, who had reduced the number of *arthālankāras* or, like his immediate successor Hemacandra who had admitted only 29 *arthālankāras*, could not have admitted several of them. It is certain that the apologetic statement appended in the *vrtti* or *kārikā* 141 appearing in Alaka's portion of the work (प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् आनन्द्यात्तप्रमेदानामिति ..... इलङ्कारा) betrays an attitude of admitting new figures. It is noteworthy that only four of these twenty-five in Alaka's text are admitted by Hemacandra and five by the senior Vāgbhata (the figure *sankara* appears in both these lists) and that the whole host of them is recognised by Rucaka in his *Alankārasarvasva*, in spite of the fact that he expresses his affiliation to the views of his father and teacher Rājānaka Tilaka who commented on Udbhata's *Kāyalānkārasārasamgraha*. The refutation of the figure 'betu' to which we have already referred (*vide* f.n. 4) shows that Rudrata is not indiscriminately followed by Alaka. *Kārikā* 142

15 'क्षीणः क्षीणोऽपि' इत्यादावुपमानस्योपमेयादाविक्यमिति केनचिदुक्तम्, तदुयुक्तम् ।

16 किन्तु निश्चयगर्भं इव नात्त निश्चय. प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भवोद्भृटेन. There is no attempt here to vindicate this position, on the contrary, there is an implication that this is an oversight on the part of Udbhata.

(तेपां दोषा यथायोगं १८) is redundant and the *vṛtti* thereon as well as on the previous *kārikā* contains statements (कुत् पुनरेष नियमो... परस्परव्यतिरेको ज्यायान् *kār.* १४१, तदेतेऽलङ्कारदोपा १४१ न पृथक् प्रतिपादनमहन्तीति...) which are repetitions of the views expressed in an earlier part of the work¹⁷

This leads us to the text of the *Kāvyaprakāśa*. It is easily conceded that differences in the readings of the illustrations cited are inevitable. The mode of presentation of the text depends on the faithfulness in preservation of the *kārikā* and the *vṛtti* portions as also on the admission or otherwise of illustrations in the text. Rucaka¹⁸ and Māṇikyacandra¹⁹ have suggested certain emendations in the *kārikā* portion, the former in a spirit of supplementing what is thought to be indispensable, the latter by way of variants, to be more compatible with the spirit of the text and with the continuity of the traditional background. Śrīdhara in either contingency has tried to defend the text, though on rare occasions he has found fault with the wording of the *vṛtti*²⁰. His disposal of one such case in the closing portion of *ullāsa* three where Rucaka proposes an additional *kārikā* is a bit

17 in the *vṛtti* on *kārikā* 85 in *ullāsa* nine we read:—उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणा शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः स त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । तथाहि—कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुप्रासादयः व्यर्थत्वादिप्रौढथाद्युपमाऽऽद्यस्तङ्कावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थापन्ते ।

18 का. प्र सं. पृ १३—‘तदेव’ द्वितीय उल्लासे प्रयोजनस्य व्यञ्जयत्वसमर्थनेन. शब्दस्य व्यञ्जकत्वमुक्तम् । ततस्तृतीयोऽल्लासे अर्थस्य व्यञ्जकत्वं प्रकाशितम् । इयतैव व्यञ्जकत्वनिर्णयो ग्रन्थकृता कृतः, केवलं विवक्षितान्यपरवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यञ्जयप्रभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जकत्वस्यानुकृत्वादव्यासिर्व्यञ्जकत्वनिर्णयस्य इति चिन्त्यमेतत् । यदि परं ‘व्यक्तिरेव सेत्यनन्तरं ‘रसादे’ प्रतिपितृसया । विभावादिभ्य एपाऽभिव्यक्तिरथ-समाश्रये’ति कारिका पठनीया ।

19 e. g. in मा. सं. ३१ पृ—वयन्त्वस्य श्लोकस्य द्वितीयं पादं स्थ व्यञ्जकतोच्यत् इति पठाम ।० मूलव्याख्याया त्वथशब्दस्य गम्यमानता व्याख्येया, मा. सं. २२० पृ: तदर्थमुपमा भेद इत्यत सूलेऽकारप्रश्लोपो ज्ञेय ।

20 e.g. in K. P. V p. 57—‘तदेव’ यद्यपि. तथापि ध्वनिभेदस्य संलक्ष्यक्रम-व्यञ्जयप्रभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जकत्वमग्रे वच्यतीति नाव्यासिर्व्यञ्जकत्वनिर्णयस्येति । यदि वा व्यक्तिरेव.. कारिका पठनीया, so also in connection with the *vṛtti* on the figure सहोक्ति in fol. 183b.

peculiar. The earlier commentators there have noted interpolations, not many, a prominent case of which is furnished by the *vṛtti* on *kār.* 23, (vide our comments in f.n. 4, p. 56.) where even Māṇikyacandra has recognised a text which is palpably not there. The text in *ullāsā* ten dealing with the *udāharana* portion has been sought to be tampered with. Rucaka's *Sanketa*, though short in bulk, is careful enough to note this. Jayaratha has noted (pp 85-86, 137) a similar process in the *udāharana* text in the *Alankārasarvasva*, a process which occurred in the brief span of less than half a century. Śrīdhara following Rucaka has incorporated such *udāharanas* also in his commentary. One verse, v. 502²¹, (श्रोणीबन्धस्त्यजति...) is left out by later commentators like Govindra Thakkura, though it is noted in almost all earlier commentaries as part of the text. The one passage which V.S. Sukthankar²² thinks to be an interpolation—is it because it does not fit in with his hypothesis?—is in perfect order and is commented on by Rucaka, Śrīdhara and others.

As to the contents of the text and the evaluation thereof, the divergence in the approach bearing on the difference in the standard of judgment between the old and the relatively modern commentators is a point worth noting. Rucaka, Māṇikyacandra, Śrīdhara and Cāṇḍīśa—the last three admitting all the while its practical importance—are agreed as to *ullāsā* one in not being the *par excellence* contribution in the line of Mammata. This is also the case in *ullāsa* ten where brevity in the *kārikā* as well as in the *vṛtti* has exceeded all proportions. The earlier commentators think that the estimate of the

21 रु सं. p. 68 क्रमेणेति प्रतीकान्तर श्रोणीबन्धस्त्यजति.. योवनेनेति पाठ् , and Śrīdhara (L. 203b) follows. Vide *Alankārasarvasvavimarsini* pp. 85 86, 137.—अयं हि ग्रन्थो ग्रन्थकृत् पञ्चात् कैरपि पतिकाभिर्लिखित इति प्रसिद्धि-स्तैश्वानवधानादुदाहरणपतिका न लिखिता । अतिदेशवाक्यव्याप्तिका न लिखितमि ति ग्रन्थस्यासङ्गतत्वम् ।

22 Sukthankar in Z.D.M.G. Vol no. 66 p. 691. This is an adjunct to his hypothesis about Rudrata influencing the later writer and not the earlier one. The passage in question is—‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’ इत्यादेः ‘कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुरा सुरातय’ इत्यादेश्च दर्शनात् ‘व्यविकरण’ इति ‘एकस्मित् देश’ इति च न वाच्यम् ।

total contribution of the *Kāv. pr.* as indicated in a nutshell in the last verse (*ityesa māgo.....*) coming evidently from Alaka is hardly applicable to the achievement of the *Kāv. pr* in this chapter. But there can be no two opinions about *ullāsas* two, four and five, where Mammata is in his best form and has set an unapproachable ideal in conciseness and precision for later writers. Some of the early commentators (e.g. Mānikyacandra and Śrīvidyā Cikravartī) are full-throated in their approbation and notify their sanction by their manner of comment. Śrīdhara by his explanatory and amplificatory comments on these *ullāsas* has joined in this chorus of praise. The grammarian—for Mammata in his essentials was an ardent admirer of the *Mahābhāṣya* and the *Vākyapadīya*, as is evident from his repeated citations and his respectful manner of reference to them—and the literary critic have joined to make these *ullāsas*, specially *ullāsa* two, (the subject matter whereof did not figure prominently in *alankāra* dissertations prior to his) a thing of sterling merit. At the same time not unoften it presents a few statements difficult for exposition (*durūhapankti*, in the language of Gadādhara), a hard nut to crack for the unwary reader and a subject for close investigation to the student, who wants to be schooled in the discipline of the *sāstra*.

Now to come to the manner of presentation of the work. The terseness and economy in space achieved have passed into a proverb. This is evident in the *kārikā* and the *vṛtti* portions equally alike, showing that both might have come from the same author. In the *kārikā* portion one may note this in a quality form in the connected series in *kārikās* 15-18 and in *kār.* 66-67 (*ullāsa* eight). In the definitions of the figures *upamā*,²³ *rūpaka*²⁴ and

23 साधर्म्यसुपमा भेदे । Mānikyacandra in his *Sanketa* (pages 219-220) notes—उपमानोपमेययो शब्दार्थद्वारेण स्वगतो भेदो न धर्मद्वारेण । तदर्थ-मुपमा भेदे इत्यत सूतेऽकारप्रलेषो ज्ञेय । ततश्च भेदाभेदग्राधान्य उपमेति लब्धम् ।

24 तद्रूपक्रमभेदो य उपमानोपमेययो । The *vṛtti* reads—अतिसाम्यादनपहु त-भेदयोरभेद । As Mānikyacandra in course of his comment notes रूपक्रमभेद एव य इति नावधारण कृतम् । The difficulty arises from the author's citing the illustration ज्योत्स्नामस्म (v. 412) where in the fourth quarter लाङ्घनस्य च्छ्वलेन introduces the element of अपहु ति ।

*samāsokti*²⁵—in both of which latter, figures our author closely follows Udbhata—the text because of its terseness is vague. In *kārikā* 23, (which comes at the end of the third *ullāsa* and is a reiteration of *kār.* 20,) as well as in *ullāsa* five (pp. 170) there occur cryptic statements which have taxed the ingenuity of the commentators. On the whole, however, this is a signal achievement that in the course of 1,2 *kārikās* (a later redactor of the text has, however, compressed it into 113 *kārikās*) and of a comparatively short *vitti*-text the author has managed to treat of every important topic of an *atankāranibandha*. He does not indulge in verbosity and does not avail of the shifts of elaboration and enumeration so much in evidence in his two predecessors Kuntaka and Bhoja. This terseness is equally manifest in his manner of the incorporation of materials from his source-books, which is sometimes direct (e.g. pp. 5, 7) and sometimes (e.g. pp. 132-133, 150-151) awkward, landing the reader in a morass. More instances of the latter are furnished by his reference to the figures *rasavat* etc (p.p. 63, 140) and by his mention of figures *tulyayogitā*, *kāvyabetu* and *betu*²⁶ in illustrations in *ullāsa* four where their respective *Kāv.* *pr.* conceptions (in case where they are admissible) do not tally with the connotations intended. Bhāmaha, Vāmana and Rudrata are the authorities whose definitions are intended to be accepted to fit in with those texts. So also in his treatment of verse no 255 (*sadā madhye....*) there is a mention of three *mārgas*²⁷ which do not figure in the *Kāv.* *pr.* While *svalpāksara* is an inevitable feature in a *sūtra*, it is to be accompanied with clarity of expression (*asandigdha*). The definition of *rasābhāsa*, (*kār.* 36) contains the term *anauicitya* which in the relevance

25 परोङ्मिदकै. लिष्टै समासोङ्कि॑। The व्यवहारसमारोप insisted on by the *nāvya* school (Ānandavardhana puts it thus —समारोपितनायिकानायकव्यवहारयो॒• एव वाक्यार्थत्वात्। ध्व.आ पृ ३६) is not explicit in the text of Mammata who simply has—यदप्रकृतार्थस्याभिधानं सा समासेन संच्छेपेणार्थद्वयकथनात् समासोङ्कि॑।

26 The तुल्ययोगिता (p. 106) is as defined by Bhāmaha (III. 26) and Vāmana (IV. 3. 26). The काव्यहेतु (p. 108) is as defined by Udbhata (*kār.* 74). So is हेतु (p. 110).

27 Someśvara in his *Sanketa* (*Des. Cat.* B. B. R. A. S. fol. 67a) gives the reference. *Vide* our *tippanī* on the passage in this edn.

of the context requires to be clearly explained but is not so done. The copiousness of the illustrations—e.g. for *nirākānsa*, where he justifies this (pp. 201-05), and the author is careful to see that whatever he treats in his *vr̥tti* is supported by apt illustrations from works which have, however, added to the practical value of the work—has served as a check on his peculiar manner. What appear to be divergencies in this respect (e.g. the *vr̥tti* portion in the second *ullāsa*) as much as in his digression in referring to the different expositions of the *rasanispatti sūtra* of the sage Bharata in *ullāsa* four are quite in order and expressed in his usual style, though this has made the work a difficult and abstruse one. There are, however, just a few unjustifiable instances of prolixity in the *kārikā* text.²⁸ (amongst justifiable instances there is the definition of the figure *virodha* where Mammata clarifies the views of Rudrata and is 'followed by later writers like Rucaka in the *Alankārasarvasva*) and of padding of phrases and words which appear as so many blemishes.

Early commentators like Śridhara and Bhattachopāla and late commentators like Gadādhara Cakravartin Bhattācārya and Kamalākara Bhatta in their comments on portions of *ullāsas* two, four and five have availed themselves in their glosses of their erudition and skill in exposition, which to the uninformed students look little short of puzzling and exasperating. There is bound to be an underlying presupposition in the reader's mind that Mammata indulges in a *mīmāṃsaka* bias, traces of which present themselves in *ullāsas* two and five and in his brochure, the *Śabdavyāpāraṇicāra*. The summary disposal of the *naiyāyika* and of the Buddhist *apōha* views about *śabdārtha* (p. 27) where Śridhara's commentary is not available is regarded as a pointer. It must be remembered, however, that these reflections, concerned as they are with the *vākyārtha*—and *Mīmāṃsā* is *par excellence* the *sāstra* that deals therewith—come by the way for the

28 e.g. *kār* 21 (अर्थः प्रोक्तः पुरा तेषाम् अर्थव्यञ्जकतोच्यते । p. 49) which Mānīkyacandra would choose to amend as अथ व्यञ्जकतोच्यते (मा. सं. पृ: ३६), *kār.* 46 (एपां भेदा. .p. 148) where पूर्ववत् is explained as ध्वनिप्रकारवत्, *kār.* 142 एषा दोषा यथायोगं .. Instances of padding are collected in H. R. Divēkar's paper (J. R. A. S. 1927). They are by no means the monopoly of the author of the supplement, Alaka.

establishment of the *ālankārikas'* cherished function *vyanjanā*—which is not accepted in the *mīmāṃsaka* circle or by the *naiyāyikas*. It is interesting to note, as Śridhara has done (e.g. p. 171), the fidelity of Mammata to the views of grammarians, (which is elsewhere evident in his resorting to the function of *laksanā* in examples like *kīrmasu kuśalab*) particularly²⁹ to those of the grammarian-philosopher Bhartihari, the author of the *Vākyapadīya*. Śridhara³⁰ in one particular instance, where he explains this *vivartavāda* in a different and easy-going later Vedantic pattern is misguided. This is a feature which Mammata inherited from Abhinavagupta whom he follows closely even to the extent of adopting his very text, as we have noted in those places. Abhinava was sure that the views are those of the grammarians.

The opinionists amongst commentators on the *Kāv. pr-* and commentaries serve as apt specimens of intensive study followed in our land—have differed in their assessment of the net contribution of this work to the *śāstra*. While one section with Candīśa, the author of *Kāv. pr dīp* taking the lead, has been obsessed with the author's inconsistency and his servile acceptance of oldish views borrowed from tradition (*prācīnamataniryāntritata*),³¹ the other—this is the view of the majority of later commentators—have exalted him to the position of an embodiment of the Muse of Learning (*vāgdevatāvatāra*) and therefore beyond cavil. Candīśa's accusation brings in a point which has to a considerable extent been anticipated by the remark in the closing verse of the *vr̥tti* (*vinirmitā*

29 The *Kāv. pr viv* (p. 170) remarks —वाक्यार्थो हि पदपर्यायस्त्वखण्ड एवाभिधीयमानो दृश्यते। The *Vākyapadīya* remarks —वर्णनात्र पदानात्र क्रमात्तिवेशिनी। पदाख्या वाक्यसंज्ञा च (वा प. २. ५२).

30 The *Kāv. pr. viv.*, in its alternative exposition of the *vivartavāda* view (p. 172) remarks .—एवत्र सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्म तदतिरिक्तं सर्वं मिथ्या...अतः पदपदार्थविभागमन्तरे रौप्यं चक्षुरादिवत् ब्रह्मज्ञानजनकमिति य आहु . Sarasvatītīrtha in his comment (fol. 52a) also notes:—अविद्यापदं व्यवहारमार्गं इति। ये इत्यौपनिषदा ब्रह्मविद् ।

31 e.g. *Kāv. pr dīp* p. 23, सत्यमेवं किन्तु गङ्गलिकाप्रवाहपतिताना जरता गौरवबन्धनिर्यन्तितोऽयं ग्रन्थकृत्तैविष्यमुक्तवान्), p. 109—एतच्च प्राचीनप्रणायानुरोधिना ग्रन्थकृता कराठतो नोक्तं प्रभावेति वेदान्तरेति च वदता सूचितमेव।

sanghatanā) and cleverly hits at the side-by-side presentation of two divergent tendencies, one sponsored by the great Udbhata and the other by the masters Ānandavardhana and Abhinavagupta. One notable commentator Śrīvatsalāñchana Bhātṭācārya follows Candīdāsa whose definition of *kāvya* he takes as the starting-point of his investigation in his manual *Kāvyaparīksā*, (which name he derives from Candīdāsa) now available in print. While in Mammata's definition of *kāvya* and in his treatment of the *alankāras* there is clearly traceable a bias towards the school of Udbhata with whom *alankāras* are the primary entities in a *kāvya*, it is none the less evident throughout the rest of the work that Mammata is out and out a *dvanniādin*. The inconsistency arises because of the so called 'definition' (*kār* 4a) and the principle of division (*kār* 4b) resorted to being incompatible in nature. Later writers like Viśvanātha who have attacked Mammata's definition have fallen into a similar error. Śrīdhara justifies the position of Mammata in an able exposition² which has the support of Candīdāsa, the greatest denouncer of our author. There are a few cases of palpable inconsistency e. g. in the *Kāv* *pra* reference to figures *rasavat* etc. as noted above and in his statements about *śānta rasa*. While in the latter case, we may trace the source of this inconsistency to Mammata's following the *Dhv al* and the *Nātyasāstra* of Bharata, in the two statements for the former no reasonable explanation is forthcoming. It is just possible that Mammata recognises *śānta rasa* both in the śravya *kāvya* and in the *nātya* like Bhatta Tauta and Abhinavagupta (See *Nātyasāstra* I. p. 302). He uses the *sūtra* of Bharata शङ्कारहास्य... (*kār* 29) but does not want to restrict *nirveda* (*kār.* 35) to śravya *kāvyas* merely. The silence in the *vitti* is significant.

It must be confessed, however, that modern scholars have taken too high a view about Mammata's originality. He is original in the sense that every influential *nibandhakāra* is original. Views and formula-

32 *Kāv. pr viv* (p. 13). — सिद्धे काव्यसामान्यलक्षणे विभागो विशेषलक्षणात् वक्तव्यमित्याह । तद्देदानिति लिष्ट पदम् । भिद्यत इत्यवान्तरविशेषो भिद्यतेऽनेनेति भेदो व्यावर्तको धर्म इति च । विभागस्य विशेषलक्षणप्रयोजकधर्मनिर्देशरूपत्वाद्विन्नं वाक्यं क्रियते । प्रतिलक्षणं वाक्यं तेनोपादीयत इति न कश्चिद्विशेषं । *Vide* our notes on Rucaka's *Sanketa* (p. 3), for the implications of the pronouns तत् and इदम् appearing therein.

tions that were current had to be met and adjudged, but if it is a question of originality of matter, one has to be strictly on guard to call him original on such counts. A great and commendable part of the early commentators' job—and Rucaka, Śrīdhara, Somesvara and Bhattachopāla are prominent amongst them—is to show how the *Kāvya* pr. uses and builds on materials supplied by earlier masters, so much so, that it is no exaggeration to say that almost every line of the *Kāvya* pr. either in the *kārikā* or in the *vitti* is old matter. This, however, is no disqualification in a *nibandhakāra* who is *par excellence* a systematiser. As Hemacandra,³³ the next great *alankāra*-writer who is often dubbed as a plagiarist for his indebtedness to earlier masters, puts it—"No author can give us anything that is absolutely new, for the world is the same all through, it is only the treatment that is new." There are, however, certain features, because of which, a freshness of approach and a candour in conviction, features that characterise a prominent *nibandha* work, which appears when the *śāstria* has arrived at its fulness and maturity, are conspicuous. One such is Mammata's unqualified subscription to and vindication of the theory of *parivṛttisabatvāsabatva* or, as it is popularly labelled as the *anvayavyatireka* stand. While in a way this is traceable to a pre-Vāmana conception,³⁴ its use as a determinant in characterising *dhvani*, *dosa*, *guna* and *alankāra* is first emphasised by Mammata. There is, however, a studied silence in the matter of stressing this feature in the case of the *gunas* and *alankāras* in the *Kāvya* pr. portion of Mammata (Alaka subscribes to it for the generality of *alankāras*). In the case of *alānkāras* e.g. the figures *punaruktavadābbhāsa* and *vakrakti* which in earlier parlance were designated as otherwise, are classed as *ubbhayālankāra* and *śabdālankāra* respectively, and the point is driven home by Mammata in the case of the figure *ślesa* in the ninth *ullāsa*. Mammata's division of *upamā* into *śrautī* and *ārtī* (*kār* 87), in which he

33 We read in his *Pramānamimāṃsā* (p. i. Sindhi Jaina Granthamala edn. Ahmedabad, 1939). अनादय एवैता विद्या. संक्षेपविस्तरविवक्षया नवनवीभवन्ति तत्कर्तृकाश्वोच्यन्ते। किं नाश्रौषीः, न च कदाचिदनीदृशं जगत्।

34 अत श्लोकौ—आधानोद्धरणे तावद्यावद्वोलायते मन्। पदस्य स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरखती॥ यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसंहिष्णुताम्। तं शब्दन्यासनिषणाताः शब्दपाकं प्रचक्षते॥ (का.अ सू.वृ.पृ.३२)

follows Udbhata, however, contains a leaning towards the older *āśrayāśrayin* theory, which has been rejected outright in the above cases. For *gunas* the position is a bit perplexing, for Mammata does not concede the Vāmaṇite partition of *gunas* into *śabdaguna* and *arthaguna*. He declares *tena nārthagunā vācyāḥ* (*kār* 73). Another such is the principle of division of *kāvyas* according to the dictum प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति, which is systematically followed throughout, and in instances, where doubts may arise, his remarks are clear and convincing.³⁴ A quantitative difference in emphasis relating to the *rasadosa* known as प्रकृतीना विपर्यय may be noted as what distinguishes Mammata's view from that of Ānandavardhana in the matter of a much-discussed topic relating to the *Kumārasambhava* of Kālidāsa, as is we have hinted in our paper *The Authorship of the Latter Half of the Kumārasambhava*³⁵ (*As S Letters* Vol. XX no. 1).

The *Kāv. pr* is not a mere *alankāra* work—it is a literature and library by itself. The known commentaries which came to be written soon after its composition and are being undertaken even in present days as those by Maheśacandra Nyāyaratna of Calcutta, by Vāmanācārya Jhālkīkara of Poona and by Hariśankara Śatman of Mithilā written in Kāśī, come up to about a hundred in number.³⁶

35 e.g. in the case of verses कृतमनुमतः . . (v. 39), क्राकार्यः (v. 53), तथाभूता (v. 15), परिच्छेदातीत (v. 108) and अयं स रसनोत्कर्षी (v. 117) which are cited once under व्यञ्जना and then under अलङ्कार, and thus are types of गुणीभूतव्यञ्जय. The remarks of अ र आ (पृ २३) may be cited in connection with v. 53.—यद्यपि भावगर्भमध्यपातितया भावधनावन्तर्भवस्तथायौपम्यसामर्थ्यलभ्यत्वेनालङ्कारतयाऽभिधानमिति सर्व स्वस्थम्, and this represents the view of Mammata correctly.

36 The *Dhv. al* remarks द्विविधो हि दोष.—कवेरव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च . तस्मादुत्साहवद्वतावपि प्रकृत्यौचित्यमनुसर्तव्यम्. यत्केव विधे विषये महारुदीनामायसमीद्यकारिता लक्ष्ये दृश्यते स दोष एव। स तु शक्तिरसकृतत्वात्तेषा न लक्ष्यत इत्युक्तमेव। The *Kāv. pr* puts it thus—किन्तु रतिः संभोगशङ्काररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनोया। तद्वर्णन हि पित्रो संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्।

37 Over and above the comm. of Vācaspati Miśīa, Ratneśvara, Vidyāsāgara and Pradyotana Bhattācārya, mss. of which have not yet been found, there are mss. of such deposited in the A.S.B., I.O.C,

They cover all the tracts of this Indian sub-continent and are spread over almost even for more than seven centuries, indicating the universality of its appeal to all learned and scholars irrespective of their affiliation and local features. In the mediaeval period to be a teacher (*ādhyāpaka*) of the *Kāv. pr.* was a great claim for scholarship, and academic proficiency and erudition vied with each other in providing dissertations and glosses on it. The demand for such was never in the wane, as is proved by the history of the accidental find of the present commentary which passed through the hands of a scholar because of the high compliment paid to it by a practised and expert teacher whom we know more as a poet than as a scholar, the great Vidyā-pati Thakkura. More than one notable worker in the field of Sanskrit poetics who have distinguished themselves by writing independent treatises made a point to try their hand in commenting on it, some in their earlier years like Rucaki, some in their maturity like Candīdāsa, who had already written the *Dhvaniśiddhāntasangraha* now lost to us, Viśvanātha, the author of the *Sābityadarpana*, Narasimha Sūri alias Sarasvatītīrtha who wrote the *Rasanirūpana* on the theory and ideology of *rasa*. The *Kāv. pr.* itself through its intensive study brought into relief different systems of investigations into the nature and division of *kāvyas* or a difference in emphasis on the categories—such as the eclectic schools espoused by early commentators like Śridhara and Śrividyācakrīavartīn, the protagonists of *āsvīda*-view like Candīdāsa, Viśvanatha and Śrivatsalāñchana, the expositors of *vittis* or sense functions such as Appaya Dīksita and Kamalākara Bhatta and particularly the *alankāravādins* who sought to seek shelter under the old theory.

Broadly speaking there have been three types of commentators. The first of these have taken it as their business to explain the work, as it is, line by line, taking the text as *ipse dixit*, without implicating themselves in the movements and theories expressed or evaluating

I.O K, Mīth., and noted in Madras Cat., *Notices* (Mītra), *Notices* (H.P.S.), Cat. of MSS. in Pattan, Tanjore, in the Dacca University and in the V.R.S. collections which are not included in the above enumeration. These comprise four *Dīpikās*, three *Sanketas*, two *Darpanas*, two *Prakāśas*, two *Ādarśas* and two *Kaumudīs*.

them properly. Sarasvatīrtha among early commentators is the foremost of them. The second took it to be their mission to impress the invulnerability of the views expressed, often categorically and without sufficient vindication. This tendency of routine formality which is traceable in a little more than one hundred and fifty years after the composition of the work, is conspicuous in Śīvidyācakravartīn (c 1300 A.D.) and is at its outrageous height in Bhīmasena Dīksita (18th century). There is the other class—alas! not much in favour of indigenous scholars—who have explained the work in its historic setting and are supremely conscious of the author's views as being the outcome of earlier investigations. Rucaka, Māṇikyacandī, Śridhara and Somaśvata are representatives of this type. A fourth class may be noted who took it their business to explain the work from their viewpoints of creed and practice and not unoften were heedless of the outstanding issues. Quite a great many of the *naiyāyika* commentators belong to this category and some of them are so rigid as not to admit *vyañjanā*, the corner-stone of the *sāstra*. To the critical student and researcher of modern days works of the third type are of immense value, for while to many others the dicta व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति and व्याख्या बुद्धिवलापेक्षा are practical maxims to be applied in every case, to such early commentators the text is like an organic growth and has to be maintained in its pristine sanctity, explained in the traditional background, and now and then its precepts are to be scrutinised even

It is no verbiage to add that such works have fostered a genuine study of the *Kāv pr*, for it is a truism to maintain that the *Kāv pr* is the *alankāra sāstra* to the latter-day students. Because of the lack of interest and of a spirit of diving deep into the fundamentals of the *sāstra* such works are fast disappearing. The study of the work during the later mediaeval days and even in the present days had degenerated to such an extent that the *sāstra* has lost its objective of association with literature and has come to be a dry presentation of *siddhāntas* set in tune with other *sāstras* as their leading strings. Such an approach is bound to defeat its purpose and has resulted in its being regarded as a closed matter-of-fact points and views. It is rather curious that not more than half a dozen commentaries including a late one which in name as well as in reality is *Sārasamuccaya* by

Rājānaka Ratnakantha come from Kāshmīr. A large number of commentaries, no less than twenty in each case, come from Mithilā and Bengal. The former will be characterised in another section. In Bengal the *Kāv. pr.* was widely known. Pundarikāksa Vidyāsāgara in the early decades of the fifteenth century, better known simply as Vidyāsāgara well-versed in *alankāra śāstra*—and he wrote commentaries on the *Kāvyādarśa* of Dandin and the *Kāvyālankārasūtravitti* of Vāmana as well—wrote a commentary on the *Kāvya-prakāśa* which is referred to by later writers like Śrīvatsalāñchana and Kamalākara Bhatta. Another commentary is the *Kāv. pr. vistārikā* by Paramānanda Cakravartin, very likely the *guru* of Sanātana Gosvāmin, which would date him in the early half of the fifteenth century. It is in many respects the best of the commentaries by Bengali scholars with pronounced *naiyāyika* inclinations. During the next two centuries quite a good number of Bengal commentators tried their hands on the work, the foremost of whom have been Śrīvatsalāñchana Bhattācārya, who has already been mentioned, Subuddhi Miśra, Pradyotana Bhattācārya, Jagadīśa Pañcānana (different from the reputed *naiyāyika* Jagadīśa Tarkālankāra), Gadādhara Cakravartin Bhattācārya, Raghudeva Nyāyālankāra, Jayatāma Nyāyapañcānana, Maheśvara Nyāyālankāra, and Rāmanātha Vidyāvācaspati. The *naiyāyika* bias in many of them (Paramānanda and Gadādhara are to a great extent exceptions) and the inadequate equipment in the *alankārasāstra* have taken away much from the value of their works, though the method of exposition and the rational approach are quite noteworthy. Rāhula Sankityāyana in his introduction to the *Pramāṇavārttika* (p. 2, Patna edition, 1938) notices the find of a mss. of the *Kāv. pr.* in Tibet which was perhaps intended to be translated into Tibetan but was never so done. This incidentally shows how the *Kāv. pr.* travelled into other countries and in other environment of studies.

Other prominent works like the *Kāvyanuśāsana* of Hemacandra, the *Ekāvalī* of Vidyādhara, the highly popular *Sāhityadarpana* of Viśvanātha, and the *Alankārakaustubha* of Kavikarnapūra which has been the standard *alankāra* text amongst Bengal Vaisnavas, have been inspired by the *Kāv. pr.* and are indebted to it for matter, plan, and mode of treatment as well. The *Sāhitya-kaumudi* by Baladeva Vidyābhūṣana

which is recognised as a commentary on the *Kāv. pr.* follows the *Alankārakaustubha* in its manner of illustrations. The *Kāvyadarpana* (different from a commentary on the *Kāv. pr* by Ratnapāni of Mithilā) of Rājacūḍāmanī Diksita which makes changes in the *kārikā* text, elaborates the *vrtti* and incorporates all the illustrations of the *Kāv. pr.* might well be counted as a commentary thereon. The famous *Kāvyapradīpa* of Govinda Thakkura, it may be pertinent to add, does not give the *vritti* as we have it in the *Kāv. pr.* but now and then modifies and clarifies it. So far as the *kārikā* and the illustrations are concerned, it has kept them intact but has tried to pose as an independent text (*Śri-Govindo.....kāvyatattvam vyanakti*). In its prose introductory, however, it refers to the *granthakrt* (Mammata) and one of its concluding verses (.... *prakāśamapi yah prakāśayati*) leaves no doubt about the nature of the work. Works like the *Candrāloka* of Jayadeva (in its latter half) and the *Rasagangādhara* have closely followed the *Kāv. pr.*, though they have to differ from it here and there. The *Ekasastyalankāraprakāśa* which is like a thesis on the tenth *ullāsa*, the *Kāvyaprakāśakbandana* already noted (Mitra, *Notices* 2674) and the so called *Laghukāvya-prakāśa* (*Cat. Cat* II p 20 and *B. O R. I Des cat.*) have sought in their own way to popularise the study of the work.

In the course of our observations elsewhere we appended a note of caution which is necessary as to the manner of study of the work and of its commentaries specially for the present-day students of the *sāstra*.—"One should pause to consider what the study of *alankārasāstra* at least in the near past has been and how far it has helped to develop the faculty of proper appraisement .. .... To the student of mediaeval thought the *Kāv. pr.*, a compact and well-planned *nibandha*, drawing largely from the *Kāvyakautuka* of Bhatta Tauta, as has been noted in our *Three Lost Masterpieces in the Alankārasāstra* and thus fundamentally different from the discursive works of Bhoja, has been, as the first-known *nibandha*, the invaluable manual..... While the keeping aloof from discussion on the fundamentals and their accessories and the taking to easy paths broached in works of the *śikṣā* type, that may suit the general reader only, can never be recommended for real learners and

experts, the other extreme of taking the *sāstra* as the handmaid of *nyāya* and *mīmāṃsā* and of carrying the trail of rationalism too far so as to subscribe to the burying of all interest in poetry and poetic comprehension is no less to be condemned. The latter is but a baneful and serious consequence of an ultra-logical approach, which hopelessly misrepresents tradition, keeping it as cribbed and closely confined, not as an elastic model, and knows not its own mind, because of its perverse shift of emphasis from artistic taste to humdrum twist in expression and impression, and fails miserably in its objective.” (in pp 65-66 *J. A. S. Letters* vol. xxii. No. I)

The Kāvyaprakāśaviveka.

Sridhara in the *Kāv. pr. vi*, as is the characteristic of the best early commentators, is supremely conscious of the fundamentals of the work he comments on in its general affiliation and the incidental variations therefrom. Though he nowhere makes a special mention of this spirit of investigation for reaching at the fountain-source of views wherever possible, as others do,¹ almost every page of his work is replete with reference to source-books. His modesty in not pressing forward his claim to recognition, unlike what has been done in a spirit of effrontery² by others, is almost on a *par* with that of Rucaka and Mānikyacandra.³ His restraint in attacking other predecessors' views, the stock-in-trade of such writers, is a welcome feature. When he finds anything inapt or objectionable in the matter or in the wording of the

1 e.g. माणिक्यचन्द्र does this.—नानाग्रन्थचतुष्पथेषु निभृतीभूयोच्चयं कुर्वता । प्रासैरर्थकणे किञ्चिरमित... । मया विधीयते सङ्केतकृत् साहसम् ॥ (मा सं १४२.)

2 We have a verse at the close of the *Kāv. pr. dīpikā* of Candīdāsa (we are not sure whether it was penned by Candīdāsa himself, though that attitude is manifest throughout in his comm.) काव्यप्रकाशतरुरेषु कुसम्प्रदायव्याख्याविलोलमरुदाकुलितप्रतानः । सिंह. पुनश्च प्रतिप्लवतामुपैतु श्रीचरिडास-कविवागमृतप्रवाहैः ॥ Sarasvatītīrtha states (fol 128b) साहित्यकुमुदकानन-निद्राविद्राण्यामिनीनाथा । काव्यप्रकाशटीका व्यरीरचन्त सरखतीतीर्थाः ॥ Mānikyacandra has लोकोत्तरोऽयं सङ्केतः (p 199).

3 न प्राग्ग्रन्थकृता यशोऽधिगतये... । प्रकान्तोऽयमुपक्रम खलु मया किं तर्व्यग्यक्रमं खस्यानुसृतये जडोपकृतये चेतोविनोदाय च ॥

text,⁴ he points it out without making a fuss but never in a spirit of compromise.⁵ It is, as we have noted before, only in his defence of the compactness and the comprehensiveness (*vyāpakatva*) as well of the *Kāv. pr.* that he proposes alternative explanations (e. g. in p 57) to meet what his predecessors think about the inadequacy of the work. He does not generally overburden his comm with remarks on views and topics that are foreign to the line of thought represented by the *Kāv. pr* unless they are called for and are meant to broadbase the readers' information and to make him follow the text with intelligent interest and discrimination. The only exceptions to this salutary principle we find in his introduction and elaboration of the Buddhistic technique of *citta* and *caitta* (*Kāv. pr vi.* pp. 73-74) and in his vehemence in the outright rejection of the other types of the *pramāṇas* of Jaimini accepted as figures in the school of Bhoja, both of which aberrations are valuable to us in determining his inclinations, the period he represents, as also the country to which he belonged, a topic which we take up in a subsequent section.

In the context of the controversy of the *kārikā* vs *vṛtti*, so much indulged in by present-day scholars, for which a handle was given by some late unwary commentators, Śrīdhara's position is very clear and

4 e. g *Kāv. pr vi.* on *kār.* 112.. वलादेक द्विवाचकम् । The *vṛtti* text has एकार्थभिधायकमपि । The *Kāv. pr. vi* (fol 198a) एकार्थभिधायकमपीति कर्त्तव्येककारकगतैकरूपेरण क्रियाऽभिधायकमपीत्यर्थं उभयस्यावगमक न तु वाचकमित्यर्थः ; on verse (एतन्मन्दविपक... fol 112b) पदार्थान्तरापेक्षत्वाद्वाक्यमत दुष्टमतः कथ पददोषोऽयमिति चेत् . । अत उदाहरणान्तरमत बोध्यं यथा महाराजन् शृणुष्वेदं . ।

5 In connexion with v 54, (उज्जास्य कालकरवाल..) which is culled as a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि, the *Kāv. pr. vi.* (pp. 100-101) comments :—एवं शब्दशक्त्या वाच्यगतेन च सामर्थ्यविशेषेरण उभयशक्तिमूलत्वमेवात् पर्यवस्थति न केवल शब्दशक्तिमूलत्वम् । प्रकृते मुख्यमेव शब्दशक्तिमूलत्वं युक्तमिति । It would be pertinent to add that even in Mammata's characterisation of उभयशक्तिमूल based on the principle of परिवृत्तिसहत्वासहत्व, it is a case of उभयशक्तिमूलध्वनि । Was Mammata following Abhinavagupta who would treat such cases as instances of वाक्ये शब्दशक्त्यत्थ (लोचन १०५ पृ०) in a way that Hemacandra did, and would not accept उभयशक्तिमूलध्वनि in any case ? *vide Kāvyānuśāsana* (p 38)

sound. In the case of *kār.* 13^c and 13^d there are clear indications of the *kārikā* being incomplete and unmeaning without the *vṛtti*, according to Śridhara's exposition.⁶ So also in the case of the connection between *kār.* 19, and 20. Śridhara explains how the *vṛtti* in the latter is meant to supply the deficiency in the *kār.*⁷ This cannot be the case unless the *kār.* and the *vṛtti* come from the same author. In the case of *kār.* 21^b, where there is a palpable repetition of a word, to which commentators like Mānīkyacandra have conscientious objections, Śridhara hits at a clever way of justifying the *kār* text.⁸ It is not the business of the *vṛtti*-author to support the *kārikākāra* even when there is a faulty wording or when some important point is missed in one connection and thereafter seized. The tradition in other *sāstras*, notably in *vyākaranā*, which has set the standard for the *alankāra sāstra*, is just the other way. This method of approach proves conclusively why some earlier commentators have not bothered to comment on the implications of the *vṛtti* मालोपमायामिवैकस्मिन्....on the *kār.* text—माला तु पूर्ववत्. Later commentators like Paramānanda Cakravartin and Govinda Thakkura have found themselves in a confusing mess in their reconciling the *vṛtti* with the illustration admitted.⁹ Śridhara's resourcefulness has thus often come to his rescue.

A commentary, to be worth the name, must be a mine of information, properly arranged and documented. Over and above con-

6 *Kāv. pr. vi* (p. 38) शब्द इति प्रकान्तविशेष्यपदमिहापि सम्बन्धनीय-मित्याहः शब्द इति । ततो भवतीत्यसङ्गतार्थभ्रम निवारयति ॥ । व्यञ्जेन सहितेत्युक्तं तत् साधयितुम्युपगमवाक्यं सूलप्रतीकं तत्वेति ।

7 *kār.* 19 · धीकृद्यापृतिरञ्जनम् । *kār.* 20 तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः, the *vṛtti* on which latter reads तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः । The *Kāv. pr. vi* (p. 48) comments—तच्छब्देनाञ्जनपरामर्शेऽञ्जक इत्युपसहारो युक्तो न तु व्यञ्जक इत्यत आह—तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्त इति ।

8 *kār.* 21ab. अर्थाः प्रोक्ता. पुरा तेपाम्...अर्थव्यञ्जकतोच्यते । *Kāv. pr. vi* (p. 49).—ननु सर्वेषां ग्रायश (द का) इत्यादिनाऽर्थस्य व्यञ्जकता प्रकाशितैवेति पूर्वान्ति कीदृशीति ।

9 *Kāv. pr. vist.* (fol. 112a) अतैकस्या प्रियायामारोपविषये तरङ्गिणीत्वादयो बहव आरोग्या इति माला । सा च निरङ्गरूपा, रूपमाणानामङ्गाङ्गिभावविरहात् । The *Kāv. pradīpa* (p. 329) has.—अथ साङ्गस्यैव वैचित्रयान्तरमाह—माला तु पूर्ववत् ।

firmatory citations from the texts named and explained in full, as is the custom with the indigenous writers, in the *Kāv.* *pr.* there is opposite and judicious use of *nyāyas* or maxims of interpretation, which are occasionally reproduced in full, but hinted at to drive home the point at issue. To establish what is asserted in the *Kāv.* *pr.* Śridhara very often cites opinions from his predecessors' works under the caption 'यथोक्तम्', 'अत च', 'तथा चोक्तम्', the majority of which are derived from *alankāra* texts, some of which are no longer in vogue and some even unavailable in mss. As these are rather anonymous, it has been difficult to trace them. For the elucidation of the text, generally the *vrtti* portion thereof, as well as for replenishing the *alankārāśāstra* equipment of the readers so as to make it up-to-date and comprehensive Śridhara resorts to the practice of long explanatory statements, with suitable illustrations drawn from the very works utilised and sometimes from *kāvya* literature, under the caption अयमाशयः or अयमभिसन्धि, in the manner of Abhinavagupta. On the question whether stock examples of *laksanā* with the requisite provisos fulfilled can be styled *kāvya*, he holds to the traditional view and following the lead of Abhinavagupta in the *Locana* supports his position by an apt analogy.¹² At the same time he insists on the *kāvya* form of presentation as conduced to pleasure through its word-content.¹³ While

१० *Kāv.* *pr.* vi. (p 50) शब्दस्य बोद्धव्यो वाच्य एव, स चानन्तरमुपास्त इति पुनरुक्ति मन्यमान आह बोद्धव्य प्रतिपाद्य इति । गिजर्थे धातुरिह वर्तते यथा 'नागरिकवृत्तं वर्तेत' (का. अ. सू. वृ. १४।१) इति ।

११ *Kāv.* *pr.* vi (p 166) विषयभेदेन हेयोपादेयत्वात् in the manner of the *Locana* reference corresponding with the dictum of the *Vākyapadiya* II. 37 उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते । We have appended a list of the prominent *nyāyas* resorted to by Śridhara in Appendix E ' at the end of vol. II

१२ *Kāv* *pr* vi (p 37) व्यङ्ग्यमिति—आत्मनो विभुत्वेऽपि यथा विशिष्टाधिष्ठानयुक्तशरीर एव जीवव्यवहारो न तु घटादौ, तथा ललितोचितसन्निवेशचारुणि शब्दार्थशरीर एव ध्वनिव्यवहारो न पुनः 'सिहो बदु'रित्यादौ, शौर्यातिशयव्यङ्ग्यसम्भवेऽपि श्रुतार्थपत्ताविवार्थान्तरस्याभिधेयार्थोपपादन एव पर्यवसानादिति भाव ।

१३ *Kāv.* *pr.* vi. (p. 39). अयमभिसन्धि —अस्ति तावत् 'किमिव हि मधुराणा मरणं नाकृतीना'(अभि श. ११३) मित्यत 'मधुर'शब्दश्रवणान्तर' . सहदयावर्जक-

sticking to the theory of *rasa*-content as the *sina qua non* of *kāvya* he explains incidentally the relation of the plot¹⁴ (*vastu*) in the manner of specific *rasa*-writers. These supplementary or amplificatory observations, which have for their aim the engendering of real aesthetic taste in the reader are never interpolatory but are brought in the exposition of statements in the *Kāv. pr.* text like एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् or एवमन्यदप्युदाहार्यम्।¹⁵

The extra illustrations, adduced by the commentator, which are about 180 in number (the total no. of illustrations in the *Kāv. pr.* text is 593), serve to clarify the points introduced by way of exposition. Rucaka in his *Sanketa* has only 8 extra illustrations, Mānikyacandra 54, Cāṇḍīśa 126, Govinda Thakkura only 24, and Śrīvatsalāñchana in his apparently independent manual *Kāvyaparikṣā*, which follows closely the *Kāv. pr.* has 78 (out of a total of 341 illustrations adduced). In the *Kāv. pr. vi.* the extra illustrations are culled either from *alankāra* texts or directly from *kāvyas*, with the definite objective of driving home the points at issue in his exposition, as in the case of the original text, where, in the opinion of our commentator no

विशेषप्रतिपत्ति । सा च न स्मृतिरनुभूतविषयत्वात् । लिङ्गं वा शब्दो वेति द्वयमव-
तिष्ठते । तथोराद्यस्तावन्न सम्भवति, मधुरपदप्रयोगस्य व्यभिचारित्वात्तद्व व्यत्वासिद्धेः ।

•तत्र तत्वानुमेति चेत्, न, व्याप्तिग्रहणकाले मौलिकस्य प्रमाणाणस्याभावात् । स्तादेतत्,
गुणवृत्तौ गिरा यावत् सामग्रीष्टा निबन्धन सैव लिङ्गं भविष्यतोति, नैतत्, मुख्यार्थानुपपत्त्यादे-
रेव सामग्रोत्वात्, तस्याश्च प्रयोजनप्रतीतिप्रतिबन्धे मानाभावात् । अत शब्द एव करणम् ।

14 *Kāv. pr. vi.* (p. 120) : अन्ये त्वेकादश भेदा...स्वयं तु लक्ष्यतोऽनुसर्तव्याः ।
Kāv. pr. vi. (p. 121) : अन्ये त्विति—तद्यथा मालतीमाधवे यथा च मधुमथनविजया-
व्याया खरडकथाया सन्दानितकविशेषकादिषु ॥ एवच्च नाटकादिषु विष्कम्भकप्रस्तावना-
दिपूक्षिप्रत्युक्षिप्रवन्धेषु न्येयमिति । तदित्थमर्थशक्तिमूलवनेरितरप्रकारोदाहरणानि शिक्षित-
लक्षणाना लक्ष्योदीक्षणे नानाप्रवन्धे स्वयमेवाविर्भविष्यतीत्यतो ग्रन्थकृता न प्रपञ्चितानि ।

15 *Kāv. pr. viii.* (p. 134) एवमन्यदप्युदाहार्यम् । *Kāv. pr. vi.*
(pp. 134-36) एवमन्यदिति यथा न्यकारो ह्यमेव...तदित्थमेभि शब्दैरेव गुणाभूत-
व्यक्तविशिष्टै पदार्थैर्विभावादिरूपतयाऽलक्ष्यकमव्यक्त्यो रौद्ररस एवानुगृह्यत इत्यनु-
ग्राह्यानुग्राहकभावेन गुणीभूतव्यक्त्यसङ्कीर्णोऽत वनिः । . यथा वा—कर्ता द्यूतच्छलाना...
एवच्च कर्तेत्यादिभिर्व्यक्तविशिष्टै पदार्थैर्विभावादिरूपस्तथा वाक्यार्थाभूतो रसोऽनुगृह्यत इत्युनु-
ग्राह्यानुग्राहकत्वभावेन सङ्कीर्णत्वम् ॥० ध्वनिगुणीभूतव्यक्त्यससृष्टिर्था—तेषां गोपनधू...
पङ्कवाः (ध्व. आ. वृ. २१६) ...तदनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टत्वम् ।

alternative illustrations are cited unless called for (*vide* fol. 114a in connection with v. 157, fol. 115b, v. 164), and are, whenever necessary, clearly explained. In other commentaries, (barring Rucaka's *Sanketa*), they are meant as alternative examples, introduced by the caption *yadvā* and contain a few, which are either their own compositions or those of their relations. None of these citations in Śrīdhara's commentary is his own composition, while his nearest rival Cāṇḍīśa, who has been described as a *Kavipanditamukhya* by this kinsman Viśvanātha in the *Sāhityadarpana* (pp. 226, 454, Lahore ed. 1938) has several, (including Prakrit verses), some of which are fine exhibitions of his poetic talent. The two benedictory verses¹⁶ at the beginning of the commentary are also so designed as to form an integral part of the comm., just like the first of the two benedictory verses in the *Locana*, in as much as they reflect the commentator's views relating to *rasa*, *dhvani* and to the role of *gunas* and *alankāras* (*bhūṣana* in the verse concerned) in the characterisation of the *kāvya* consistently with the position of the work commented on. The business-like approach, as is evinced by its method—and this is true of the generality of commentaries in the *alankārāśāstra* and other *śāstras* as well—is responsible to a certain extent for its having been confined to a narrow circle of *kāvya* scholars, because of lack of literary flavour and brilliance in style not unmixed with sharpness of retort and causticness in comment, features which ensured for Cāṇḍīśa, more fervent approval and greater longevity. Thus, because of

16 *Kāv* pr. vi (p. i) गजाननमदाखादमाद्यन्मधुकरध्वनि । सुदेऽस्तु योतयन्नन्तरनन्तरससम्पदम् ॥ रसनासु सता नित्यं वृत्यन्ती भाति भारती । या वशीकुरुते विश्वमसीमगुणभूषणैः ॥ The *Locana* begins similarly अपूर्वं यद्वस्तु सरखल्यासत्त्वं कविसहदयाख्यं विजयते ॥ (p. i) consistently with the avowed object of the author as he notes in the end सत्काव्यतत्त्वविषयं व्याकरोत् सहदयोदयलाभेतोरानन्दवर्धनं इति प्रथिताभिधान ॥ The *Kaumudi* (Madras, 1944), which enjoys the unique distinction of being a sub-commentary on an *alankāra* work and is saturated with literary flavour, comments (p. 8) —सरखल्या काव्यमीमांसाऽऽतिमिकाया वाच्यातिरिक्त काव्यशरीरविशेषहेतुरात्मस्थानीयोऽर्थं ध्वन्यात्मा । आद्येन तावत् काव्यात्मशरीरो-जीवकल्पत । विशेषहेतोरात्मत्वं ध्वन्यर्थस्योपदर्शितम् ।

his method and complacence, he was not fortunate enough to share the unique good fortune of popular recognition which fell to the lot of the select few of *alankāra* writers like Abhinavagupta, Cандidāsa, and Panditarāja Jagannātha.

There are certain features of the *Kāv. pr. vi.* which stand out prominently as noted below : —

(I) It has made a very liberal use of the *Kāv. pr. sanketa* of Rucaka (which we have noted in the present edition) and of the *Dhv. āl.* and the *Locana* thereon by citing long extracts from them

(II) It bears signs of erudition almost in every page and bristles with citations from authorities on diverse subjects that are within the purview of the topic नामूलं लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते is the author's motto.

(III) In its exposition of the principles and maxims of the work it betrays a bias for *nyāya* studies and abounds in citations from Buddhistic logical texts.

(IV) Its comments on the illustrations of the text go no farther than the bare adaptation of the principle to the case in hand (लक्ष्य-लक्षणसङ्गति) and furnishing stray notes on unfamiliar words and expressions

(V) Like Hemacandra, who in his *Kāv. anu.* notably in his commentary (*viveka*) thereon, gave vent to his views, Śridhara did not fail to register, wherever necessary, the views of the other school represented by the earlier author Bhoja and made a profuse use of not only the *Sar. kan. ābh.* but also occasionally of the *Śringāraprakāśa*. Like Hemacandra again, he took particular authors as specific authorities in the different chapters and in an unequivocal manner indicated how the *Kāv. pr.* text is formed out of the nucleus of earlier thought.

To take these points, one by one. The *Kāv. pra. vi.* is an enlarged and amended version of the *Sanketa* of Rucaka. It was designed as a practical help-book for students who wanted fuller comprehension than what is available in that work. In *ullāsas* seven and ten, the *Sanketa* has been supplemented by the findings and formulations of the *Vyaktiviveka* and the *Alankārasarvasva* itself a later work. In *ullāsa* eight Vāmana has been largely drawn upon and in *ullāsa* nine examples have been culled from and the subject treated mainly on the

lines of Dandin and Rudrata. The *Locana* has been borrowed from in the exposition of the *rasanispatti* section to a smaller extent than what is expected in explaining the illustrations common to the *Dhv. āl.* and the *Kāv. pra*—it has been the main source-book. As Śridhara rightly judged, the *Locana* is the ideal commentary on an *alankāra* work. In this way the terseness in manner and rigidity in presentation of the original have been aptly compensated for. This is particularly noticeable in *ullāsas* four and five. It would, however, be wrong to suggest that Śridhara slavishly copies his models. Thus, for example, while Rucaka in the *Sanketa* does not explain the connection of the last *kār.* of *ullāsa* two with what is treated in the next *ullāsas* Śridhara—and Candidāsa here has followed him—explains it fully (p. 48) in a manner lending support to the *parivrttisabatvāsabatva* view of Mammata though not formally. Not only does he extend the application of the meaning of *vyabbicāribhāva marana*...as suggested by the *Dhv. āl.* (p. 165), but he has added (p. 89) the example of the *Kādambarīparinaya* not noted by Abhinavagupta. He does not agree with Rucaka's interpretation *re* division of *laksanās* (p. 36) and objects to his conception of *ubbayaśaktimūla dhvani* (p. 36) which, the latter thinks, stands on the view-points of Ānandavardhana's *Dhv. āl.* (p. 180). He sides with the *Kāv. pra* in its protest, just in the manner of a literary critic, against Ānandavardhana's suggestion in relation to the solution of the particular topic of the clash between *śringāra* and *śānta* (fol. 143b), examines Ānanda's view point acquiesced in by Abhinavagupta and points out the unsoundness of the view proposed.

As the topics dealt with in the *Kāv. pra* have direct concern with the teachings of earlier masters, the observations of Bhāmaha, Dandin, Vāmana, Ānandavardhana, Rudrata, Rudrabhatta, and sometimes Bhattanāyaka, Bhattata Tauta and Mahimabhatta have to be and are utilised by Śridhara either for discussion or by way of confirmatory evidence. The views of the sage Bharata are noted every now and then. One reference—the treatment in *extenso* of the eighteen types of *nāman* (fol. 125b) brought in the treatment of *vṛidā* connection with the enumeration—is however not traceable in our available *Nat. śāstra* text and appears to be from an enlarged version thereof.

It is actually found in the *Daś. rūp*. He lays under contribution Hemacandra (pp 46, 51, 52) and the author of the *Rasārnavaśālankāra*¹⁷ There are two notable citations by Śridhara from the Bhatta Tauta's *Kāvyakantuka*¹⁸, one of which is first known from him, showing that the work had not become rare or obsolete in his time and had been prized by him as an important contribution to *alankāra* literature. In the case of Udbhata his citations include those from his more important but now no longer available work, the *Bhāma-bauvarana*, not all of which are second-hand quotations. For the matter of topics dealing with rules and technicalities of grammar he cites very often the *sūtras* of Pāṇini and the view of his expositors amongst whom we find Maitreya-Raksita, the author of the *Tantrapradīpa* and Purusottamadeva, the author of the *Bhāṣāvitti* and the *Ināpakasamuccaya*.¹⁹ He is thoroughly at home with the *Kātantra* and the *Cāndra* systems and refers to them now and then (e. g. pp. 16, fol. 172b). As to philosophy of grammar which has been the fundamental and basic source of the theory of *vyañjanā*, his indebtedness to the master Bhartrhari is incalculable (e. g. folio 25, 31, 42, 160) He is ever careful to note the view of the *mīmāṃsakas* (*vākyavid*) if and when they are different from those of the grammarians (*padavid*) and assesses the relative contribution of the two in the framing of theories in *alankāraśāstra*. In one case,²⁰ however, he seems to have been misled by a portion

17 *Kāv. pr. vi* (pp. 8, 55) and *tippaṇi* (p. 8) and our paper on the *Rasārnavaśālankāra* (*J. O. I.*, Baroda vol. viii no 4).

18 *Kāv. pra. vi* (p. 9) विषयाभावतो नावः मुने ॥ and the verse (fol. 148b) शौर्येदार्थदिवत् पुंसा नहि हाराङ्गदादय । अन्तरङ्गतरीभावः गन्तुं जातु-चिदैशते ॥ तथा—समवेता गुणात्रिते शरीरे लक्षणानि च । इच्छाऽऽयतः । पृथक् सिद्धेरतङ्काराः शरीरगाः ॥ तेऽलङ्काराश्च शब्दार्थमयाङ्गैककृतश्रिय । गुणैर्जिता रसोज्जीविकाव्यस्योत्कर्षशंसिभि ॥ इति ।

19 *vide Kāv. pra. vi*. (fol. 112b). अतएव 'नाथसे किमु पतिं न भूमृतः' इत्यादि सिद्धतीति कीडादिसूले मैत्रेयः । श्वापकसमुच्चये च पुरुषोत्तमदेवेनाप्येतमिति ।

20 *Kāv. pra. viii*. p. 170) on the *vr̥tti* अखरडबुद्धिनिर्गाह्योऽयैऽप्याहु-तैरायविद्यापदपतितै पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैव । The following remark in the *Kaumudi* (p. 125) on the *Locana* passage which is reproduced almost verbatim in the *vr̥tti* of the *Kāv. pra.* is worth noting—इत्थं प्राभाकराणा

of the text in the *Locana* and is wrong in his reference, as we have noted in our *tippāṇī* (p. 190). Mammata, following Abhinavagupta closely, refers to the views of the philosopher-grammarians alongside the view of the two important schools of *mīmāṃsā* and shows how the *siddhānta* in the *alankārāśāstra* is different which Śridhara elsewhere has noted at great length. Among his authorities, (*pramāṇa-paka*) in other fields, the *sūtras* of Patañjali, Gautama and Kanāda, the *Sāṅkyakārikā* of Īśvarakṛṣṇa, the *bhāsyas* of Śabara, Vātsyāyana, and Vyāsa and the *Tatvavaiśāradī* of Vācaspati Miśra are drawn upon when necessary. In the field of polity Kautilya's work *Arthaśāstra* and the *Kāmandakiya Nitīsāra*²¹ are used, as is Vātsyāyana's *Kāmasūtra* in matters relating to erotics (fol. 125a, 128b) in which Śridhara evinces acquaintance with the view of the *Kuttanīmata* as well. In Tantra the references are rather scarce and there is not much of scope for them. In a long disquisition on the *nādīcakra* as appearing in the verse *sadadbīka*. (v. 303 in fol 135a-135b) Śridhara appropriates Rucaka's notes which possibly contain citations from Kashmir Saiva Tantras. In the matter of references to *vācikābhinaya* which Śridhara brings in (p. 46), he utilises the *Nātyaśāstra* of Bharata in a section which seems to have been a fashionable study at that time in his part of the country. In *Jyotiṣa*²², in which his well-known rival Candīśa testifies to his effi-

प्रत्यवस्थानं प्रत्याख्याय संप्रति वैयाकरणाना वचनविजृम्भतं वैयात्यमात्रमिति वह्नुमाह—
येऽपीति । इथमुपक्षिप्तस्य स्वसिद्धान्तस्य भाद्रप्राभाकरवैयाकरणव्यवस्थापितसिद्धान्त-
विरोवपरिहारप्रकारमुपपादितमुपसहरति ।

21 *Kāv. pra. vi.* (p. 4) on the *vr̥tti* राजादिगत...—व्यवहारपदं विवृणोति राजादीति । आदिपदात् कोषजनपददुर्गादीन्यष्टादश तीर्थानि । *Vide Kāv. pra. vi.* (fol. 128b and 209a) on the verse राज्ये सार वसुधा where it comments — राज्य इत्यादि सप्ताङ्गेऽपि राज्ये 'राष्ट्रात् सर्वं प्रवर्तत' इत्युक्त्वात् । The fragments of Kautilya *Arthaśāstra* brought from Tibet by R. Sāṅkrtyāyana go to show that near about the time of Śridhara this subject was carefully and assiduously studied in N. E India, specially Mithilā and Nepal. Moreover we have to note that Śridhara was a *sāndhibivigrabīka*.

22 *Vide Kāv pr. vi* (pp. 130-131) on the *Kāv. pra., kār. 43d, 44* भेदास्तदेकपञ्चाशत् ॥ शरेषु युग्खेन्दवः—इत्येवञ्च.. इति चिन्त्यमेतत्... १३२६ इत्याचार्य-

ciency, the broad features of computation by arithmetical progression are familiar things to him. He corrects the mode of subdivision of *lakṣanā* in *ullāsa* two in the spirit of a calculator who knows his business well. In these cases his reference-books (they are different from Bhāskarācārya's works) are no longer available. Among minor subjects Śrīdhara's acquaintances in culinary art²³ and music, of which latter we shall speak in a subsequent section, are noteworthy,

It has been a fashion with earlier commentators of the *Kāv. pr.*, who are posterior to Śrīdhara, to describe him as a *mīmāṃsaka*. Śrīdhara in the colophon to his work, however, describes himself as a *tarkācārya*. Both these abstuse subjects *nyāya* and *mīmāṃsā* were his favourite studies, as was the case in the 12th—15th century specially with those scholars who wanted to have a sound philosophical grounding in North-East India. It is no exaggeration to say that in both his attainments were of a high order. Amongst his *mīmāṃsā* citations, from the works of Śabara, Kumārila Bhatta and Prabhākara (and his school specially) in his commentary on *ullāsa* two are certain extracts which are not to be found in the now-available *pūrvamīmāṃsā* texts. He is quite at home in *nyāya* philosophy where his creed seems to be nearer to Udayana whom he occasionally cites (fol. 106^b, 173^a, 206^a). To be nearer the truth, we would say that the *nyāya* methodology and technique, evident in his arguments and his acceptance of the *pramāṇas* of *nyāya*, mark him out as a *nyāyika* well-versed in *śabda* and *anumāna* aspects as then in vogue. His occasional references to the views of the Prabhākara school of philosophers who were highly in favour in north-east India specially in Rādha in Bengal, as is evident from the *Prabodhacandrodaya* (II.2-3) and from a pointed statement in the *Kāv. pra. dīpikā* of Candīdāsa, who commented on the *Prabodhacandrodaya* as well, prove that श्रीधरदर्शनेन सङ्कलितम् । So also *Kāv. pra. vi.* (p. 36) on *Kāv. pra.*, *kār.* 12d, षड्विधेति—उपाधिसङ्कलनमिदम् ॥ तदयं परमार्थं—लक्षणाद्ययी । ततापि साहश्यसम्बन्धान्तराभ्या षोडशेति । Candīdāsa and Viśvanātha follow Śrīdhara in this mode of calculation and enumeration

²³ *Kāv. pr. vi.* p. 183. यथा पाकाचमित्रसूदविरचिते मासपाकविशेषे । ...असमजसदविगुडमरिचसंयोगनिमित्तशिखरिणीरसाखादवत् । Ksemendra (औ. वि. १७ का and वृत्ति) also utilises a similar analogy in a general way.

there was already in evidence an attempt at a commingling of old *mīmāṃsā* and *nyāya* thought in logical speculation there. A rather lengthy discussion about the *pramāṇas* of Jaimini admitted as *alaṅkāras* by Bhoja and some of his followers appears in the *Kāv. pr. vi. on ullāsa*²⁴ ten where Śrīdhara betrays his *nyāya* mettle but not in the aggressive manner of later logicians. The latter part of the discussion there and the unqualified manner in which he, echoing the language of Abhinava in the *Locana*, isolates himself from the scholastic *anumānavādins* who even before the days of Ānandavardhana and after him through their ingenious manner of arguing challenged the *dvavāni* theory, (e.g. Mahimabhatta) and finally in the circle of later *naiyāyikas* have held that *vyañjanā* is no entity worth admitting, show him to be an *ālankārika* in essence²⁵ fully conversant with the authoritative tradition of those proficient in *kāvyas* (*kāvyavidāmnāya*).

An interesting side-light on Śrīdhara's inclinations to and attainments in Buddhistic logic is provided by his introduction (pp. 73-74)

24 *Kāv. pra. vi.* (fol. 204b-206a) यदाहुः—तिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टव्वेति । यथाऽभिधेयो विशेष प्रमेयत्वात्, यत् प्रमेयं तदभिधेयं यथा सामान्यं, तथा च विशेषस्तस्मादभिधेय । अनुमानवदर्यापत्त्यादिप्रमाणान्यप्यलङ्घारत्वेनान्ये परिगणयन्ति तत्त्वेदं चिन्त्यते । योऽसौ प्रमाणप्रतीतोऽर्थं स यदि परिक्लायमानेन परोक्षार्थेन सह क्वचित्तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणो वा प्रतिबद्धोऽस्ति तदा स्वभावलिङ्गजा-ऽसौ प्रतिपत्तिरित्यर्थापत्तिरित्यनुमानमेव । अथ नास्ति प्रतिबन्धस्तदानीमर्थापत्ति । प्रमाणमेव न भवति । एवं मीमांसकोपवर्णितस्यापि (उपमानस्य) प्रमाणं निराकर्तव्यम् ।०० अभावस्य तु स्वरूपगेव तावन्नोपलभामहे, कुत एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति । तथाहि प्रत्यक्षादिप्रमाणानामनुत्पत्तिरभावाख्यं प्रमाणं मीमांसकैरभिधीयते । तत केयमनुत्पत्तिः ?०० शब्दस्तु प्रमाणमतानुपयुक्तमेवेति प्रागेवोऽहम् ।

25 *Kāv. pra. vi.* (p. 178) on the *Kāv. pra vrtti* (व्यक्तिवादिना०० व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न च प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम्) प्रमाणपरीक्षा ह्यत प्रत्युत कर्तुरहृदयत्वं शुष्कतर्कर्कशहृदयत्वञ्च प्रकाशयति ...तत... विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रसादिप्रतिपत्तिरिति “अशक्तास्तत् पदं गन्तुं ते नो निन्दा प्रचक्रिरे” इति न्यायादनुमानखलीकारपात्रतामस्याभिद्याना० प्रतीतिपरामर्शबाह्यत्वादनादरणीया एव । एवञ्च लिङ्गलिङ्गभावादपरोऽस्त्येव व्यञ्जयव्यञ्जकभाव इति स्थितम् । *Candidāsa* (*Kāv. pr. dip* pp. 231-32) says.—किमस्माकमनया परगृहचिन्तया । यथा यथाऽत प्राचीनतन्त्रपूर्ववृत्तिबोध्यो वाक्यार्थं, एतावानेव हि ध्वनितन्त्रसारः । व्यञ्जय एव सर्वो वाक्यानामर्थ इति निर्विवादमद् ।

of the concepts of *citta* and *caitta* and on their elucidation²⁶ as noted in Dinnāga's *Nyāyabindu* in the manner of his exposition of *rasatattva*. While earlier writers criticised by Abhinavagupta (whose views Mammata epitomises in his *vṛtti*) dilate on the Yogācāra doctrines of Buddhistic origin in implementing the *rasa* ideology (अत च विज्ञानवादो द्विधा भिन्नं स्फोटतत्त्वम्...एकत्वदर्शनमित्यादि च द्रष्टव्यम् इति केचित् Abb. bb. p. 294) Śridhara takes pains (p. 74) to establish its connection with *svasamvedana* as established in Buddhistic logic and adumbrated in its early stages in the *Linkāvatārasūtra*. The terms *svikalpa* and *nivikalpa* and the word *svākāra* of the *Kāv. pr. vṛtti* are accordingly interpreted. Śridhara's reference to the Buddhistic view of *laksanā* as a function of meaning (*arthavyāpāra*) and not a function of *śabda* is also met with as a *pūrvapaksa* in his commentary, as in the *Abhidhāvṛttimātikā* of Bhattacharya.²⁷ In the *alankāra* section Mammata's *vṛtti* text on the figure *paryāyokta* (*kār.* 115) has introduced the topic of *vikalpa* which in the view of the early commentators smacks of the Buddhistic views on *pratyakṣa* (p. 73-74) and has been commented on in that way. Śridhara takes a rather non-committal attitude in this matter or is not insisting on what was obvious to him²⁸

It is noteworthy that his commentary on the illustration-portion appears often to be very scrappy. Evidently he was led by the notion that the *Kāv. pr.* to be commented on properly requires a full exposition of the *kār.* and the *vṛtti* alone. The

26 Vide *Kāv. pra. vi.* (pp. 73-74) तथाचोक्तम्—विज्ञानं जडस्थपेत्यो व्यावृत्तसुपजायते। इयमेवात्मसंवित्तिरस्पर्शा जडरूपता in continuation of a reference to the Buddhistic dictum स्वात्मन्यविकल्पका विकल्पका । सर्वचित्तचेत्तानामात्मसंवेदनम्।

27 The *pūrvapaksa* is thus introduced :—ननु मुख्यार्थं शब्दस्य सम्बन्धावधारणात् प्रातिपदिकत्वसुपपद्यते न तु लाक्षणिके । न हि लाक्षणिकेनार्थेन सह शब्दस्य सम्बन्धः। The *siddhānta* is thus stated —शब्देन मुख्यं लाक्षणिकं वाऽभिधाव्यापारमाश्रित्य यदोचरीक्रियते तद् वाच्यम् (अ. वृ. मा. पृ. १०). Śridhara (*Kāv. pr. vi.* p. 158) साक्षाच्छाब्दव्यापारविषयत्वसम्भावना परिहरणीयेत्याह—अर्थान्तरभूतस्येति।

28 The *Pramānavārttika* (I. 88) declares.—संसूज्यन्ते न भिद्यन्ते खतोऽर्थी । पारमार्थिका । रूपमेकमनेकञ्च तेषु बुद्धेरूपङ्गवः ॥ Śridhara echoes (fol. 201a) Rucaka's statement in the *Sanketa* —निर्विकल्पकदशायां निरंशस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोरभावात् । तौ हि विकल्पस्यैव व्यापार । स ह्यभिन्नमपि वस्तु । भिन्नति भिन्नमपि पदार्थजातम् । संसूजति ।

illustrations have to be fitted in the proper context. We have actually some commentaries which engage themselves exclusively and exhaustively with the latter, just as we have also a few commentaries like Raghudeva's *Kārikārthaprakāśikā* which have for their scope the exposition of the *kārikā* portion primarily. Govinda Thakkura's *Pradīpa* is of the same category as the *Kāv. pr. vi*. Probably he wrote a supplementary *pradīpa* on the *udāharana* portion (vide the last verse of the *pradīpa*). The inadequacy of Śridhara's exposition on this head is prominent e. g. in his comments on verse 203 (आदावज्जन... fol. 122a), on verse 255 (सदा मन्ये यासा...)—which Hemacandra clarifies in his *vṛtti*, but Śridhara evades (fol. 127b),—on verse 309 (सितकरकर .. fol. 137a) which has been harshly commented on by Candīdāsa in his *Kāv. pr. dīp*, on verse 228 (मिले क्रापि गते... fol. 149a), which has perplexed commentators, on verse 425 (लहिङण तुजम...) (fol. 112b) and on verse 486 (आसीद्वज्जनमलेति... fol. 200a). In some of these cases even the *vṛtti* portion that connects the *udāharana* is hardly understandable with our commentary.

Different, however, is the case with the *udāharanas* that come in the *Kāv. pr.* text in the *śabdālankāra* section, specially those dealing with the *yamaka* and *citra*, where the notes are full. On the first two verses in *ullāsa* one (य कौमारहर ... pp. 11-12) and (नि शेषच्युत... pp. 14-15) as well as on verses 36 (त्वामालिख्य... pp. 81-82) and 113 (स्निग्धश्यामल... p. 133)—and on the verses चलापाङ्गाम् (p. 130) and कर्ती द्यूतच्छलानाम् (pp. 135-136) which are extra illustrations furnished by the commentator—the exposition is clear and brilliant. Reasons can be adduced for this difference in the mode of exposition. In the case of the verses of the first category Śridhara was relying on the comments entered in the earlier commentary on the *Kāv. pr.*, for the second on the favourite glosses on the works from which these verses are derived, e. g. the commentaries on the *Kāvyādarśā* of Dandin, the *Kāv. al. sāra. san.* of Vāmana (unfortunately we have no old commentaries on this work available now—Sahadeva's commentary might have been relied on by Śridhara) and the *Kāv. al* of Rudrata on which the gloss by Namisādhu²⁹ is drawn upon here definitely. As for the

verses of the last category the comments by Abhinavagupta as available in the *Locana* have been used. Śrīdhara was suggesting by this procedure that readers who want a full information might consult the standard commentaries that were well-known and as a matter of principle availed of by all teachers of his time. This remark also applies to verses from the known literary classics cited in *alankāra* works like *Kāv. pr.* which required commenting on and on which there were commentators, most of whom are forgotten now.

Bhoja has been laid under contribution in the *Kāv. pr. vi.* by way of supplementing information,³⁰ not supplied by the *Kāv. pr.* and furnishing illustrations that could be cited to support principles brought in afresh. In *ullāsa* ten, similarly, he is cited or rather an older citation is drawn from him. Śrīdhara like Hemacandra wanted students of the *Kāv. pr.* to take a complacent and liberal view of the works of Bhoja which were drawn largely upon at the end of his commentary on the ninth *ullāsa* particularly. It is not at all unlikely that a partiality towards the views of Bhoja had exhibited itself before Śrīdhara in the manner of study of the *alankārasāstra* in his part of the country, which had been reflected in one of the commentaries on the *Kāv. pra.* known to him, to which he refers³¹. The consequence was an

भरणो...(fol. 160b) and 380 सरलावहत्तारम् . (fol. 167a-b), which may be compared with Namisādhu's commentary (pp. 22 and 55 as in the third edition of Rudrata's *Kavyālankāra*).

30 *Kāv. pra. vi.* (p. 29) प्रतीच्छत्याशोकी... which is cited by Hemacandra also in the *Kāv. anu.*; the long quotation at the end of the commentary on ninth *ullāsa* (fol. 169a-170a) and in *ullāsa* ten with the extract यदा ह—अनुभेयेन संम्बद्धं ... (fol. 204a). Śrīdhara introduces this extract by way of explaining the त्रिस्पृष्टि हेतु of Mammata's *vṛtti* on the figure अनुभान ।

31 *Kāv. pr. vi.* (fol. 151a) in its comment on आकार इति in the *Kāv. pra. vṛtti* on *kār.* 71 (गुणवृत्त्या पुनस्तेषा·) एव रसावलम्बिनो गुणाः शब्दार्थात्रितास्त्वलङ्कारा इति काशमीरकाणा व्याहारोऽविचारसुन्दर एवेति यत् कैश्चिदुक्तं तच्चिन्त्यम् । This particular commentator is referring to the view of Mammata as based on that of Abhinavagupta in the *Locana*,—एतदुक्तं

aversion to the more logical view of the Kashmir poet-critic. From Śrīdhara's time, however, the partiality to the views of the Kashmirians became a settled fact in his part of the country, a tendency which went on for no less than four centuries thereafter as is evident by the large number of commentaries on the *Kāv. pra.* and by the manner of Jayadeva in the *Candrāloka* in his treatment of the subject.

The Prakrit verses—and they are more than one tenth of the total number of illustrations (to which an additional quota has been supplied by Śrīdhara himself who includes several from Bhoja's works)—show by their exposition that Śrīdhara was following closely the method of the *Locana* and the *Sanketa* of Rucaka in this matter. These writers insert alternative *chāyā* renderings and even go to the extent of pitch-forking explanations of words in their *chāyā* text (e.g. in v. 7, 8. 67, 71, 83), sometimes Śrīdhara gives a better *chāyā* more in line with the Prakrit text (e.g. in verse 103). While commentators have seldom taken interest in the text of the Prakrit *gāthās*, Śrīdhara's intimate acquaintance with Prakrit grammar (*vide Kāv. pr. vi pp. 51, 52*) and metrics has led him to a different course. Candīdāsa (e.g. *Kāv. pra. dīp.* pp. 78, 81), and Sarasvatītīrtha in their renderings (e.g. of verse 91) choose to follow the readings as available to them in texts in spite of the fact that they were liable to corruption, because of the scribe's inadvertence and to resort to bold renderings which are hardly permissible (e.g. *vibalamkhalam* in v. 91 is rendered into *vibvalam khalam*). A side-light into Śrīdhara's erudition on this head is offered by his citation of a verse (p. 121) from the *kbandakathā* named *Madhumathanavijaya* which is not known to have been used by any earlier commentator.

In spite of the best efforts of the commentator, it would appear that there are certain portions which are not in the best form, e.g. the commentary on the sixth *ullāsa*, the shortest one in the text, should have dilated more on the implications of the word *gunaprādbānyataḥ* appearing in *kār. 48*, read in the context of the dictum *pradbānena vyapadesā bhavanti*, to which Mammata has given his unquali-

fied assent by his mode of treatment as we have noted above and to which the commentator has appealed in that context. Mammata's *vṛtti* thereon because of its emphasis on *sphutasya rasasyānupalambhāt* presages confusion with the priority of the claims of *sphutālankāraviraha* as noted in the *vṛtti* on *kār.* 3, and this item had led some to decry him, a *dvaniवादी* by conviction, as one who had a soft corner in his heart towards the school of Udbhata, who is remembered as *mabat* by *alankāra* writers.

Śridhara's commentary on *ullāsa* seven is just of the pattern of works that explain only the lines of the text and do nothing more. In the tenth *ullāsa* he appears to be in hot haste to finish his self-imposed job. There is no doubt that we have here an amassing of information derived from earlier writers, particularly Rudrata, Bhoja and Rucaka. There is a palpable lack of reasonable appraisement which is his *foite* elsewhere e. g. in *ullāsas* two, four and five. While Śri-vidyācakravartī's charges against him on certain counts, e.g. in connection with the figure *svabhāvokti* (T. S. S. edn. vol II p. 339) may appear to be flimsy, the gravamen of his accusation³² that he is a bit absent-minded is on the whole well-founded.

There is a manifest falling off in the standard in what would have been otherwise considered as one of the best portions of his commentary in *ullāsa* IV, viz., in the interpretation of the *vṛtti* on the *rasanis-patti* section where the views of the *siddhāntin* are arrived at and are ascribed in the original text to Abhinavagupta, the great Śaiva philosopher. Śridhara's bias towards Buddhistic thought noted above has made him oblivious of the fundamental basis of this presentation as propounded in the Trika Śaiva philosophy³³ of Kashmir. This was indisputably needed to understand the presentation of this topic

32 T. S. S. edn. vol II p 289 उपमेयमसत्यमित्यादि—अतः प्रकृतनिहवा-प्रकृतप्रतीतिमावे नापहुतिः, मुखं न भवति चन्द्रं इत्यादावपि प्रसङ्गे । नायं विशेषं सान्धिविग्रहिकेण चेतित् । एवमादिष्वलङ्घारेषु विशेषतः सामान्य-(*kār.* 134)तस्त्वा-परिसमाप्तेर्दशमोऽस्मासे स न प्रमाणम् ।

33 Vide our papers on the *Corner-Stones of Rasa Ideology* (A.I.O.C. Nagpur pp. 253-67) and the *Cardinal Tenets of the Śaiva System of Kashmir* (*Annals B.O.R. I.* Vol. XXIX).

in the *Kāv. pr.* which was nurtured in this ideology and has eventually coloured its approach to the other important category of the *śāstra*, viz. *alankāra* proper,³⁴ where the conception of the particular figures like *udātta*, *bhāvika* and *ullekha* (a figure not mentioned in the *Kāv. pr.* but admitted in the *Alankārasarvasva*) in the *navya* school had much to do with the *pratyabhijñā-darśana*. This had been distinctly noted by Rucaka, elaborated by Jayaratha and accepted in toto by Vidyādhara in the *Ekāvalī*. In the *Locana* of Abhinavagupta which has been Śrīdhara's neverfailing guide, this basic creed has merely been hinted at in his explanation of the word *pratyabhijñeyā*³⁵ (whether that word bears the technical meaning there is a matter of doubt) found in the supplementary *kār.* eight of the *Dhvanyāloka* bringing in the topic of the appreciation of the essentials of *kāvya*. Śrīdhara has had little chances, so it is surmised, of being familiar with the *Abhinavabhbāratī* where in chap. VI, there is a full account of the nature of *samvid* on its bearing on *rasanispatti* (pp. 277-286).

The collation of the two mss. reveals that occasionally in either of them some portions are left out and the apparently disconnected portion of the text in one has to be implemented by the other. Here it is also just possible that the scribes of both the mss. have left out portions which are not available now. Moreover no less than twenty-two of the 119 folia of the older mss. are missing. Important words in the *vṛtti* are found not commented on, specially key-words, which, to say the least, looks strange and unexpected. We have noted, as far as possible, no less than half a dozen prominent instances of accidental omissions in our *tippanī*, some of which may be cited,³⁶ of which the

34 Vide *Kashmir Saiva Darśana's Impress on Alankāras* (J.O.I. Baroda, vol. III, pp. 245-252).

35 p. 30. प्रत्यभिज्ञेयशब्देनेदमाह .. इदमितीथमिति विशेषतो निरूप्यमाणं सहस्रशाखीभवति । यदुक्तमस्तप्तपरमगुरुभि. श्रीमद्वृत्पलपादै—तैस्तैरप्युपयाचितैरुप. तदियं ततप्रत्यभिज्ञोदिता ॥ इति । तेन ज्ञातस्यापि विशेषतो निरूपणमनुसन्धानात्मकमत्र प्रत्यभिज्ञानं न तु तदेवेदेमित्येतावन्मात्रम् ।

36 *Kāv. pr.* vi. p 102—no comment is entered on अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणान्यायेनालङ्कारता (Vide our paper on *Two Nyāyas in Relation to the Dhvani Creed* J.O.I. Baroda, vol. IV. no. 4. pp. 394-494),

last but one has a parallel in the *Sanketa* of Māṇikyacandra.³⁷ The question of interpolation of portions does not come up for such works because of their circumscribed circulation amongst competent scholars and because of such works being ousted by later commentaries which came to fill in their place. In one passage we have, however, in one mss. a careless insertion which is no part of Śridhara's commentary (in fol. 172a), as noted in our *tippanī* there.

Not merely in the Prakrit verses where Weber's monumental work in connection with the *Gāhāsattasai* text has given us an indication of how texts have differed in different recensions and partly because of the personal equation, but also in other illustrations including those which Śridhara has supplied, there are differences from the accepted readings of modern times which can not fail to arrest one's attention. It would be bold to say that they were amended as a result of criticism levelled against them, for some of these are immune from *dosas* enlisted in the standard works. In some of the verses from well-known classics such as the *Raghuvamśa*,³⁸ the *Mālatīmādhava*,³⁹ the

Kāv. pr. viii. p. 160, while commenting on the *mimāṃsā* dictum भूतभव्यसमुच्चारणे ..has merely भूतेत्यादि। न तत्समस्तस्यैव वाक्यार्थस्य साध्यसाधन-भावेनान्वयसिद्धस्यापि साध्यमानताऽध्यवसीयते. So in p. 163—शुल्यादयश्च क्वचित् समस्ता क्वचिद्ब्रह्मा एव विनियोजयन्ति। समस्ता यथा—अनेन कल्याणि.. , fol. 124a. कं क इत्यादि—(v. 236) बुरी वाद्यभारडविशेषः। तदुक्तम् पतत्प्रकर्षं तद्वाक्यं...। Obviously something is left out between the two sentences in both cases.

37 In his commentary on the *vrtti*.—चकार एकवाक्यतासूचनार्थः। न चैतद्वाक्यद्वयमित्याह—चकार इति। तथाऽह जैमिनि—अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाड़क्षं चेद्विभागे स्यात्। अतएव ‘न दूये न पूर्वे’ नृपतिमनररयं यदवधींदित्यादौ द्विवाक्यत्वेऽपि साकाड़क्षत्वेनैकवाक्यतायाम् ..(मा सं १११पृष्ठ).

38 *Kāv. pr. vii.* p. 121 *Raghu* VII. 17 in Śridhara's reading समयुज्यत भूपतिर्युवा सचिवैर्नीति...the accepted reading of Mallinatha etc.—अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युजे नीति..., *Raghu* VI 63 in Śridhara's reading p. 163 is अनेन कल्याणि करे गृहीते...the generally accepted reading being अनेन पाणौ विविवद्गृहीते ..V. 295. रक्षाशोक...(fol. 130a) is not found in the present *Vishnukaravasi* text.

39 मा. मा. ११७ ये नाम केचिदिह न ..reads in the third line उत्पत्स्यते-इति...which Śridhara (and so does Hemacandra) reads उत्पत्स्यते तु

Ratnāvalī and the *Venīsaṁbhāra* we have such differences of reading. We have shown the readings in the text as are accepted by Śrīdhara (this also has been the case in the readings of the *Kāv. pr. vṛtti* which is occasionally read differently here). In the case of the drama *Tāpasavatsarāja*⁴⁰, popular with Ānandavar-dhana and Abhinavagupta but in later days almost forgotten, there is also a marked difference in reading in a passage cited. In some of these cases Śrīdhara's readings are much better. It is a pity that Candīśa and Śrīvidyācakravartīn who have criticised Śrīdhara have not often cited extracts from the *Kāv. pr. vi.* so as to help us to check the readings of our mss.

The *Kāvyaprakāśaviveka* provides us with opportunities for restoring the text of the *Sanketa* of Rucaka where it is defective. Like the °viveka itself (for a considerable part of the work) the *Sanketa* had to be edited entirely from one mss. (Buhler's collection). We have noted cases⁴¹ in our notes to the edition of that work, where such a device had to be resorted to. In our available *Locana* text, passages from which also have been largely drawn upon by Śrīdhara, every careful scholar must have noted the dubious readings, not to say of the lacunae in the printed editions of that work, specially in *uddiyota* three. This perhaps was inevitable because in spite of its valuable contents it was in the middle ages substituted and ousted by works like the *Kāvya-prakāśa* itself. In two of the readings of this portion our commenta-

मम... , मा. मा. ११४ कल्याणानां त्वमसि .the accepted reading is कल्याणाना त्वमसि महसा भाजनं विश्वमूर्ते धुर्या' लक्ष्मी' ..Śrīdhara reads कल्याणानां त्वमपि महतामीशिषे त्व' विधत्से पुराया लक्ष्मीम्.... V. २३०. त्वमेवं...(fol. १२४b) is not read now in the *Māl. mā*.

40 ता व. रा. ३१९३ in *Kāv. pr. vi.* (fol. १८६b) reads किञ्चित्-कुञ्चितचञ्चुचुम्बितमुखे स्फारीभवङ्गोचना ..चारुचाढुकरणै रत्यै त्वरन्ती मुहुः ।...धन्यं कान्त-मुपान्तवर्तिनममुः पारावती सेवते ॥ The printed edn. (ed Yatiraja, Melkot) reads किञ्चित् ..सुखस्कारीभवङ्गोचना.. करणैश्वेतोऽप्यन्ती मुहुः । धन्यं...पारावतं चुम्बते ॥

41 Vide our notes in Rucaka's *Sanketa* p. १७ (fn. १६), p. १९ (fn. २४), p. २२ (fn. ३८), p. २३ (fn. ३९) ; p. ४० (fn. ४), p. ५९ (fn. १९)

tor has given good and dependable readings⁴² Hemacandra also has helped us in some dubious readings shown in our paper on the contribution of *The Eleventh Century Poeticists of Kashmir* (A. S. Letters vol XXIII no I). Two of these prominent works, the *Vakroktijivita* and the *Vyaktiviveka*, have been drawn upon by Śridhara, as by Hemacandra. The readings in the printed editions of these books are not always satisfactory. A half-verse⁴³ in the definition of *apusta*, an *arthadosa*, is palpably left out. (*Vy.* vi. p. 392). Śridhara in one passage apparently cites from the *Vyaktiviveka*,⁴⁴ from which there are a few citations in the commentary, though that passage is not present in the printed edition. Someśvara in one of his characteristic references cites a *kārikā* from the *Vakroktijivita*⁴⁵ in a form which serves to correct the reading of our text. We are not sure whether any of these later commentators Śridhara and Someśvara is directly indebted to Hemacandra for such references, though there are instances where such a suspicion is bound to crop up in both the cases.

42 Śridhara's reading (fol. 157a) of the last two lines the *Dhv. āl. loc.* (p. 143) is तथाहि वाक्याभिनयलक्षणे चूर्णपदैः (the printed *Locana* reads चूर्णपादैः) प्रसन्नैरित्यादिकं यन्मुनिनोक्तम् . . . , *Kāv. pr* vi. (p. 134). मत्कर्तृका यदि न जोवनक्रिया तदा हननक्रिया तावदनुचिता...should be substituted for the corrupt reading in pp. 153-54. *Locana* (N. S. edn.).

43 Vide V. Raghavan's *Bhoja's Srngāraprakāśa* (p. 251), where on the authority of Hemacandra's *Kāv. anu*, this half-verse is shown to have been part of the text.

44 *Kāv. pr.* vi. (fol. 126b) has—तथा चोक्तम्—प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलदगतौ। ह्लादः स्फुरनास्वादाद्यत्र म्लानत्वमशनुते॥ दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूत्व सः॥ इति। Vide the *vrtti* in the *Vy.* vi. p. 243-244. प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव। स हि यथाप्रक्रममेकरमप्रवृत्तायाः प्रतिपत्तप्रतीतेरुत्खात इव परिस्खलनखेददायी रसमङ्गाय पर्यवस्थति। किञ्च सर्वत्रैव शब्दार्थव्यवहारे लौकिक-क्रमोऽनुसर्तव्यः। लोकश्च माभूदसास्वादप्रतीते परिम्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते नान्यथा।

45 P. V. Kane. (H.S.P. p. 216) —सुकुमारेति यत् कुन्तकः...सन्ति तत्र त्यो मार्गाः कविप्रस्थानहेतवः। सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मकः॥ The printed edn. (p. 45) reads.—सम्प्रति तत्र ये मार्गाः...actually the *vrtti* here as printed comments on त्यो मार्गाः सन्ति। Moreover सम्प्रति is an awkward word in a *kārikā* like this.

Amongst later illustrious commentators Candīdāsa and Śrīvidyācakravartīn have occasionally heaped up abuses on Śrīdhara for what they think to be his perverted judgment specially in relation to the application of *mīmāṃsa* maxims, for his inconsistency and for inadequacy in equipment in certain subjects, though it is none-the-less a fact that they too have derived immense benefit from his work. It is, however, to be noted with pleasure that they have never tried to controvert any *siddhānta* of his with reference to *alankārasāstra*, the real subject of the commentary. The apparent exception is in Śrīvidyācakravartīn's observation with respect to the citation from Bhāmaha in *ullāsa* VI (p. 130) whose view according to him Śrīdhara could not understand. This is hardly the case and we have discussed this view in our *tippanī* there. Śrīvidyācakravartīn has, however, not been sparing in praise with regard to the net contribution of Śrīdhara in the matter of *kāvya* and has spoken of him as the foremost of the scholars interested therein.⁴⁶

In spite of Śrīdhara's faults of omission and commission, (e. g. p. 96., fol. 125b) of his elaborate as much as his pithy statements, he has produced a work which will benefit every student of the *Kāv. pra.* As Rājaśekhara⁴⁷ points out, an *alankāra nibandha* must aim at creating interest in the study of *kāvyas*, at comprehension coupled with discerning judgment (*viveka*) in the matters touched on. This again is possible when the readers' range of studies is widened and side by side there is engendered in him a spirit of diving deep into the essence of *kāvyas* (*satkāvya*) so as to yield aesthetic pleasure⁴⁸. Ānandavardhana

46 किं बहुना—‘सन्त्येव तत्र तत्र स्खलितानि बहूनि सान्धिविग्रहिके । तदपि न द्वषोऽस्माभिः स इवाद्यतनेषु काव्यमीमांसु ॥’ (T.S.S edn vol. II, p 289)

47 काव्यमीमांसा पृ २, ३ (G.O.S. edn.) समासव्यासविन्यासः सैप शिष्यहिताय नः । चिलोदाहरणौगुर्वी ग्रन्थेन तु लघीयसी । इयं न. काव्यमीमांसा काव्यव्युत्पत्तिकारणम् ।...इयं सा काव्यमीमांसा मीमांसा यत्र वाग्लवः ॥ and निगमवाक्याना न्यायैः सहस्रे ण विवेकत्री मीमांसा ।

48 सत्रकाव्यतत्त्वनयवर्त्म चिरप्रसुप्तकल्पं । तद्व्याकरोत् सहदयोदयलाभेतोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः ॥ (Dbv. al. p. 246).

took this as the real objective of *kāvya* study when he referred to the two angles of critical vision, one in the shape of scholarly comprehension (*vaipascitī drstib*) and the other in the process of *rasa* realisation (*vyāpāravatī rasān rasayitum drstib*). With his back-ground of training in *tarka* and *mīmāṃsā*, his erudition in the different branches of technical knowledge, with an inexhaustible fund of good-will towards the poets and with an intimate acquaintance with every noteworthy work of *alankāra*, Śridhara was pre-eminently fitted to discharge this task and he has discharged it to the best of his ability. That is why the scribe in one of our mss. has completed his work with a verse,⁴⁹ the idea of which has been very clearly and cleverly expressed by a Buddhist logician poet of the 10th century, where the work of the real scholar has been compared to that of a diver in the bottom of the sea, intent on finding out gems.⁵⁰

49 गीर्वाणस्य...in *ka* mss. (see *Intro.* p. vi)

50 This is the verse of the Buddhist *kavitarakika Jñānaśrī*. —

तरन्तो हरयन्ते बहव इह गम्भीरसरसि
 सुसारा+यामाभ्यां* (?) हृदि विदधत कौतुकशतम् ।
 प्रविश्यान्तलीनं किमपि सुविवेच्योद्धरति यश-
 चिरं रुद्धश्वास. स खलु पुनरेतेषु विरल. ॥

* This is v. 1697 of the *Subhāsatratnakosa* (p. 292, Harvard Oriental Series vol. 42). The reading in the second line may be emended thus —सुसाराभ्यां दोभ्यां... We have a similar line in Chittapa's verse (*Skm.* III. 36) वाल्मीके कतमोऽसि...दोभ्यां सागरमुत्तीर्षसि . ।

D. Śrīdhara—His Date and Country.

Śrīdhara is a very common name in the history of Sanskrit literature. About one hundred years might have intervened between Rucaka's mature production the *Alankārasarvasva* (about 1150)—which along with his *Kāv. pr. sank.* was drawn upon by Śrīdhara—and the *Kāv. pr. dīp.*, the next important commentary by Candīdāsa, who was the younger brother of the grandfather (according to one reading, the great-grandfather) of Viśvanātha, the author of the *Sāb. dar.* (first quarter of the 14th century). During this period there have been at least three Śrīdharas who made their name in different departments of knowledge. One of these is the (chief) minister of king Nānyadeva of Mithilā and of his son Gāngadeva, who lived near about 1150 A.D., but not much after. From the account we have of him as the author of an inscription,¹ it is far from likely that he was our commentator. In the *Kāvya pr vi*, Śrīdhara, in spite of his being a *sāndhivigrahi*, is reticent to a degree about his patron, while the minister-author of the inscription, which K. P. Jayaswal edited in the *J.B. O.R.S.* vol. IX (pp. 302-04) offers superlative praise to his master as well as to a work of his. Then there was the *kāyastha* Śrīdhara-dāsa, *mahāmāndalika*, (the son of Batudāsa, *mahāsāmantacūḍāmanī* and a friend to the king Laksmana Sena of Bengal) who compiled the *Sadukti-karnāmrta* in 1205 A.D. There was a third important Śrīdhara, a southerner, the author of the *Smṛtyarthasāra*, a *nibandha* work which might have been composed a little prior to the *Sadukti. k.a.* (*H. D. b.* I p. 337). The facts that none of these writers makes any mention of their *alankāra* attainments and that our commentator was a *sāndhivigrahi* and a *tarkācārya* as well, rule out his identification with the two latter authors who are also rendered improbable by our

¹ श्रीमान् नान्यपतिर्जेता (कृत-) ग्रन्थमहार्णवः । यत्कीर्त्य जनितं विश्वं द्वितीयः
लीरसागरः ॥ As tradition goes, this Śrīdhara, a *kāyastha* by caste was (prime) minister to King Gāngadeva, son of Nānyadeva. It is also held that this Śrīdhara served both the father and the son (*H.M.* p. 241; also *ibid* p. 264).

commentator's indication of his own spoken dialect² which certainly is akin to Hindi, if it is not exactly Maithili). A fourth hypothetical name may be discussed in this connection, because of similarity in nomenclature noted in the *Kityakalpataru*, where names ending in *dhara* appear at least among the ancestors of the great legislist Laksmī-dhara, who belonged to Kanauj, in the dialect of which a word like *khatnevālī* might be posited as also from his being a *mahāsāndhibhṛigabika* (cf. colophon in the *Kāvya pr. vi. ullāsas* I, II, III, and IV) We know that this designation and the office attached thereto go by hereditary connections. Our Śrīdhara, however, neither quotes³ any specific *smṛti* or *dharmasāstra nibandha* except general statements like that appearing in fol. 117a, which are not traceable in any such work nor does he take notice of *puranic* authority and of its application in interpreting textual illustrations, about half a dozen of which are amenable to such a treatment.

From the time that mss. *kha* of the *Kāv. pr. vi.*, noted in section A, came to the notice of scholars (Śrīdhara's work, however, had been known from two other mss. enlisted in the *Cat. Cat.*), the opinion has been unanimously voiced, though no specific reasons have been assigned for it, that Śrīdhara belongs to Mithilā. H. P. Sāstri in his Report (1895-1900), Manomohan Chakravarti in the *J.A.S.B.* (1915) and quite recently Upendra Thakur (in *H.M.* pp. 262, 288)

2 *Kāv. pr. vii. fol. 136b* :—विचकिलप्रसूनानि खट्ने-(सट्ने)वालीति प्रसिद्धानि पुष्पानि । The *vicakila*, like the *mallikā* (jasmine), blossoms when the spring is matured (वसन्तप्रौढि) and summer has set in. cf. *Kāvyamīmāṃsā* chap. 18. p. 109—साम्यं सम्प्रति सेवते विचकिलं ; p. 110—विचकिलकेसरं ; p. 111 कर्णै स्मेरं शिरीषं शिरसि विचकिलस्फलता पाटलिन्यः... । The *bbāsā* form खट्नेवाली probably hints as the joint texture of the petals as is the case in *mallikā* or *bel* flowers.

3. e. g. in comments on v. 180, 264, 427. The inquisitive reader may refer for the first to *Manusāṃ.* iv. 48, 50, 56 and to *Viṣṇupur.* iii. 11. 9, 12, 13: for the second to *Manusāṃ.* iv. 129 and to Kullūka's note on महानिशा therein: and for the last to *Manusāṃ.* vii. 13 as also to the *Dharmaśāstra* adage, राजा कालस्य कारणम् ।

are all agreed on this, but the date when he flourished had not engaged the attention of scholars. The circumstantial evidence of the find of this mss, coupled with the author's long citations from the *Nyāyakusumāñjali* (pp. 175 fol. 173a, 206a) of Udayana and the prominent works of Buddhists like the *Lankāvatārasūtra*, the *Nyāyabindu* and the *Pramānavārttika* (pp 72, 73, 74, 174, 175), which were systematically studied and criticised in the Mithilā schools in the 10th-13th centuries, and from the references to the *Rasārnavañtānkāra*, which very likely was a compilation of Mithilā (vide our paper thereon in *J. O. I.* Baroda, vol. VIII. no. 4) take us a long way to establish this. The intimate connection of Mithilā and Orissa, which during this period (11th-14th century) made its mark not merely in the political history of N. E. India, but also in literary intercourse, was manifest in the Orissan poet-critic Candīdāsa's study of the *Kāv. pr.* *v. 2.* and of the Mithilā *rāsa*-writer Dharmadatta using a work of the Orissan master Nārāyanadāsa noted in the *Sāb. dar.* This was one of the many tangible evidences of Mammata's work being recognised as the standard *alankāra* text throughout the country and as being the tie that has bound them together.

There are, however, other cogent reasons, which lead us to the same conclusion. Śrīdhara has referred to and cited from an earlier commentary on the *Kāv. pr.* by Vācaspati Miśra, to which we drew the attention of scholars several years ago.⁴ In a subsequent paper on the subject,⁵ we have, on the basis of information available from a dated commentary on the *Naisadhacarita* by Bhavadatta of Mithilā, arrived at the conclusion that this Vācaspati Miśra belonged to Mithilā and lived near about 1200 A.D. Later commentators on the *Kāv. pr.*, like Candīdāsa, Viśvanātha, Bhāskara Miśra and Bhīmsena Dīksīta cite from Vācaspati's work, but these citations are second-hand, derived

4 In *A Forgotten Commentary on the Kāvyaprakāśa* (*A.I.O.C. Proc. IX session, Trivandrum pp. 492-99).*

5 In *Viśvanātha Kavirāja and His References to Forgotten Alankāra Writers* (*J.O.I. Baroda, Vol III, no. 4, pp. 357-365*), where Dharmadatta, the son of Vācaspati Miśra is assigned to about 1235 A.D.

from Śrīdhara's work. Some of these writers, including Candīdāsa himself, seemed to have confused him with the *sarvatantrasvatantra* Vācaspatī Miśra (*Kāv. pr. dīp* p. 131). These citations continued even to the end of the 16th century Panditarāja of Mithilā, another commentator on the *Kāv. pr.*, (it seems from mss. in the Dacca Uni. collection), may have known him indirectly, to whom he refers as *prāñcab* (fol. 4a *prāñcastu gurub khedam*, fol. 134a. *anālocita iti prāñcab*). Some of these views are not compatible with Kashmirian orthodox thought,⁶ though they have received support from commentators like Candīdāsa. In the case of interpretation of the verse-illustrations—though this is scanty—there is sometimes a freshness of approach and a boldness of conception. Śrīdhara, as his text shows, has steered midway between these divergent views. Vācaspatī's commentary was certainly amongst the earliest, if not the earliest one by a non-Kashmirian scholar.

It would not be irrelevant to point out that the two schemes of study in the *alankāraśāstra*, one based on extensive application of the principles of *nyāya* (including Buddhist *nyāya*) and *mīmāṃsā*, and the other on the analytical treatment of *rasas* and *bhāvas* which have engrossed the attention of Mithilā writers for over four centuries, are traceable in their bare outlines in Śrīdhara's work. As to the latter, Śrīdhara's commentary had not much of scope because the *Kāv. pr.* text precludes a detailed investigation thereof. The only work that had done it in his country, the *Rasārnavaalankāra*, was a compilation, in no way professing even to be an authority. As for the former, Śrīdhara is

6 e. g. *Kāv. pr. viii* pp. 11-12. — य कौमारहर इति—अत तत्स्थिताना ग्रैष्मिकधूलिकदम्बाना ॥ वासन्तकमालतीपरिमलोङ्गासिता इति व्याख्येयम् । एव च निकुरम्बीभूता सामग्री रसोदीपनहेतुर्वर्णिता हेतुर्भवतीति काश्मीरका । ॥ अत स्फुट इति—अत बहूनां वाक्यार्थाना तुल्यकद्धत्वेन निर्देशात्तुल्ययोगिता, औपम्यस्य चाप्रतीतेरस्फुटतेति केचित् । तदसत्, pp 14-15 —“अत वापीं स्नातुं गताऽसाति वाक्यार्थभावनादशायामेव नायकस्वरूपानुसन्धानसहकृतस्य ..भोगो व्यज्यते, तदन्तकमेव गताऽसीति लक्ष्यते” इति वाचस्पतिमिश्रा । वयन्तु ब्रूमः ; pp. 81-82 ॥—त्वामालिख्येखादि ॥ इदानीन्तु ॥ दृष्टिरात्मुप्यत इति वाचस्पतिमिश्रा । ॥०००व्यर्थताऽपत्तिरिति काश्मीरकाः । वयन्तु ब्रूमः, ... ; fol. 151a एव च रसाबलम्बिनो गुणाः शब्दार्थाश्रितास्त्वलङ्घारा इति काश्मीरकाणा व्याहारोऽविचारसुन्दर एवेति यत् कैश्चिदुक्तं तच्चिन्त्यम् ।

as the *kārikā* text in its bearing on the plan of treatment followed in the work, confirmation of the principles vouchsafed by the practice of poets, a point never too much insisted on by commentators,—illustrations from and references to not very well-known works, subdivisions of entities not directly hinted at in the original text, distinction of entities according to the canons of the original text, distinction of entities according to logical consistency. A few⁸ deal with the interpretation or adaptability of examples cited and with the soundness or otherwise of the principles followed in the *vrtti* text. Both the writers are quite at home with the two *alankāra* texts of Bhoja but they were separated by a fair interval of time. The reference (p. 46), by Ratnesvara to a commentator on the *Kāv. pr.* who was his fellow-pupil (*sabādhyāyin*) can by no stretch of imagination be to Śridhara, as the *Kāv. pr. vi.* (fol. 158b) proves decisively.⁹ Moreover Ratnesvara refers to the *Kavikalpalatā* of Devesvara (in *Sar. kan. abb.* p. 62) which is known to be a work of the 14th century. (HSP, HP)

सपक्षेण तस्यैव साध्यवत्तयाऽनुमेयत्वात्), यदाह...स एव...बोधक इति=Kāv. pr. vi. fol. 204a, p. 330. नैयायिकानान्तु.. गवयशब्दवाच्य इति=Kāv. pr. vi. fol. 205a. नैयायिकस्योपभानप्रभाणप्रपञ्चः । तथा हि य. प्रतिपत्त्या...गवयशब्दवाच्योऽर्थं इति ।

8 e.g. *ibid* p. 4. शब्दा. शिष्यन्ते ..विशेषपरित्यक्तम् =Kāv. pr. vi. fol. 112b (definition of असाधु or च्युतसंस्कृति), p. 11. गलग्रह.. पूर्वप्रक्रान्तानन्ददायिता बाध्यते =Kāv. pr. vi. fol. 116b. गलग्रहपद ..पूर्वप्रक्रान्तानन्ददायिता.. , p. 45. ननु चात कर्त्तप्रकमभेदो.. एवेति...पन्था.=Kāv. pr. vi. fol. 127a. कारकस्येति-अभिहितानभिहित. एवं कर्मणोऽपि , p. 166 in comment on येन ध्वस्तमनोभवेन=Kāv. pr. vi. fol. 133a, p. 186 in comment on स्मरानलो मान..=Kāv. pr. vi. fol. 161a , p. 187. in comment on कलङ्कमुक्तं (कलं मधुराव्यक्तं...ऊर्ध्वाङ्गुल्या ...निर्दिश्यते=Kāv. pr. vi. fol. 160b कलमव्यक्तमधुरं..ऊर्ध्वाङ्गुल्या निर्दिश्यते , p. 187. in com on अनेकपाद=Kāv. pr. vi. fol. 161b-162a , p. 188 in comm. on कलापिनां.. =Kāv. pr. vi. fol. 161a.

9. उपनागरिका यथा वसने परिधूसरे वसाना ... .. || अलास्मत्सहाध्यायिनः पूर्वार्धमेवोपनागरिकोदाहरणं मन्यन्ते । उत्तरार्धे हि . उन्मिश्रत्वमेव । The *Kāv. pr. vi.* on this topic notes:—नागरिकयोपमितोपनागरिका, द्वितीया तु परुषवर्णार्थवत्वात् परुषा... । Moreover it does not adduce the illustration noted by Ratnesvara.

There are two references in the *Kāv. pr. vi*, one to oral delivery (*vācikābbinaya*) and the other to the relation of *rāgas* with the *rasas*, backed by authoritative sanction as well as illustrative citations (p. 46). These are now known to be from the monumental work *Sarasvatībrdayālankāra* of king Nānyadeva of Mithilā, which deals with these aspects of dramaturgy. Nānyadeva in the work above named refers to himself¹⁰ as the one receptacle or the limit *par excellence* (*ekabbūmi*) of *rāgas*, an apt epithet when we remember that no less than 180 *rāgas*, very many of which are *desī rāgas* noted first in his work, are treated by him. King Nānyadeva is reported to have achieved distinction as a literary figure eclipsing the fame of king Bhoja¹¹ even and ranking as one of the foremost authors on music. He is remembered with reverence by Śāṅgadeva, the author of the *Śāṅgitaratnākara* (13th century). The passage in the *Kāv. pr. vi.* (p. 169) which relates specific *rāgas*¹² to specific *rasas* refers to *rāgavids*. Presumably

10 J.A.H.R.S. vol. I, p. 56 (fn) श्रीरागस्यैकभूमिर्लितमधुरवाक्... कृतमतिर्भूपतिर्नान्यदेवः ॥ as in the introductory portion of the *Sar. br. al.* In the light of reliable evidence, the epithet निःशङ्कदेव often applied by the author to himself is differently intended from the later निःशङ्क शाङ्कदेव, the author of the *San. sat.* which mentions (रुद्रटो नान्यभूपाल...I 18a) as authorities and applauds the latter's exposition of *rāgas* particularly.

11 हास्यशङ्कारयोराह पञ्चमी मध्यमोत्तराम् । लुप्तमालवभूपालकीर्तिर्मालवपञ्चमीम् ॥ Cf. *Natyāśāstra* (N. S. edn) मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्यं शङ्कारहास्ययोः ।... वीररौद्राद्धुतेष्वेते प्रयोज्या गानयोक्तुभिः ॥० षड्जकौशिकी । करुणे च रसे कार्या जाति-र्गनविशारदैः ॥ धैवतः बीभत्से सभयानके, also ch. XVII in the G.O.S. edn. (vol II. p. 387).

12 *Kāv. pr. vi.* p. 169 यन्ते मालवाच्छङ्कारस्य कौशिकात् करुणविप्रल-म्भयोस्तक्ताद् वीररौद्रभयानकरसानामभिव्यक्तिः । सा च तद्विदामनुभवसिष्ठैव । The *Sar. br. al* (B. O. R. I mss fol 141.) in ch. 9 (ध्रुवाध्याय) v. 23-25 has.—हिन्दोलो मालवाख्यश्च शङ्काररसमाश्रितौ । पञ्चमष्टकरागस्तु वीरे रौद्रे यथाकमम् ॥ कारुणये ककुभश्चैव हास्ये मालवकौशिकः । ककुभो भयानके कार्यः षड्जो बीभत्सशान्तयोः ॥ एते रसाश्रिता रागा योज्या सर्वत गीतके ॥ For the tracing of these passages I am indebted to Dr. Alain Danielou, now of the *Institut Francs d'Indologie*, Pondicherry as well as to Dr. C. P. Desai of Tarapur,

the reference is to the kingly author of Mīthilā. The other reference¹³ is to *kāku* intonation as a determinant of meaning. It is recognised by Rājaśekhara in the *Kāv. mīm.* (p. 31) (a work not laid under contribution by Śrīdhara) as a *pāthadharma* and reiterated by Bhoja with illustrations. This distinctive view was opposed by Mammata and Viśvanātha but found favour with a considerable section of *alankāra* writers; and these include notably Rucaka, Śrīdhara and Candīdāsa amongst the commentators of the *Kāv. pr.* In our paper *A Reference in the Sāhityadarpana and Deductions Therefrom* (P. O. Vol. XII pp. 47-61) we have traced the historical setting of this issue, which in its origin is a specification of Bharata's observation on *vāgabbinaya*. The opposite party has taken their stand on the dictum काव्यमार्गे खरो न गरायते. Śrīdhara's partiality for this section and for music generally, which furnishes an analogy to *pānaka rasa*¹⁴ is evident.

These arguments, which serve to confirm what was at best a conjecture about Śrīdhara's country as Mīthilā, help us at the same time to fix his date. The use of Vācaspati Miśra's gloss would make Śrīdhara not earlier than 1200 A.D. And thus the upper terminus would have to be shortened by 50 years. There can, therefore, be no hesitation in dating him, in the first quarter of the 13th century, as we can allow a period of 25 years for the *Kāv. pr. vi* to be known in Orissa and be a subject of academic discussion and comment. Whether Śrīdhara

Dist. Thana, Bombay, who is editing the *Sar. br. al.* for the Khairagarh Music University. M. P.

13. in pp. 46-47 *Kāv. pr. vi* where in our *tippanī* we referred to the *Nāt. śās.* (ch. xvii v. 10 G. O. S edn.) which actually reads a bit differently. Śrīdhara's citation is from the *Sar. br. al* ch x v. 64. as Dr Danielou informs me — उदात्तश्चानुदात्तश्च खरितः कम्पितस्था । वर्णाश्रूत्वार एव स्युः पाद्ययोगे च सर्वदा ॥ तत्र हि हास्यशङ्कारयो खरितोदात्तं वीररौद्राद्भुतेषूदात्तकम्पितं कस्त्राबीभत्सभयानकेष्वनुदात्तखरितकम्पितम् ।

14. *Kāv. pr. vi*. p. 171. यथा हि चिले नीलं पानके गुडाम्लीका... ग्रामरागे षड्जर्षभगान्धारादयं पृथक्केनावभासन्ते तथा क्रियाकारकपदानि तदर्थवाक्यार्थाभ्यामभेदेनैव प्रतीयन्ते । The *Bṛhaddeśī* (I. 89-90, T. S. S edn pp 94-95) remarks.—समूहवाचिनौ ग्रामौ खरथुत्यादिसंयुतौ । यथा कुटुम्बिनः सर्व एकीभूता वसन्ति हि । सर्वयोगेषु स ग्रामो यत्र नित्यं व्यवस्थितः ॥

was himself a Maithila, or one domiciled there, with his family belonging to N. W. India (where Hindi in its older form was spoken, as evidenced by his use of the word noted above) is, however, immaterial, since his connection and association with its life and culture are direct and are proved by a lot of internal evidences.

With these data before us, it is not difficult to determine the king whom he served as *sāndhivigrabika*.¹⁵ Though Śridhara nowhere mentions his royal master, this can in no way be regarded as a significant omission, for Śridhara is by nature and temperament reserved and he gives us no details about himself. Nānyadeva's grandson Narasimhadeva,¹⁶ (1187-1228), who, as the ruler of Mithilā, was still maintaining a show of its old prestige and position, was very likely Śridhara's master.

Plan of the present edition.

We have presented the *Kāv. pr.* text as Śridhara reads it with the *kārikās* and the verses numbered. In the case of the former, a *kārika* is given one number, where we have a full verse, as is generally the case in printed editions of important works like the *Dhv. āt.* For the *Kāv. pr. vi.*, we have given the readings as in our mss., except in cases where they are faulty. In a good number of such cases, where the orthographical errors are palpable they have been emended. In some of them the readings as in the mss. have been retained with queries noted against them. It is felt that there are still a few corrupt readings left and this was inevitable. In the case of the illustrations, that are repeated, we have not counted them again, but indicated the number thereof where first such occur. We have also reckoned the prose illustrations and numbered them. Thus the number of illustrations shown here is 593 and not 603, as in Jhalkikar's edition.

15. Probably as सान्धिविग्रहिक् he was the chief minister of war and peace which post was equivalent to that of the minister in charge of external affairs of these days.

16 K. P. Jayaswal cited in H.M. (p. 264) describes Narasimha-deva as 'a weak king'.

There are two other departures from the way in which this work has been so long presented. We do not stick to the practice of noting the number of *kārikās*. The *kārikā* number in such editions is 142, the *sūtra* number is 212, of these extra 70, some are unnecessary, more than half of which are in the *alankāra* section (*ullāsa* ten). This differentiation is neither necessary nor called for in over half of the text. In some cases, and that particularly in *ullāsa* ten, the points noted are different, and in some the division is awkward as in *kār.* 18c (*visiste laksanā naivam*) with *vyākhyātām* as the *vṛtti* thereon. Similarly in *kār.* 20a, 21c, 41c, 43c and 46cd (*bhedāstadekapañcāśat* with *vyākhyātāb* as the *vṛtti*) and in *kār.* 73a (*vṛtti* reading as *vācyā vaktavyāb*), *kār.* 80c (*ojahprakāśakārvarnaib*).

The present edition notes within brackets the sources cited *verbatim* for the *vṛtti*. In case where the *Kāv. pr. vi.* has pointed this out, we have not shown the source in the body of the text. The solitary instance of *kār.* 29, which is VI. 15 (G. O. S. edition) of the *Nāt. śāstra*, is not so shown here, for the idea has been to keep the *Kāv. pr.* text directly as the handiwork of the author.

In the case of the illustrations we have identified them as far as that is possible in the present state of our knowledge. At least 120 more illustrations are here identified for the first time than in Jhalkikar's edition where about 240 illustrations are identified (including some that are wrong or objectionable identifications). We have not indicated any anthology (excepting the socalled *Kav. vac. sam.* which is now known to be the *Subhāśitarainakosa* of Vidyādhara (about 1100 AD), in our reference. None of the other anthologies can be included, as they are later than *Kāv. pr.* In the case of the *Mahānātaka*, which as we have shown, in *A Clue to the Mahānātaka Problem* (I.H.Q. Vol XI), is really a compilation which cannot date earlier than the tenth century and which has been interpolated in subsequent times, we have included it only for verses used by Bhoja who was older than Mammata. About 100 illustrations are improvisations (e. g. v. 155, 161, 170, 174, 180, 184, 185, 209, 390, 391, 392, 393, 397, 398, 402). We are left with a little more than 120, quite a good many of which will, it is hoped, be located when the

Sr. pr. of Bhoja, itself an encyclopaedia of citations and more of classical works, esp. dramas, are available in print

As to the Prakrit verses, every one of which is noted in Weber's *Gābāsattasai*, a few are not identifications at all from the *Kāv. pr.* text point of view, We have included these latter with a query. Some are traceable from other works such as the *Visamabānalilā*, the *Vajjalaggā*. The rare *Gābākosa* can be used by scholars but with little of substantial help and a good deal of caution Śridhara himself has added some to these Prakrit illustrations of the *Kāv. pr.*, in one or two of which he has given the reference As to the rest, they are all traceable either in the *Vya. vīv.* or in the *Sarasvatīkantbāhbarana*

As to the abbreviations used In the text of the *Kāv. pr. vi* as printed here, the bracket sign ( ) shows an emendation, the sign [ ] shows an insertion,* as in the first two forms is meant to indicate footnotes for variants in readings. But this last had to be abandoned because of practical difficulties As for those in the body of the text noted as references they are generally in Devanagri type and are noted in the *parisista* (i-vi) Those in the introduction are shown in their Roman forms, and are enlisted at the very beginning (pp. iii-iv). Some amongst such may have escaped our notice, but, it is hoped they will not cause any difficulty Occasionally there are references to research journals in the *tippaṇī*.

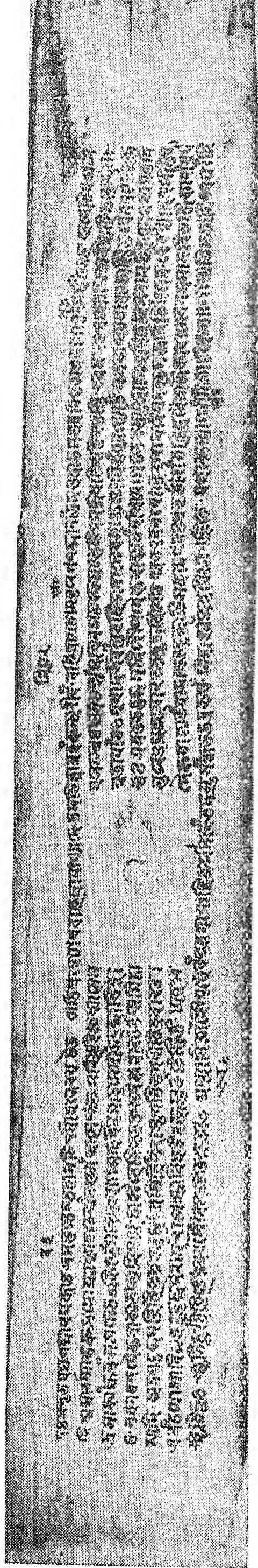
At the end of the text (in the second vol.) will be found eight appendices, all printed in Devanagri App A gives the alphabetical index of verses in the *Kāv. pr.*, where unidentified verses will be marked out from the rest by suitable marks App B. will contain a list of authorities alphabetically arranged (*pramānoddhṛti*) under the two heads of authors and works actually cited in the *Kāv. pr.* App C will contain a similar list of passages in the *kār.* or *vrtti* text derived from earlier *alankāra* works (*smaryamānāni pramānāni*). It is apprehended that certain passages have escaped our notice, though we have taken all care to be exhaustive. App. D will contain the alphabetical list of the extra verses cited by Śridhara in the *Kāv. pr. vi*. In App. E will be enlisted the *nyāyas* or maxims which Śridhara in the characteristic traditional manner of a commentator has used from different branches of literature. In App. F

will appear an alphabetical list of works and authors of *alankāra* cited by Śrīdhara, and in App G of such from other *śāstras* of which, it is likely, some popular works of Śrīdhara's time, have been out of vogue (viz. p. 180, fol 206) App H will be an index of important technical words in the *Kāv* *pr.* and in the *Kāv* *pr. v.* with references to pages in the printed edition for their elucidation

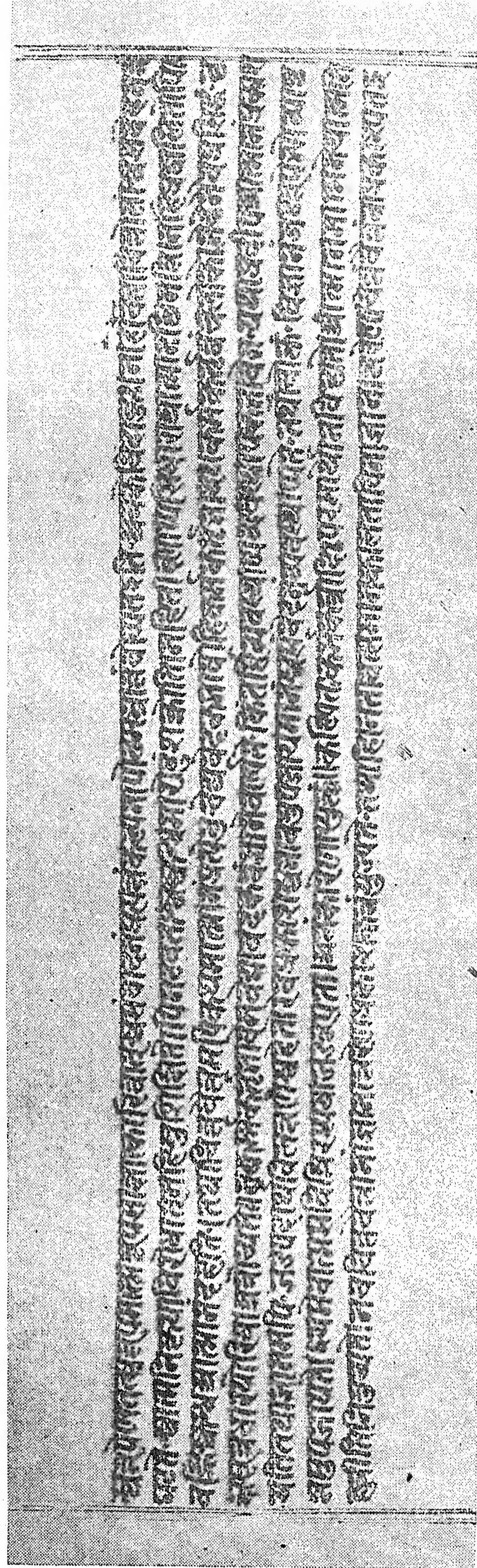
A word or two is necessary about the *tippāni* supplied by the editor. It is meant, as noted in its introductory verses, as supplement in agreement with the matter of, but not treated in, Śrīdhara's commentary. This filling up of gaps (*adbyābhāraprāpūrti*) is an imperative necessity, for the *Kāv* *pr. v.* is a very learned work. The *tippāni* is fashioned on traditional lines (*pracīnoscitavartmanī*), while at the same time, it has taken note of observations (*uktis*) and principles (*yuktis*) of modern criticism as well as of the investigations of *alankāra* researchers (*nāvīnonmesamūrtis*) which have appeared in modern integrated contributions or in research journals for over the last fifty years. The editor has been careful enough not to reduplicate matter which he had covered in his editions of other *alankāra* texts, the *Muktāvalī* on the *Al. kaustubha* of Kavi-Karnapūra, the *Sanketa* (in English) of Rucaka and the *Kāv* *pr. dip* of Cāṇḍīdāsa, or in his research papers to which references only are given. It has been written in Sanskrit, partly, to meet the demands of the growingly wider circle of indigenous scholars who are interested in knowing the formative tendencies of the *śāstra* crystallised in *nibandha* works which they have to teach, and partly by virtue of necessity, for Sanskrit is the best medium for such an undertaking. The university students, some of whom may engage themselves in intensive study and in research on *kāvyas* and on *alankāra* literature, will, it is hoped, find much of inspiration and guidance from the *tippāni*. A genuine historic study of the *alankārasāstra* which is vast in expanse and is, at the same time, profound in content, is only possible when one takes to old texts and that in the old traditional method, and weighs them in the balance of comparative assessment which the *tippāni* is designed to encourage and foster.

Corrigendum. Through sheer oversight it has been noted (*intro. p. v.*) that two of the leaves of mss. 'ka' are wrongly marked. Actually one (fol. 89) is over-marked; in the case of the other (fol.

21) the marking is all right. This leaf has been missing since the transcript copy was made by the editor several years ago. Thus the total number of leaves is not 219 (221—2) but 220 (221—1). The text in the missing leaf has been prepared on the basis of the 'kha' manuscript only. In the page lxiv in the last paragraph 102 should be read for 120, 298 for 240, and 28 should be inserted just after... 'including some', so in page vii in the last but one line Sam. 291 should be read for Sam. 219. In page xxvii the foot-note numberings in the body should be shown as 35, 36 and 37 respectively.

A.S. Govt. Colln. MSS. 4739 fol. 11a.

A.S. 111-C-116, fol. 47a.

काव्यप्रकाशः

(अथ प्रथम उल्लासः)

ग्रन्थारम्भे विद्विद्विताय समुचितेष्टदेवतां परामृशति —
नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥

काव्यप्रकाशविवेकः ॥

गजाननमदास्तादमाद्यन्मधुकरध्वनि ।
मुदेऽस्तु द्योतयनन्तरनन्तरससम्पदम् ॥
रसनासु सता नित्यं नृत्यन्ती भाति भारती ।
या वशीकुरुते विश्वमसीमगुणभूषणैः ॥

सदाचारानुमितवेदबोवितविधेयमावो नमस्कारः शास्त्रारम्भे करणीय इत्यभिप्रेत्याह
वृत्तिकार —ग्रन्थारम्भ इति । प्रारिप्तिग्रन्थपरिसमाप्तिकामोऽत्राधिकारी, नियमेन
तदारम्भेऽनुष्ठीयमानत्वात् । तत्र विद्वः प्रतिबन्धकदुरितसङ्घावो निर्वर्तकसुकृतविरहो
वेति द्विविध । तत्(द्)-विद्वितायेति । अभोष्टदेवता चाधिकृताऽनधिकृता चेति
द्विविधा । अनयोथाधिकृताया प्रतिपत्तिर्गरोयसी । यथा चात्र प्रकृते वाढ्मयेऽधिष्ठात्-
तया च समर्थत्वेन च भगवतो कविभारत्यधिकियते नैवमन्या तत्प्रसादनिधेय-(?) विधेय)-
वाग्वैभवो ब्रह्मादि । अत सेव स्तोतुमर्हतीत्याह—समुचितेति । परामृशति नमस्त्वया-
विषयत्पेन स्मरतोत्यर्थ । नियतिः कर्मापरपर्याया सर्वोत्पत्तिमन्तिमित्तम्, तत्पार-
तन्त्रयाकान्तवैचित्र्यमिदं ब्रह्मस्त्रहप-(?) मवतिष्ठते । न चायं नियमः कविवाचि, वक्त्रोक्तो
(क्षि)नाऽलांकिरब्रह्मतत्त्वे विपर्यासप्राचुर्यात् । (2a) तदाह—‘विममट्ठिअ’ व दीमइ

नत्वा गिरा गिरा सारे प्रकाशोऽन्वयनमेणा ।
विवेकलक्ष्यमालक्ष्य प्राचीनोचितवर्त्मना ॥
उक्तिभिर्युक्तिभिः साकं नवीनोन्मेषिमूर्तिभिः ।
विवृति सुवृत्ति. क्लृप्ता साध्याहारप्रपूर्तिभि ॥

नियतिशक्तया नियतरूपा सुखदुखमोहस्वभावा परमाणवाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा, षड्‌रसा, न च हृद्यैव तैः, तावशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम्। एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्मनिर्मितिः। अतएव जयति। जयत्यर्थेन च तमस्कार आक्षिप्यते, इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते।

‘विहट्ठिञ्च’ व पडिहाइ¹ (गउडवहो ६६) इत्यादि। जगन्मूलकारणं प्रकृति पुरुषेतर पदार्थराशिस्तैगुरुयात्मक इति साड्खया। तस्याश्च बुद्धयहङ्कारादिपरिणताया सुखदुखमोहाङ्गयो गुणा।* तथा हुक्कमेव ‘कामिनीशरीर’ सम्प्रयुक्तवियुक्तप्रार्थयमानाना सुखदुखमोहाङ्गुदया (भवो ?)-दया(?)द्वयक्कमेतत्तैगुरुयात्मकतया निश्चीयते” (यो. सूतत्ववैशा ४।१५ द्र.)²। एतेन सर्वे भावा व्याख्याताः। भारतीनिर्मितेस्तु सुखैक्ष्मावत्वं (त्वं) लोकोत्तरचमत्कारभाररसाखादविश्रान्ताया हृदयसुखमंवादप्रवणत्वात्। ‘गुह्यपरतन्त्र [त] ये’ति -९ वद् परतन्त्रशब्दोऽयमायत्तवाचीति न पुनरुक्तम्। परमाणुद्वयणुकादीनामुपादानकारणता। कर्मदीना सहकारिता। कविभारती चैतन्नापेक्षते, प्रतिभामात्रभावादेव तस्याः सङ्घावात्। तथाचोक्तम्—

१ मुहित ‘गउडवहो’ पुस्तके ‘ठिअमडिअ’ दीसइ अठिअ वि तहडिअ व पडिभाइ’ इति पाठो दृश्यते। कविप्रजापतेः सृष्टिविषये स्वातन्त्र्य चिवकाव्यविचारवसरे “अपारे काव्यसंसार” इत्याद्यभियुक्तोऽिप्रामारयेनेतरत “अतहट्ठिए वि तहमंडिए व्वे” त्येतदनुरूपगाथोऽद्वारेण च प्रतिपादितमाचार्यानन्दवर्धनेन।

* आहर्शपुस्तकेऽग्रिमवाक्यीयात् ‘मूलकारणं प्रकृति’रित्यशादर्वागेव ‘तस्याश्च... परिणताया. पुरुषेतर... इति साड्ख्या’ इति, ततश्च ‘सुखदुख... गुणा’ इत्यस्मप्राय सन्निवेशो लभ्यते।

२ एवमेव ‘वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः’ इति पातञ्जलयोगसूत्रोपरि (भा१५) ‘अस्ति हि रक्षद्विष्टविमूढमध्यस्थानामैकस्या योषिति प्रतीयमानाया या त्वया दृश्यते सैव मयाऽपीत्यपि मिथ्राणां विवृतिः। (नवम उल्लासे काकुवकोक्त्युदाहरणे)

३ “अलन्यपरतन्त्रे”त्यत पुनरुक्तवदाभास इत्याशयष्टीकाकृताम्। “परतन्त्रशब्द एवायत्तवचन इति कश्चिदि”ति प्रदीपकृत श्रीधर’ तदनुगामिनमपर’ क्वोद्दिश्य कटाक्षेणाखरसतासूचनम्। न तदतिमनोऽन्नम्। युक्तिस्तूपरि “गुह्यपरतन्त्रतये”त्यंश एवोद्दिक्ता।

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह—

काव्य यशस्त्वर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्य परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥२॥

द्वे वर्तमनी गिरो देव्या शास्त्रज्ञं कविकर्म च ।

प्रज्ञोपज्ञं तयोराद्य प्रतिभाभवमन्तिमम् ॥ इति (का. कौ)

शान्तो नवम स्थापयिष्यत इति शृङ्गारादयो नव काव्यरसाः । मधुराम्ललवणातिकृकटु-
कषायका षड् द्रव्याश्रिता इति लोकिका । न चेति—तिक्रादयो हि न हृद्याः । ननु
नमस्कारे कृतव्ये कि-(2b)-मिदमुत्कर्षाभिवानम्^१ अत आह—जयत्यर्थेन चेति ।
समस्तगीर्वाणविलक्षणगतिर्माणनिपुणब्रह्मप्रतियोगिकेन जयेनार्थमामर्थ्यान्नमस्यताऽऽक्षिप्यते,
तस्याश्च तथा विशेषिताया प्रकृतवक्तृकर्तानूपर्यावसानादिति । तदिह प्रतियोगिक-
नाऽमयानुलोखाद्यतिरेको नामालङ्कारो, जयत्यर्थबलेन च नमस्काररूप वस्तु, तदेवता-
विषया च रतिरलक्ष्यक्रमा व्यन्यत इति लैविव्यमनुवक्तारो निष्पर्यास (१ नितरा परास्ता)
इत्याचार्या^२ । रसशब्दे श्लेषश्च ।

यद्यप्यत्वाभिवेय प्रेक्षावतप्रवृत्तो साक्षात् निमित्तं तथापि प्रयोजनवत्काव्याङ्गतया तदपि
नथैवेत्याशयवानाह—इहेति । एतेनाभिधेयग्रन्थयोर्वाच्यवाचकभावोऽभिधेयद्वारा अन्थस्य
गोणामुख्यप्रयोजनाभ्या कार्यकारणभावलक्षणश्च सम्बन्ध. प्रदर्शित. । [अर्थकृत इति]-
कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये, अर्थायेत्यर्थ । अथवा करण कृत् । विद्याभूमीत्यादावन्थ (? वर्थ)
लक्षण-(वात्स्या का सूत्र १२१६)^३-सूत्रे पुरुषव्यापारसूचनार्थमर्जनवर्ज(? र्थ)न-

4 “तिधा वनिरत उलोकेऽस्मद्गुरुभर्व्याख्यात्” इति धन्यालोकाद्यश्लोकीय-
टीकारूप लोचनग्रन्थमनुसरता गड्डिकाप्रवाहपतितानाम् “अनुवक्तार” इति-
विशेषणविशेषितानामुपरि केषा प्राकृतटीकाकृतां टीकाकृत उपाध्यायस्य वा
दोर्मनस्यसूचनपरं मन्तव्यमिदम् ।

5 “विद्या-भूमि-हिरण्य-पशु-वान्य-भारडोपस्कर-मित्रादीनामर्जनमर्जितस्य विवर्धन-
मर्थ” इति वात्स्यायनसूत्रेण “अभ्यक्षप्रचारा” दित्याद्यनन्तरसूत्रे साभिप्रायं
सूचनमर्थशास्त्रे श्वर्त्तलक्षणस्यानिर्देशविषयकम् “अर्थश्च राजस्तन्मूलत्वाल्लोकयात्यायः”
“पुरुषकारपूर्वत्वात् सर्वप्रवृत्तीना”मिति सूत्राणि तत्त्वानि चात्र स्फुट
परामृष्टानि ।

कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिय धनं, राजादिगतो-
चिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजन
मौलिभूतं समनन्तरमेव रसाखादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभु-

ग्रहणात्तदनुसारेणैवमुन्नेयम् । एतेन (नेन) ग्रन्थकर्तुं श्रुतुर्वानिर्वाहरसिकताऽपि
(धर्मार्थनिर्वाहरसिकताऽपि)^६ सम्पद्यत इति । यशस्स इति स्पष्टत्वाहृष्टान्तमाला-
माकाडिक्षतमाचष्टे—कालिदासादीनामिवेति । एवमुत्तरत्र । व्यवहारपदं विवृणोति
राजादी-(३२)ति । आदिपदात् कोषजनपददुर्गदीन्यष्टादश तीर्थानि^७ । निर्वृति

6 तेनेति सामान्येनावापहपेणोहेत्याद्यवतरणिकाया मूलस्थाया भामहादिप्राचीनालङ्का-
रिकखरसत‘श्रुतुर्वर्गफलप्राप्ति’ रित्यादि तत्तत्कारिक्या ‘अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया
काव्यफलैरेव फलवत्त्वम्’ इति चर्णकगर्भया साहित्यदर्शणादौ यदुपस्थापित तस्या-
लोन्नयनम् । रसार्णवालङ्कारे (मुः पुः ४।५०)-ऽर्थविवेचनप्रसङ्गे ‘पुरुषार्थ-
प्रभेदेन स चतुर्धा स्मृतो बुधैरिति निर्देश एतदनुकूल एव । यदि तावत् कारिका-
ग्रन्थस्यैव विवरणात्वेनाल निर्बन्धस्तदा यशोऽर्थं शिवेतरक्षति परनिर्वृतिरिति
'चतुर्ष्कं यथाक्रमं कामार्थधर्ममोक्षप्रतिरूपकतयैवाक्षिप्यते । व्यवहारवित्त्वस्यार्थं
एवान्तर्भाव । एवमेव चतुर्धानिर्वाहकता स्यात् । परमादर्शपुस्तकपाठतो-
ऽर्थस्यार्जने चतुर्धा चेष्टा (विद्याऽदीनामुपायैरविगतिरवनं वर्धनं सम्प्रयोग-
स्तीर्थेऽप्यर्थोऽयमुक्तुं इति) याऽर्थशृङ्गारप्रकाशे भोजेन विवृता सा नालोद्दिष्टेत्य-
भिधानमपि साहसिक्यम् ।

7 एतानि कौटिलीयार्थशास्त्रसम्मतानि परमितरथोद्दिष्टानि (१।१२।८ २२, Jolly's
edn) आदिकविनाऽयोध्याकारणे परामृष्टानि (१००।३६). रामायणतिलके
च विवृतानि । आदिपदलभ्यानि चार्थशास्त्रे स्तम्भकोषसङ्गवर्गाभ्याग्नप्रसङ्गोपरि
(८।४।४४, ४५, ४६, ६२, ७१) नयन्दिकाटीकाया विवृतितो नाभिज्ञानि
श्रीधरकृतोद्देशानीत्यतो न पुरुषमाश्रयन्तीत्यापातत प्रतीयते । तीर्थपदस्य विभिन्नं
खण्डप्रसूचनं टीकाकृद्धिर्विहितमिति सम्भाव्यते । तद्यथा शिशुपालवधटीकाया
(२।१।११), “तीर्थानि विप्रश्रमणादिविशेषा” इति वल्लभो, “मन्त्रायष्टादश
(‘मन्त्रायष्टादश’ इत्येव पाठः साधीयान्) स्थानानीति मञ्जिनाथः । एवं
रघुटीकाया सञ्जीवन्यामपि (१।७।६८) ।

सम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्समितार्थेतात् पर्यवत् पुराणादीति-
हासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत् काव्यं
लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म तत् कान्तेव सरसताऽपादनेनाभिमुखीकृत्य

पदार्थमाह—आनन्दमिति । अतैव परत्वं योजयति सकलेति । सुखत्वाविशेषे कथ
मौलित्व(मौलिभूतत्व)—मित्याह—विगलितेति । ब्रह्मास्वादसोदरस्य वैषयिकसुखविलक्षण-
त्वमुपपन्नमिति भाव । अतैव रसास्वादनेत्यादिना बोजमाह । समनन्तरमिति सद्यः
शब्दार्थकथनम् । तदेतत् काव्यस्वरूपोपायवैलक्षण्यादित्यवेद्य मुख्यतया प्रयोपात्तमपि
काव्यपदमिदानीं व्याचष्टे—प्रभुसमितेति ॥९०॥ यथा प्रभुरेवं कुर्विति भूत्यमादिशति
तथा श्रुतिस्मृत्यादयोऽपि पुष्टं नियोजयन्ति । स च पुरुष इष्टसाधनतामनालोच्यैवाज्ञामात्र-
परतन्त्रस्तत्र प्रवर्तते, निमित्तनैमित्तिकादीनामिष्टसाधनतामन्तरेणैव शब्दमात्रबोधितत्वात् ।
एवं कार्यत्वादत एव शासनादन[र्था]न्तरत्वाच्छास्तपदेनामीषामुपादानम् । पुरावृत्ता-
ख्यानमितिहासः । तस्य पुराणादयः पञ्चलक्षणत्वादिभिरन्योन्यव्यावृत्ता प्रकारा ।
अस्येदं वृत्तम् अमुष्मात् कर्मणः फलमित्येवं युक्तियुक्तसम्बन्धप्रकटनकारित्वादेषा हित-
साधनलक्षणेऽर्थे भरो न तु नियोजने, अतएव च सुहृत्तुत्यता । सुहृदो हि प्रभुवन्न सुह- (३६)दं
नियोजयन्ति, अपि तु बोधयन्ति । स च तमर्यमवधार्य श्रेयसाधनतया स्वयमेव तत्र
प्रवर्तते । तदेतत् प्रकारद्वय काव्ये नास्तीत्याह—शब्दार्थयोरिति । गुणभाव एव कथ-
मित्याह—रसाङ्गभूतव्यापारेति । [व्यापारो]रसाना निमित्तभूतविभावादिसंयोजना ।
[तदुक्तं] हृदयदर्पणे—

शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्र पृथग्विदुः ।

अर्थे (अर्थ-) तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयो ।

द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्रावान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥ इति

तदित्थ लोकशास्त्रवचनातिशायिताऽस्य स्फुटेत्याह—विलक्षणमिति । यदिति प्रसिद्धि-
मनव्योत्यन्ननिदंप्रथमतामभिप्रैति । तत्र प्रमाणमाह लोकोत्तरेति । यदि काव्यनामक

४ अत्र मूले वृत्तिग्रन्थो हृदयदर्पणोऽद्वावित ध्वन्यालोकलोचने—(१२ पृ)ऽनूदितं
काव्यवैशिष्ट्यमुररीकृत्यैव सुस्थित इत्यन्यलोऽद्वृतात् हृदयदर्पणसन्दर्भात् प्रतीयते ।

रामादिवद्वितीय न रावणादिवदित्युपदेश च यथायोग कवेः सहृदयस्य च
करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ॥

एवमस्य प्रयोजनमुक्ता कारणमाह—

शक्तिनिषुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तुदुङ्घवे ॥३॥

कर्मविशेषो न स्यात्^९ तदाऽयमादिकवे प्रभृति प्रतायमान काव्यव्यवहारो न स्यादित्यर्थ ।

तथा चोक्तं काव्यकौतुके—

प्रज्ञा नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता ।

तदनुप्राणानाजीवद्वर्णनानिषुण कवि ।

तस्य कर्म स्मृतं काव्यम्

इति ।

उपदेशश्चेऽच्चेऽति—चरार पूर्वांकमसुच्ये । उपदेशस्वरूपमाह—रामादिवदिति । इष्टानिष्टफलसाधनयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिव्युत्पादनयोर्व्युत्पत्तिरित्यर्थः । तत्र वेदादिष्ठू-(४ a)पदेशदिशि निविशमानेषु कि काव्यप्रणायनपरिश्रमाश्रयेणोत्यत आह—कान्तेवेति । सरसताऽपादन साधारणो धर्मे । या हि का (क) प्रति जीवित-सर्वस्वायमाना सा तस्य कान्ता । तेन सा यथा परिशीलनमात्रात् सरसीकरोत्येवमेव श्रुतावागतमात्र काव्य विभावादिसम्पदमर्पयति । रसाविष्टचित्ततया सुकुमारमतीनामपि सुकरं व्युत्पत्त्याधानमि [त्यर्थ इ]ति भाव । यथायोगमिति—यशोऽर्थश्च द्वयोरपि व्यवहारज्ञान सहृदयस्यैव, न कवे । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादशिवक्षतिरुभयोरपि । परनिवृत्युपदेशौ सहृदयस्यैवेति । ननु भावयत कवेरप्यस्ति निवृत्तिः, सत्यः, किन्तु तदानीमसावपि सहृदय एव । अन्यद्विं कवित्वमन्यद्विं सहृदयत्वम् । यदाह—सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यविजयते । (एव आ लो. प्रस्तावनालोके) ।

9 अत शब्दनायकाभिप्रायेणेदमूचे न स्वाभिप्रायेण”ति माणिक्यचन्द्रकृतसङ्केते नानर्थकमाघोषणम् । ‘तस्य कर्म स्तुत काव्यमिति काव्यकौतुकोद्भृतिरायप्रे स्मरणीया । व्यापारस्य प्राधान्यख्यापनं न नव्यमतोपयोगि । वस्तुतस्तु काव्यप्रकाशप्रन्थे क्वचित् क्वचित् परमतं परवचनश्च स्वाभिप्रायविश्वद्मप्य-प्रतिषिद्धं सङ्कलितमिति न तिरोहितं प्रेक्षावताम् ।

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषो यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वोपहसनीयं स्यात्। लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य। शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखङ्गादिलक्षणग्रन्थानां,

अग्रिमकारिकासङ्गतिमासून्नयति—इति सर्वथेति। एवं नाम कीर्त्यादिनिदानतया हृषादृष्टफलं काव्यम्। अतस्तन्निर्माणनैपुणगुणप्रणयिनाऽवश्यं भाव्यमिति प्ररोचितस्वो-
(स्यो)-पायजिज्ञासाया तत्प्रदर्शनं भविष्यत्कारिकायामिति शक्तिरिति—अङ्गिष्ठानेकपदार्थ-
ज्ञान शक्ति(4 b) स्तस्या प्रमाण माह—यां विनेति। शब्दार्थरचनायुगलस्य समुज्जासं
प्रसरणम्। अग्राम्यत्वमनुपहास्यता, तदुभयमपि कार्यरूप न हेतुना विनाऽऽत्मानमाप्नुया-
दिति भावः; अतएव व्यतिरेकमुखमुपन्यासः। कवित्वबीज प्रतिभानमात्मगतं (गत)
संस्कारविशेषः, तत्र शक्तिपद-(दं) सहचरविप्रकर्षात्। एवं निर्देषताऽऽदिविशिष्ट-
शब्दार्थपरोऽपि काव्यशब्दो वृत्तौ शब्दार्थमात्मवचन उपचारात्। वर्णनीयसमस्तवस्तु-
पार्वार्पयपरामर्शकौशलं निपुणता युक्तायुक्तविवेक इत्यर्थः। सैवान्यत्र व्युत्पत्ति-
पदेनोक्ता¹⁰। तस्या कारणत्वमाकाङ्क्षतमिति सूले सहेतुकाया उपादानं, तदेतद् व्याचष्टे—
लोकस्येति। विमर्शनादिति सर्वत्र सम्बन्धः। लोकयते लोकयतीति [च] लोकः
स्थावरजङ्गमात्मा। [तत्राद्य] तस्महीधरादि, द्वितीयं गोमहि[षा]दि। लोकशब्द-
स्यात् वृत्तपरत्वं वर्णनोयानन्त्यख्यापनार्थम्, अन्यथा स्थावरजङ्गमात्मनो लोकस्यादिकविनैव
वर्णितत्वात् काव्यपरिसमाप्तिरेव स्यात्¹¹। अतएव वामनो (का. सू. १।३।२) “लोकवृत्तं
लोक” इत्युक्तवान्। तदेतद्रथाचष्टे—लोकवृत्तस्येति। शास्त्राणि काव्याङ्गोपदेशकानि।
वाचा श्रव्योसर्वो-(त्रमर्गो)-ऽवच्छेद-(५२)-श्छन्द, अनवच्छिन्नाया वाच काव्यशरीरेऽ[न]-
न्तर्भावात्। वृत्तगन्धिचूर्णकोत्कलिकाप्रायमयतयाऽध्यासिततैविद्ये गन्धेऽपि (गद्येऽपि)
पद्यवदवच्छेदविशेषोऽद्वैव [चा]स्ता [स-]हृदयाना विद्योतत इति च्छन्दपदमाहादवच्छेदो-
पलक्षणप्रतिपादकपरम्, हादनार्थेन च्छदिना च्छन्दशब्दस्यानुशासनात्। प्रथममवच्छिद्य
पश्चादावापोद्वापाभ्या पदानि निस्तरङ्गतामानीयन्त इति च्छन्दः। प्रथममनुसन्धेयं, ततः

10 गथा “अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संत्रियते कवे” रित्यालङ्गारिकमूर्धन्यानन्द-
वर्धनाचार्यवचने।

11 रुचकृतकाव्यप्रकाशसङ्केतप्रन्थस्य (२४ः) प्रतिभवनिरयम्। सर्वमेतत्-
“वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्ये”त्यादि (४।७) वन्यालोकीयसंक्षेपवचनेनावधारितम्।

काव्यानांश्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्श-
नाद्वयतपत्तिः । काव्यं कर्तुं विचारयितु च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने
च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति लयः संबलिता न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे
निर्माणे समुद्भासे च हेतुर्न हेतवः ॥

खृष्णपारोपेण यथार्थविशेषानुमरणम्, अनन्तरं विभावादिमम्पत्प्रवणत्वचित्तणमिति क्रमेण
व्याकरणादीनामुपन्यास । बहिरङ्गानि चतुर्वर्गादिशास्त्राणीति [वि आ] पश्चात्
क्रियन्त इति [व्याकरण] विमुनिप्रणीत शब्दानुशासनं शब्दशुद्धिद्वारेणोक्तम्, अभिधान
कोषोऽर्थविशेषनिश्चायकताद्वारा, इतरथा तद्विपर्यासे दोष. स्यात् । तद्यथा “नोविराग्रयनं
नार्या जघनस्थस्य वामस” इति नाममालाप्रताकमपश्यत कस्यचित् (ना अ मू व
१३१५) “नोविबन्धस्त्रिभुवनगुरोर्गोपवेशस्य भूया ” दिति । कलेखादौ लक्षणग्रन्थशब्द
प्रत्येकमन्वीयते । गीतनृत्यादिका चातुषष्ठिकी कला । इयम् विभावादिरूपतया
प्रत्यासन्नतरा काव्यात्मन । अस्याश्च शास्त्राणि दत्तिल (दत्तक) वि (5b) शास्त्रिलादिभि
राचार्येरस्त्रिलानि प्रणीतानि ग्रन्थगौरवभिया चाल न प्रतन्यन्ते । एव धर्मादि
शास्त्राणामयुपयोग उन्नेयः । काव्यानामिति—अयोनिजसिद्धिस्तथासनि प्रभवतीति
तात्पर्यमयोनिजप्रकृतिपुरुषापरपुरप्रवेशाखण्डमहात्म्य (माहात्म्य)-तूलिकापरिमलभेदात् पञ्चवा
विभक्तं रसार्णवे । १२ इतिहासादीनामिति—उक्तं
न स शब्दो न तद्वाक्यं न सा विद्या न सा कला ।

जायते यत्र काव्याङ्गमहो भारो गुरु कवे ॥ (ह द) इति,
अतएव पुराणधर्मशास्त्रादशविद्यास्थानाना मध्ये काव्यस्योद्भवनमनालोकयन्तः सूक्ष्म-
मालत्वात् कलैकदेशतामस्याभिदधाना अनादरणीया एव । नहीन्द्रियग्रामाणामन्तरन्तकरणं

१२ अत प्रकाशवर्षकृतो रसार्णवालङ्कार उद्दिष्ट इति सम्भाव्यते । अवन्यालोकेऽपि
चतुर्थोद्यते विषयस्यास्य सूचनम् । प्रपञ्चस्तु राजशैखरकृताया काव्यमीमासाया
क्षेमेन्द्रकृते कविकरणाभरणे (२य सन्धौ) च । उपर्युद्दिष्टसंज्ञास्तु तद्ग्रन्थत-
क्षचित् क्वचिद् विलक्षणा एव । मुद्रिते (I H Q vol V) रसार्णवे नास्यादशंनं
विप्रतिपत्तिकरं यतः खण्डतोऽयं ग्रन्थस्यादर्शं । यथास्थानं प्रकरणस्यास्य
प्रवेशो नासम्भवीति युक्तिरायस्ति । सा यथा (समुद्दिष्टस्य काव्यस्ये)ति (२१
मुद्रित रसार्णवे) परामृष्टं विवेचन मुद्रितग्रन्थे नोपलभ्यते ।

न गरयत इत्येतावता तस्याप्राधान्यमर्वाक्(ग्)इशोऽपि केचन मन्यन्ते, तन्मध्यापरिगणनस्य प्रत्युत तत्प्ररूषातिशयनिमित्तत्वात् । एवज्ञ “कवित्ववकृत्वफला सरखती”¹³(का क सा.) त्येवमादिप्रयोगेषु कवित्व[पद]स्य पूर्वनिपातो नाल्पाक्षरत्वनिबन्धन. किं तर्हि ? अभ्यहिततानिमित्तक इत्यवगन्तव्यम् । चतुर्वर्गव्युत्पत्तिफलता च काव्यस्य स्फुटे(टै)व । ननु काव्यात्तिर्वर्गनिष्पत्ति. स्यात्, ननु मोक्षो (न तु मोक्षो) यदत शङ्कारेण प्रत्युत दोषकारिणी वाग्वृद्धि (रागवृद्धि) (6a) क्रियत इति चेत्, उक्तमत भद्रतोतेन—

विषयाभावतो नाल रागस्याभ्यासगाढता ।

स्थायी चेद्विषयो नैवमास्वादस्य म(स) गोचर ॥

आस्वाद एव रागश्चेन्न रागो योषिदास्पद ।

कार्यात् कारणदोषश्चेत् किं सीता विषयो(?)द्वयो ॥ इत्यादि

अन्यच्च— यथाऽऽदर्शान्मलेनैव मलमेवोपहन्यते ।

तथा रागावबोधेन पश्यता शोध्यते मन ॥

अन्यच्च — सर्वाङ्गानुप्रवेश. स्यात् सजातीयं विना कुतः ।

अतो भोग्योपदेशोऽस्मिन् भोगेष्वेवादरो मुने ॥ इति

अतएवाहुः— धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीति च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥ इति

—(भा. का अ. १२)

विमर्शनाद्वुत्पत्तिरिति — एताभ्या सौक्ष्मे निपुणभा (ता)ऽवेक्षणपदे व्याख्याते । काव्यं कर्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति ते द्वये कविसहृदयाः काव्यज्ञा, तेषां शिक्षा उपदेशस्तेन पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः । व्याख्याद्वयप्रयोजनमाह—करणे (प्र)योजने चेति ।

13 “आसीत् कवित्ववकृत्वफला यस्य सरखती”ति विवेकीयपद्यं न्यायमञ्चरीकर्तुर्जयन्तभद्रस्य शक्तिख्यापनाविशेषणार्थं तत्सूनुनाऽभिनन्देन प्रयुक्तम् । अभिनन्दपद्येऽप्येतद्दत्तरं ख्यात्येत यथाऽह स. स्वयमेव तत्कृते लघुयोगवाशिष्ठे (४५।१) ‘वादी वाग्मी कविश्चाय’मिति । श्रीकरण्ठचरित-(२५।१२६) कर्तुर्मङ्गलकस्य पृथ्वीराजविजयकर्तुर्जयानकस्य (१११) च रचनाया लक्ष्यतया लक्षणतया धर्मस्यास्य निर्देशो वरीवर्ति । कुताप्याद्यावयवस्य कुतापि चरमावयवस्यान्वर्थतेति समासे पूर्वनिपातसाधकप्रयासो मुधैवेत्यभियुक्ता ।

एवमस्य कारणमुक्ता स्वरूपमाह—

तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः कापि ॥

पाको हि सन्दर्भजीवित यद-(पद)रिवर्तासहिष्णुत्वलक्षण (णम्)। (का अ. सू. वृ ११३।१५ द्र) अयच्च कथमभ्यासादते सम्भवतीति? तत् किमेते शक्त्यादयो गोमयवृश्चिकवन्निमित्तभूयं भजन्ते? नेत्याह। इति लयः संबलिता इति—अमुमेवार्थमाविर्भावयितुं सूते हेतुरित्येरुवचनम्। सौतं तच्छब्दार्थविवरणान्तरितमाह—काव्यस्ये-(6b)ति। उद्भव उत्पत्तिरुत्कर्षश्च यथा हरिपदादुद्भूता गङ्गा, उद्भूतो राजा पराज(ञ)यति[च]। उभयल्पोऽयताभिमत इत्यनूद्य व्याचष्टे उद्भव इत्यादि। यद्यपि शक्त्यादयः सम्भूय व्याप्रियन्ते तयापि यथा घटस्य मृदृपताया मृद उत्कट उपयोगो रेखोपरेखाऽदौ तु सूत्रादीनाम्, एवमिहापि धर्मिसिद्धो शक्तेर्गुणाद्युत्कर्षरूपे तु सम्युद्भवो व्युत्पत्यम्यासयोरिति।

न प्रयोजनेन विनोपायजिज्ञासेति प्राक् प्रयोजनमुक्तम् अनन्तरमशक्योपायत्वशक्या म(स) लक्षणम् आकाङ्क्षत इति कारणम्, अथेदानीं लक्षणं वाच्यमित्याह—एवमस्य स्वरूपमिति। स्वमसाधारणं रूपं लक्षणमित्यर्थ । तद्दोषाविति^{३२} । “अनेन कल्प्यमानोऽस्त्रशक्त्य संक्षेपेण सूत्रणां कृतम् । तथाच तदिति सप्रयोजनं सहेतुकच्च सप्रभेदच्च काव्यस्वरूपं प्रथमोऽस्त्रनिर्दिष्टं सूत्रितम् । शब्दार्थाविति धर्मिभूतयो शब्दार्थयोद्वितीयतृतीयोऽस्त्रनिर्णीतयो सूत्रणम् । अनन्तरं तदित्यनेतैव सप्रभेदं यत् काव्यस्वरूपमुद्दिष्टं तस्य त्रयो भेदा सप्रभेदमुक्तासत्येण प्रतिपादिता सूत्रिता । अदोपावित्यनेन दोषाणा परिहार्यत्वेन सूत्रिताना सप्तमोऽस्त्रसे निर्णय । सगुणावित्यनेन सूत्रिता (७a)ना गुणानामष्टमे प्रपञ्चनम् । अनलङ्कृती क्वापीति ‘विशेषप्रतिषेधे शेषाऽन्यज्ञान’ मिति न्यायेनोऽद्वितानामुभयेषा शब्दार्थालङ्काराणा क्रमेण नवमदशमयोरुक्तासयोर्निर्णयः । [एवच्च पदपञ्चकेनोऽस्त्रशक (दशकं) सूत्रित (सूत्रितम्)]” (रु सः २ पृ.) । गुणाद्युपस्थृतस्यापि दोषकलङ्कितस्यानादेयतामाविष्कर्तुं प्रथम दोषपदोपादानम् । तत्र गुणा-

^{३२} ‘तद्दोषा’ वित्यार्यापूर्वार्धमुक्तरार्धन्तु ‘इदमुक्तम्’मिति। एवमुक्तरत्वापि कारिकाग्रन्थकच्चिदार्यया बहुशोऽनुष्ठुभा च पूर्णतया ग्रयितोऽत्र संस्करणे संख्यया तथाऽङ्कितश्च ।

दोषगुणालङ्कारा वक्ष्यन्ते । कापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र सालङ्कारौ
क्वचित्तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः । यथा
यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेत् समुत्कण्ठते ॥१॥

(शीताभद्रारिकायाः—क व स ५०८)

लङ्कारयोरभेदमेव केचिदास्थिवत् (दास्थिपत) ^{१४} दोषाणां गुणाभावव्यतिरेकम् । अत आह दोषगुणेति । वक्ष्यन्ते परस्परासङ्कीर्णा इति शेष । निषेधमुखे [ना] लङ्कारयोगप्रतिपादनेन किं तात्पर्यमित्याह—कापीत्यनेनेति । न तु गुणेनेवालङ्कारेणापि नित्य एव योगी (गः) परं वैदर्घ्यभज्ञीभणितं शून्य (?) -माभासत्वात्, अत आह स्फुटेति । अनलङ्कृती इति । न जीपदर्थे । एतदुक्त भवति—उद्भूतगुणमनुद्रिक्तालङ्कारमपि काव्यं चमत्कारमावहत्येव यथा प्रस्तुतोदाहरणादि । उद्भूतालङ्कारन्तु गुणहीनं न स्वदते यथा नीरसं चित्रादि, तत्र शब्दार्थमात्रोपकारकत्वेनालङ्काराणा व्यवस्थिते । अतएव प्राधान्यात् प्रथम गुणानामेवोद्देश । यः कौमारहर इति^{१०}—अत तत्वस्थिताना ग्रैष्मिकधूलिकदम्बाना वसन्त उद्धिनाङ्कुराणा

१४ ‘आस्थितस्य परं धर्म’ (भा पु. १२।६०।२६) मित्यादाविव आपूर्वकात्तिप्रते-
रत्वं सकर्मकत्वं समर्थनीयम् । वाक्येऽत्राद्ये प्रत्यंशो भामहदरिडप्रभृतीनामन्तिमे
वामनीयाना परामर्श ।

१५ श्रलङ्कारमर्वस्वे रुचकेनात्र श्लोके सन्देहसङ्करः स्वीकृत । तत्रास्फुटत्वस्याशिक-
त्वेन समग्रत्वेन वा (यथा श्रीवरालोचने) ग्रहणमित्यकिञ्चित्करम् । श्रलङ्कार-
चर्चाया विवादे श्रीधरो ममटपक्षमेवानुसरति । चरणोदासश्रीविद्याचक्वर्ति-
प्रभृतयो बहव. प्रायेण रुचकमतानुसारिण । “काशकुशावलम्बनादलङ्काराभास-
सम्भावनायामलङ्कारनैयत्यपक्षनिर्वाह इत्यल” द्वाष्टकाशया । कविसंरम्भ-
गोचराणामलङ्काराणा न कस्यचिदुपालम्भ” इति भट्टगोपालमन्तव्यं समीचीनमिव
प्रतिभाति । ‘वैदर्घ्यभज्ञीभणितिरलङ्कृति’रिति कुन्तकलक्षणे, तत् काव्यं, तद्रहितं
काव्याभास एव । टीकाकृताऽपि प्राग्-‘वैदर्घ्य-भज्ञीभणितशून्यमाभास-
त्वा’दित्यमिहितम् ।

अत स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः । रसस्य हि प्राधान्यन्नालङ्कारता ।
तद्भेदान् क्रमेणाह—

येऽनिलास्ते वासन्तिकमालतीपरिमलोक्षासिता इति व्याख्येयम् । (7b) एवच्च निकुरम्बो-
भूता सामग्री रसोदीपनहेतुर्वर्णिता हेतुर्भवतीति काश्मीरका । “ये तु ऋतुभेदमिष्ठं
वर्णयन्ति यथा चैतक्षपा इति वसन्तस्य, मालतील्यादिना च निदाघप्रावृषोर्निर्देश इति,
न तै रसोदीपनहेतुमिलिता सामग्री व्याख्याता स्यात् । एतस्मिंश्च पक्षे कदम्बा-
निलाना । कथं मालतीपरिमलोक्षासक्त्वं, भिन्नर्तुभवत्वात्¹⁶ । नापि कदम्बरूपाः
समूहरूपा अनिला इति शोभना व्याख्या । तस्मात् पूर्वव्याख्यानमेव साधु । अत
स्फुट इति—अत बहूना वाक्यार्थाना तुल्यकक्षत्वेन निर्देशात्तुल्ययोगिता, औपम्यस्य
चाप्रतीतेरस्फुटतेति [च] केचित् । तदसत्, वस्यचिद् गुणस्य वा क्रियाया वा
साधारणेनाप्रतीतेस्तुल्ययोगितालक्षणस्यैवाभावात् । औपम्यच्च तुल्ययोगिताया प्राणभूतं,
तदभावे सैव नास्तीति कस्या अस्फुटत्वम्² एतेन दीपकमपि प्रत्युक्तम् । समुच्चयस्तु
वैचित्र्यातिशयाभावान्न महद्विरुद्धटप्रभृतिभिरङ्गीकृत इति स न चिन्त्यते ।

कौमारहर इति चित्रमस्फुटकल्पमलङ्करणं यैर्व्याख्यातं तदपि न साधु, तस्य मुख्या-
लङ्करणात्वाभावात् । न तच्चमत्कारकारि आश्र्यमालं करोतीति नैतावता मुख्या-
लङ्कारक(?)त्वम् । तयाच्चोद्भृतप्रभृतिभिर्न तत् स्वीकृतम् । यत् पुनरिह चित्रमन्यद्वा-
(8a)लङ्कारकत्वेन वद्यते तदस्य ग्रन्थस्य व्यापकत्वप्रतिपादनार्थम् । तस्मादेतदपि न
व्याख्येयम् । तस्माद्रिक्षमेतत् । इह “यः कौमारहर” इत्यादीन्यनुत्करणादानि,
तेषु सत्स्वपि सा नोत्पन्ना, तद्विरुद्धाया उत्करणाया उत्पादात्, अतश्च विशेषोक्तिरियम् ।
सा च कार्यस्य साक्षात्त्रिष्ण्यमानत्वेनाप्रतीतेरस्फुटा । विरुद्धोपलब्धिद्वारेण ह्यत्र कार्य-
निषेधः प्रतीयते न साक्षात्त्रिस्फुटा विशेषोक्ति । यद्वा उत्पन्नाया उत्करणायाः कारणानि

16 काश्मीरकरलकरणात्ते सारसमुच्चये ‘भाद्रक्षपा’ इत्यसाम्प्रदायिको वैकल्पिकः
पाठो वसन्ते सर्वपुष्पाणि वर्णन्ते इति ‘कविसम्प्रदाय इति केचि’ दित्यगतिक-
गतिराश्रिता च । श्रीधरकृतोद्धारे दीर्घे रुचकग्रन्थे काश्मीरकेतराणां
प्राक्नन्तरनिबन्धोद्भृतैतत्पद्यव्याख्यानं ‘हस्ते लीलाकमलं’ मिल्यादि मेघदूतीयपद्य
ऋतुसमाहारसूचकं श्चयुतसुमनसः कुन्दा’ इत्यादि समताऽऽव्यार्थगुणोदाहरणे वा
ऋतुसन्धिप्रतिपादनपरो भावः प्रकाशित इति प्रतिभाति ।

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्बुनिर्बुधैः कथितः ॥४॥
इदमिति काव्यम् । बुधैर्वेयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य

न विद्यन्ते, तानि हि कौमारहरादीनामसन्निधानादीनि, तद्विरुद्धानाम्न सन्निधानादीनामत भावात्तदभाव । तेनेयं विभावना कारणविरुद्धत्वोपलब्धिद्वारेण प्रतिषिद्धा, साक्षाद-निषिद्धमानत्वात् । एवज्ञ विशेषोक्तिर्विभावना वा । सा चास्फुटा व्याख्येया” (रु सं-४ पृष्ठः) । अत च सावरुवान्वरुपमाणामावात् सम्भवन्नपि सन्देहसङ्करो न स्फुटः, अस्फुटारब्धत्वात् । ये तु सङ्करस्य पृथगलङ्घारता न मन्यन्ते तन्मते तत्सम्भावनाऽपि नास्ति । ननु विभावाद्युपकृताया रतेश्वर्णाऽऽव्यत्तत्वात् स्फुट एवात् रसवदलङ्घार इत्याह—रसस्य हीति । सत्यम्, इह स्फुटो रसः प्रधानम्, न च प्राधान्ये सत्यलङ्घारता घटते, अलङ्घाराणामुपस्फारकत्वाद्रमादी-(८b)नाम्न प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात् । अलङ्घार्यव्यतिरिक्त-शालङ्घारोऽभ्युपगन्तव्य एन (एव), लोके तथासिद्धत्वात्, यथा गुणिव्यतिरिक्तो गुणः ।

सिद्धे काव्यसामान्यलक्षणे विभागो विशेषलक्षणम् वक्तव्यमित्याह । तद्वेदानिति शिष्टं पदम् । भिद्यत इत्यवान्तरविशेषो भिद्यतेऽनेनेति भेदो व्यावर्तनो धर्म इति च । विभागस्य विशेषलक्षणप्रयोजकवर्ध्मिनिर्देशरूपत्वाद्द्वित्र्यं वाक्यं क्रियते । प्रतिलक्षणं वाक्यं भो(ते)[नो]पादीयत इति न कविद्विशेषप ॥ ७ ॥ तेनायमर्यो भवति—द्विधा (तिधा) वाक्य (काव्यं) ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यचं चिन्त्येति । तेषाम् कमेणैतानि लक्षणानीति । प्रकान्तमपि काव्यपदं व्यवहितमितीदंपदपरामर्शनीयं स्मारयति—इदमिति काव्यमिति । [अति च तत्] वाच्यापेक्षया चमत्कारकारी कथन व्यङ्ग्यगतः प्रकर्षविशेष । क्रियासामान्य-विशेषाभ्या कारकसामान्यविशेषयोराक्षेपत एव लाभात् किं बुधैरित्यनेन ? इत्यत आह—बुधैर्वेयाकरणैरिति । नायं निर्मूलो ध्वनिव्यवहारः किन्तु ध्वननव्यापारानुबन्धीति प्रकाशयितुं बुधैरित्युक्तम् । “प्रथमे हि विद्वासो वैयाकरणा व्याकरणमूलत्वात् सर्व-विद्यानाम्” (ध्व. आः १११३ वृत्तो) । ते च मन्यन्ते प्रत्येकसमुदायविकल्पानुपपत्या न वर्णानामर्थप्रतिपत्तिजन-(९३)रूपम्, अतो न वर्णा शब्दः किन्त्वन्य एव । स्फुटत्यस्मादर्थं इति स्फोट उच्यते । न च वर्णोच्चारणवैयर्थ्यम्, अद्वातस्य तस्याज्ञापकत्वात्, वर्णमन्तरेण

१७ एतस्यैवानुवादश्चण्डीदासकृतकाव्यप्रकाशदीपिकाया “तस्य च विशेषलक्षण-प्रयोजनरूपर्ध्मिनिर्देशमात्ररूपस्य पृथग्वाक्य अभिधानं नातिफलवदिति प्रतिलक्षण-वाक्यरूपमेवोपादानम्” (१५-१६ पृष्ठ.) ।

शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कुतः । ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्रभावित-
वाच्यव्यञ्जयनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य । यथा —

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निमृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याक्षातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥२॥

(अ श — वैम)

च तस्याक्षानात् । न चैव मुत्तरावनिवैयर्थ्यम्, पूर्वपूर्वध्वनिजनिताव्यक्तिनान्याखिलसंस्कार-
सहकृतस्यात्(न्य) वनेः स्फोटाभिव्यक्तिहेतुत्वात् । यथोक्तम् —

नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

आदृत्तिपरिपाकाया बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ इति (वा, प. ११८५)

एवमादिना ध्वननमूलो वर्णेषु ध्वनिव्यवहारः प्रसिद्धः । अतापि तथैवेति । यस्तु
शब्दं कुरु, मा शब्दं काषी, शब्दकार्यं माणवक इति ध्वनावेव शब्दव्यवहारः सोऽभि-
व्यञ्जकाभिव्यञ्जययोरभेदोपचारात् । अक्षरार्थस्तु—अर्थप्रतिपत्तौ निमित्ततया प्रधानरूपं
स्फोटरूपं यद् व्यञ्जयं तद्व्यञ्जयनक्षमस्य तद्व्यक्तिनुगुणध्वननाविष्टस्य वर्णात्मकस्य यथा तथा
न्यग्रभावितं सापेक्षतया गुणीभूतं वाच्यं येन तयाभूतस्य वस्त्वलङ्घारसादेव्यञ्जयस्य यद्
व्यञ्जनक्षमं शब्दार्थयुगलं तदात्मन काव्यविशेषस्य व्यञ्जकत्वसाम्याङ्गुनिरिति व्यवहारः
कुत इति । एतेन तर्कतन्त्रादिशास्त्रगतविशेषगवेषणे क्रियमाणेऽपि न क्वापि कदाऽपि
ध्वनि (वने)र्नाम जगाम श्रोत्रमैतीमिति प्रलप(१८)न्तोऽनादिसिद्धाया ध्वननवृत्तेरनुमानादिना
प्रकारेण ये प्रत्याख्यानमारभन्ते ते शुष्कतर्कादि-(ति)कर्कशधियो दूरपरास्ता^{१७} इति
सूचितं भवति ।

यदा चैतत्था पञ्चमे प्रपञ्चयिष्यत इत्याशयेनोदाहरणमात्माह—निःशेषेत्यादि ।
“अत वापीं स्नातुं गताऽसीति वाक्यार्थभावनादशायामेव नायकस्वरूपानुसन्धानसहकृतस्य

^{१७} “एतेन शब्दसामर्थ्यमहिन्ना सोऽपि वारित । यमन्य. पण्डितमन्य प्रपेदे
कञ्चन ध्वनिम्” इति न्यायमञ्जर्या^१ सक्रियाक्षाक्षेप । “अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यापि
ध्वने” रित्यादिना महिममद्यस्य साटोप्रथासोऽपि सममेवोद्दिष्टोऽनेन प्रघटकेन ।

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते ॥

बोद्धुरनुपत्तितो लक्षणाया विपरीतोऽर्थं प्रतीतिपथमवतरतीति ततो वर्ण (रन्तु) मिति प्रयोजनाद्भोगो व्यज्यते, तदन्तिकमेव गताऽसीति लक्ष्यत् इति वाचस्पतिमिश्राः¹⁸ । वयन्तु ब्रूम् —पदसमयलभ्यमर्थं बुभुत्समान एव “भम धम्मिश्र” (ध्वन्या १।४ का. वृत्तौ) इत्यादाविति वक्ष्यमाण-(विवोपलक्षण ?) न्यायेन विनैव लक्षणायाऽर्थान्तरप्रतीतिरिति । तथाहि निःशेषेति वलिभङ्गादितोऽपि चन्दनस्य च्यवन न तु ज्ञालन । नूनं निर्यन्त्वण-प्रवृत्तसर्वाङ्गीनमाश्लेषं विहितवानिति प्रतीयते । निर्मूर्ष्यो न तु किञ्चिन्मृष्ट । दूर-मनञ्जने, निकटे तु साञ्जने ललाटनेत्वगलकपोलादिष्वपि स्थानेषु चुम्बनस्य विकल्पितत्वात् । पुलकिता तन्धीत्युभय व्यङ्ग्यपक्षे । तत् कि व्यङ्ग्यगङ्गावमातेण ध्वनित्वं, नेत्याह—प्राधान्येनेति । सर्वत्र कव्ये रस एवात्मा, तत्प्रकाशनमुद्धि(१०३)मेव कविव्यापारात्, अतएव यदुपात्तमपि न रसप्रतीतो व्याप्तिरेते तदनङ्गमेव । एवश्च यदपेक्षया यस्य प्रधान- (प्राधान्य)-प्रत्यामत्तिराकृष्टते तत्तदपेक्षया मुख्यमित्याख्यायते । अस्ति चाल शास्त्रादिधर्मप्रतिपादकोऽधमरदसहिताद्वन्तुमित्यस्मादीर्परोपोद्भवो विप्रलभ्मानुवेध इति । एवश्च यद्यपि रमध्वनेरपुदाहरणमेतत् सम्भवन्ति, तथापि रमस्यालाकिकत्वात्तावन्मालादेव चानवगमात् “वैदग्ध्येन युगपन्निषेवे विधौ च वाच्ये विविनिषेधयोर्व्यङ्ग्यत्वेन वस्तुभवनिरूपतयोदाहतम् । ध्वनिकृता हि विधो वाच्ये निषेधं पृथड् निषेधे वाच्ये विधिः पृथगुदाहतः, विधिनिषेधद्वारेण चोदाहरणं वाच्यब्यङ्ग्ययोरत्यन्तवैलक्षण्यापनार्थम्” (रस पृ ५) ।

१८ वाचस्पतिमिश्रमतमिदं पूर्वेषामपि केषाच्चित्तदनुबन्धृणा व्याख्यातृणा मतत्वेनोद्घोष्य चरण्डीदास-सुबुद्धिमिश्रप्रभृतिभि. समर्थ्यते । चरण्डीदासेन श्रीधरमतं रुचकमतानुवर्त्येव साकूतं निराकृतम् (१८।१६ पृ) । उपलक्षणपदमत मीमासकनयसम्मतमर्थमावहति (मी. सु. ११।२६) । लक्षणत उपलक्षणस्य वैलक्षण्यमानन्दवर्धनेवाप्यङ्गीकृतम् (ध्व आ. १।२२) । ‘उपलक्षणन्यायेनेति रुचकग्रन्थे लब्धस्यानुवपनरीतिरिति चरण्डीदासकृतालोचन उद्देशः । ‘खशङ्गुयत-पत्तिविधानलक्षणं तन्त्रं, परशङ्गीनामात्मन्यभ्यारोपणमावाप’ इत्यपि सर्वतन्त्र-समझसं व्याख्यानं क्षमदेवकृतशिशुपालवव्याख्यायामस्त्येतदनुहारि ।

अतादृशि गुणीभूतव्यज्ञयं व्यज्ञेय तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि । यथा—

ग्रामतस्तु तस्य नववज्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्निर्तरां मलिना मुखच्छाया ॥३॥

(रु का अ ७।६)

अत वज्जुललतागृहे दत्तस्त्वेता नागतेति व्यज्ञयं गुणीभूतं, तदपेक्षया वाच्यसैव च मत्कारित्वात् ।

शब्दचिलं वाच्यचित्रमव्यज्ञयं त्ववरं स्मृतम् ॥४॥

अतादृशीति—अतादृशि व्यज्ञेय सति गुणीभूतव्यज्ञयमिति योजना । तच्च मध्यमं नोत्कृष्टं नाय ऋक्षमिल्यर्थ । तादृशस्य व्यज्ञयस्थाभावश्चिलोऽयस्तीत्यत आह—वाच्यादनतिशायिनीति । व्यक्तमेव व्यज्ञयं किन्तूदारचमत्कारानाविष्कारानुवचनं च (१) न वाच्यादतिरिच्यते । यद्यपि सर्वत रसपर्यन्तत्वमिति वाच्यात्स्य गुणीभाव एव, यद्यपि चाखराडास्यादविपयः काव्यार्थस्तथापि विचारकेणावान्तरव्य (१०b)ज्ञयं वाच्यसमुदायमधिकृत्यावापोद्वारवुद्धया जीवितान्वेषणे क्रियमाणे क्वचित् प्रतीयमानं भूत्यवद्वाच्यमेवोपस्कुर्वाणं गुणीभावमासादयति । तदूयथा प्रकृतोदाहरणे । ग्रामेखादि । ग्राम एव यस्तस्तु इति पृहारप्रधानभूतयुवप्रकृत्यौचित्यान्तिभूतस्पृहाभाजनत्वम् । तस्य इत्यपि तथा । नवेति तादृशमञ्जरीविलोकनोत्करिठनयोरुचितमेव वेतमगृहानुभरणम् । अतएव सनाथेति । यस्तयाऽलङ्घ्यते स एव कृतकृत्यः करो नान्य इत्यात्मनि कोऽपि धिक्कार, अतएव तथाभूतस्यैव तात्कालिकदर्शनयोर्गत्वात् सविशेषणमुपादानम् । पश्यन्त्या इति वर्तमानाऽपदेशेन पुनः पुन सम्पादनमभिव्यज्यता । कामिस्पृहानिमित्तवशादेव भवतीत्यपि वर्तमानोपपत्ति ।^{१०} यथा यथा तात्कालिकी चित्तवृत्तिरुत्कृष्यते तथा तथा मुखच्छाया मालिन्यमयीति मुहुर्निर्तरामिल्यव्ययद्वयस्तरस । तदेवं सङ्केतभज्ञो यद्यपि व्यज्यते तथापि वाच्यं वैवर्यमेव तस्यामनसन्तापमावेदयितुमुद्धुरम् । सङ्केतभज्ञः केवलमस्यैव निमित्तभावेनोपकुरुते । तदेतद्विवृणोति—अत्रेत्यादि ।

अवरमिति—धन्यादिशब्दैरे-(रि)वोत्तमादिशब्दैरपि (११a) विभागो मन्तव्य इत्यभिप्रायेणोत्तमादिव्यपदेश । बीजञ्चात्र यथास्थानं निगदिष्यते । अव्यज्ञ-

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम् । अव्यङ्गमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम् ।
अवरमधमम् । यथा

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा-

मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाहिकाऽहाय वः ।

भिद्यादुद्युद्वारदर्दुरदरीदीर्घादिद्रिद्रुम-

द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥४॥

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराङ्गवत्युपश्चुत्य यहच्छयाऽपि यम् ।

ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भिद्याऽमरावती ॥५॥

(हय व)

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयो नाम

प्रथम उल्लासः ॥

मितोषदर्थे नज्, योतमानस्यार्थस्य काव्येऽत्यन्ताभावासम्भवात् । तदेतत्त्वणपदं चित्र-
मिति [च] लक्ष्यपदमयाहार्यम् । चित्रमितीति गुणालङ्कारद्वारा शब्दार्थधर्मा उक्ताः । तथाच
वक्ष्यति “गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मते”ति (दम उ.) । अतएव संक्षिप्य विभाग-
माह—शब्दचित्रं वाच्यचित्रमिति । स्वच्छन्देत्यादि । भिद्यादित्याशीर्लिङ्ग । मन्दाकिनी
भगवती गङ्गा [वो] युष्माकं मन्दतां भिन्द्यादित्यर्थ । छातं ततु । स्नानरूपमाहिक-
मह कृत्यम् । अहाय भट्टित्येव । दर्दुरा मण्डकाः । दरीभिरुपलक्षिता द्रुमाः । ‘ये तु
दर्दुरं’ गिरिविशेषं व्याचक्षते तै कवेलिपिदेशानभिज्ञत्वं प्रकाशितं स्यात्, यतथ
पूर्वसमुद्गामिन्या मन्दाकिन्या दक्षिणापथस्थितेन दर्दुरगिरिणा सम्बन्धो नास्ति । तथाच
कालिदासः-(रघु ४।५।)-

“स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

स्तनाविव दिशस्तस्या शैलौ मलयदर्दुरौ ॥” इति (र सं ५ पृष्ठ) ।

अत्र सन्दर्भपरिसमाप्तिपर्यन्तविचित्रानुप्रासनिवेशनमात्रेणानपेक्षितार्थेन सहदयहदया-
वर्जकत्वं न तु भगवद्गङ्गागतव्यङ्गयरत्यादिभावसौष्ठवेन । (११b) नहि [तत्]
साक्षाद्वाच्यद्वारा काञ्चन चमतकारमात्रामर्पयति । [स्फुट] प्रतीयमानार्थेति—विनिर्गत-

मिति । यमिति हयग्रीवम्^{२०} । अमरावती भवतीति समन्वय । अल गुणोत्प्रेक्षया वाच्यालङ्कारेण काव्यं सनाथीकृतम्, न तु व्यज्ञेयन केनचित्, येनेन्द्रो जित इति लोकिक-वाक्यसाधारणयेनापि प्रभावप्रतोतेः सम्भवात् । वीररसध्वनिस्त्वत् सम्भवन्नपि न स्फट इत्यव्यङ्ग्यम् । एतच्चित्तनिर्णये षष्ठे वद्यति ।

इति महासान्धिविग्रहिकश्रीश्रीवरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके

प्रथम उल्लास

२० पद्मिदं भर्त्मेरठकृतहयग्रीववधादुद्धृतम् । “काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्कृती”ति सर्गबन्धमहाकाव्यलक्षणान्तपद्ये “वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपी”ति लक्षणपरिपूरके तत्त्वत्ये चैतत्सद्वशकाव्यानां ग्रहणमिति हि विपश्चितः ।

(अथ द्वितीय उल्लासः)

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ॥

वाच्यादयस्तदर्थः स्यु

वाच्यलक्ष्यव्यञ्जयाः ॥

तात् पर्याऽर्थोऽपि केषुचित् ॥६॥

आकाङ्क्षायोगमतासन्निधिवशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थनां समन्वये

वृत्तिकार उल्लाससङ्गतिं कुर्वन्नाह क्रमेणेति । येन क्रमेण लक्षणे प्रकान्तौ तदभिति क्रमे कारणाभावात्तेनैवेत्यर्थ । स्वरूपमवान्तरविशेष । शब्द्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति शब्द । अस्य च विभागवाक्यादेव त्रित्वे लब्धे चतुर्थप्रकारो न सम्भवतीत्यावेदयितुं त्रिधेति । गौणी तु लक्षणातो न व्यतिरिच्यते लक्षणाया गौणस्य व्याप्तत्वात् । काव्य इति निर्धारणे सम्पन्नी । शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दोऽलाववार्यत इत्यर्थ । प्रसिद्धाभिधावृत्तिविवेचनमन्तरेण व्यञ्जनविवेचनं प्रयोजनीभूतं न निर्णीत स्यादिति ता अप्यस्य विचिन्त्यन्ते(साऽप्यस्य विचिन्त्यते) । एषामिति वाचकादीनामर्थस्वरूपजिज्ञासोद्देव(१२२)कात् तदभिधाय वक्ष्यत इत्यर्थ । ननु नान्यस्य क्वचिद्विवक्षितो विशेषः प्रसिद्धो यत्रादिपदं वर्तते—अत आह वाच्येति । वाच्यादीना मम्बन्धशब्दत्वादर्थस्य विशेषः प्रतीयते, तद्विषयोऽयमादिशब्द इति भावः । अर्थयन्त इति अर्था वाचकादीना क्रमेण बोध्या इति । ननु चास्तु गौणया लक्षणायामन्तर्भावस्तात् पर्यशक्तिरिच्यते, तत् किमिति तामादाय शब्दार्थप्रकार-शतुर्थो न गणयत इत्यत आह तात् पर्यार्थोऽपीति । केषुचित्, वादिना मतेषु, अतोऽसार्व-लौकिकत्वात् समशीर्षिक्या न गणयत इत्यर्थ । एषा वृत्तिरभिधात् कथं भिद्यत इत्यत आह—आकाङ्क्षेति, प्रतिपत्तुर्जिज्ञासाऽऽकाङ्क्षा, बाधागोचरै सुख्यं¹(?) योग्यता सम्बन्धार्हत्वमिति यावत् । बुद्धिविशेषः (निवेश ?) सन्निधिः । तथाचोक्तमन्यत—

I ‘बाधागोचरौन्मुख्य’मिति पाठः सम्भाव्यते ।

तात् पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुद्धसतीत्यभिहितान्यय-
वादिनां मतम् ॥ वाच्य एव वाक्यार्थं इत्यन्विताभिधानवादिनः ।
सर्वैषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीच्यते ॥

तत्र वाच्यस्य यथा

माए घरोवअरणं अज्ञ हु णतिथि त्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्ञं एमे अ ण वासरो ठाइ ॥६।

(गा स. वे. ८८६)

‘आकाङ्क्षा सन्निधानम् योग्यता चेति तत्त्वम् ।
सम्बन्धकारकत्वेन क्लृप्तनानन्तरश्रुति ॥ (त. वा ४३६पृः)

तथा— यस्य येनाभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन स. ।
अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यमकारणम् ॥

अपि पश्यामि धावन्तं दूरे यान्तं वनस्पतिम् ।
त्वा व्रवीमि विशालाञ्जि या पिनष्टि जरद्रवम् ॥ इति’²

(शवरभाष्ये ४।३।११) (इ. सं ५पृ)

एतत्वितयसहकवि-(कारि) चक्रव्यावर्तिता शब्दस्यार्थवगमनशक्तितात् पर्यम् । समभिव्याह-
(१२८) तपदार्थसंस्पर्धा-(सर्ग-)-त्वमकश्चा(काच्चा)स्य पृथगेव विषय । शुद्धो हि खार्थः
पदसङ्केतगोचरः । अतएव वाक्यार्थ(र्थे) लक्षणेति आन्तमतमपास्तम् । जात्यादयो वद्य-
माणरूपा. पदार्थस्तेषा समन्वये कर्तृकर्मक्रियाव्यापारे विशेषवपुः संसर्गधिकवाक्यार्थ-
शरीर । अपदार्थोऽपीति केवलपदागम्य । अनन्वितानामभिधानं पश्चादन्वयप्रतीति-
रिति वादिनस्तौतातितादय । वाच्य एवेति प्रयोगपतितानामावापोद्वापान्या शक्तिग्रहणं

2 भावतात्कृतकौषितकीर्त्यसूलविवरणे (Adyar Library 39 N. 37 Folio 66) ‘यस्य स्याद्येन ॥ अर्थतो ह्यसमर्थाना’मिति प्रथमश्लोके पाठ । वातस्यायनीयन्यायभाष्ये (१।२।६) ‘यस्य येनार्थसम्बन्धः’ ‘अर्थतो ह्यसमर्था-
ना’मिति च पाठान्तरम् । द्वितीयश्लोके पिनष्टीत्यत्र पिनक्षीति सुद्रितशावर-
भाष्ये पाठ । यान्तमित्यत्र ‘यात’मिति रुचकृतो ‘जात’मिति सारसमुच्चय-
गृहीतश्च पाठ । या पिनष्टीत्यत्र पिनक्षीति पिनक्षीति चासङ्गतौ पाठौ कुतचित् ।

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते ।

लक्षणस्य यथा

साहेन्ती सहि सुहर्दं खणे खणे दूर्मिआसि मज्ज कए ।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥७॥

(गा. स. वे. ८४.)

ततश्च योग्यपदार्थन्तरा-(र अ)न्वित एव स्वार्थे शक्तिर्गृह्यत इति ससर्गात्मको वाक्यार्थ शक्तिगोचर एवेत्यन्विताभिः[धान]वादिन. प्रभाकरगुरो र्मतमिति सम्बन्ध ३ ।

सर्वेषामिति सर्वशब्दो न व्यक्तिकास्त्वय इत्याह प्रायशा इत्यादि., क्वचित् कस्यचिन्नेत्यर्थ । माए (३)' इत्यादि—मातर्गृहोपकरणमय खलु नास्तीति कथितं त्वया । तद् भण कि करणीयमेवमेव न वासरस्तिष्ठति^४ ॥ मातरिति सम्बोधनम् । काकुविंश्वास्यता-माविष्करोति । तथा च मय्युपस्थिताया तव गमनमनर्हमिति व्यज्यते । गृहपदेन भृत्यादि-समुदायस्तस्योपकरणमित्यवश्यसम्पाद्यता व्यनक्ति । अद्य नास्ति न त्वन्यदा, तेनेतत्क्षण-प्रसक्तत्वादविनयपूर्वरङ्गादिशङ्कानि-(१३ a)रास. । ततः सकृद्गमनं न दोषायेति ध्वनति । त्वया शिष्टं न तु मयैवेदमुक्तीतमिति माऽत्माऽन्यथा शङ्किष्ठा इति प्रकाश[य]ति । भणेति निदेशकारिणी तेऽहं न तु स्वयमेव किञ्चिदाचरामीति द्योतयति । करणीयमिति सम्पादनार्हम् । अतोऽत विमतिं मा विधासीरिति कटाक्षयति । एवमेवेति । उपकरणं विना याद्वशी नामासद्वशा सा वक्तुमपि नार्हतीति प्रत्याययति । इति श्रुतावगतादेवार्थद्वक्षयमाण-सहकारिसमवहितात् स्वच्छन्दविहारार्थिनीत्यर्थोऽवगम्यमान. स्थापयति अवननव्यापारम् । साहेन्तीत्यादि—‘शासती साधयन्ती वा सखि सुभगं क्षणे क्षणे खेदिताऽसि मम कृते । सङ्कावस्तेहकरणीयसद्वशन्तावद्विरचित त्वया ॥’ शासतो मदीयामवस्था तस्मै कथयन्ती साधयन्ती मयि पक्षपातिन कुर्वतीत्यर्थ । पदस्वरस. पूर्ववद् गवेषणीयः । अत्र वाच्य-स्यापकारिणो वक्तुश्वापकारसरब्धस्य पर्यालोचनाद् बाधितमुख्यार्थ. शब्दो विपरीतलक्षणया

3 आहुरिति शेष इति बहुवचनसम्बन्ध केचिद्वर्णयन्ति । अन्ये त्वत्कवचनेन वहनुग्रहाभावो ध्वनित इति मन्यन्ते ।

4 एषु न तावच्छाया प्रदर्श्यते परन्तु तस्या ययायोग प्रतिवाक्यदिशा विशदन-मपीति अवन्यालोकलोचनकारादिभिरनुसृत. पन्था । स एवाक्षाप्याश्रित. । भूय-प्रतीतिरित्यप्रे दीकापाठ. क्रियाविशेषणात्वेन समाधेय. ।

अत मत्प्रिय रमयन्त्या त्वया शबुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुक-
विषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

उअ पिञ्चलपिण्ठंदा भिसिणीपत्तस्मि रेहइ वलाआ ।

पिर्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति ब्व ॥८॥ (गा स १४)

अत निस्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वम् । तेन च जनरहितत्वम् । अत. सङ्केतस्थान-

कौटिल्य[नि] स्नेहत्वादिकं लक्ष्यति । स च लक्षितोऽर्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयतीति लक्ष्यस्य व्यङ्गकत्वम् । ननु वक्त्रादिपर्यालोचनाद्यदि मुख्यार्थबाधस्तर्हि मूर्धाभिषिङ्गेषु “भम धम्मिअ” इत्यादिषु (१३ b) ध्वन्युदाहरणेषु मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणाप्रवेशप्रसङ्गः । नैतदिह, यत वाच्योऽर्थं क्याचिद् गमनिकया समर्थयितु शक्यते तत्र तस्य समूलत्वान् वक्त्रादिविशेषवशाद्वावः । केवल वक्त्रादिविशेषोऽर्थान्तरमेवावगूर्यति सत्वागूरितो विरोधान्मुख्यमर्थं यद्यन् सत्यतयाऽवगमयति तस्यान्यत्वं कोपयुज्यते, तस्य हि युक्तिवशात् प्रष्टप्रतीते. सविधान-(ना ?) मेवेति कुतो मुख्यार्थबाध., कुतो वा लक्षणा ? यत तु वाच्यस्य क्याचिद् गमनिकया समर्थयितुमशक्यस्य वक्त्रादिवशाद् बाध्यतया प्रतीतिस्तत्र मुख्यार्थबाधालक्षणा । “भम धम्मिअ” इत्यादौ वाच्यस्य “समर्थयितु” शक्यत्वान्मुख्यार्थबाधाभावे न विपरीतलक्षणायोग । “साहेन्ती”त्यादौ तु वाच्यस्य समर्थयितुमशक्यत्वाद्वक्त्रादिवशाद्वभूषन्नेवान्वयो बाधित इत्यस्ति मुख्यार्थबाध । सम्बन्धश्वान्त्र विरोधाभिध वैपरीत्यमेवेति न किञ्चिदसङ्गतम् । तथा चोक्तम् “क्वचिद्वाभ्यतया ख्याति. क्वचिदस्य च (क्वचित् ख्यातस्य) बाधनम् ।

पूर्वत लक्षणैव स्यादुत्तरत्वाभिधैव तु ॥” (रु. सं. ६-७ पृः)

उअ पिञ्चलेत्यादि—उअ पश्य । वाक्यस्यात् कर्मता । निश्चलनिस्पन्दविसिनी-पले शोभते वलाका । (१४ a)निर्मलमरकतभाजनस्थिता शड्खशुक्तिरिव ॥ निश्चलेति सम्बोधनम् । ग्राह्यमोणोऽपि न भाव गृह्णाति य स एवमुच्यते । शड्खशुक्तिर्मुक्ताशुक्ति । अत निस्पन्दत्वेन विश्वासो व्यज्यते, तेन विविक्ता ध्वन्यते, तेन च सङ्केतस्थानमिति व्यङ्गयत्यम् । तत्र पूर्वार्थद्वयप्रतीतावपि न कश्चन चमत्कार( ) । तृ(प्र)तीयं मानार्थ-भानादेव काव्यत्वप्रतिलम्भ । अतएव पूर्वो[क्तो]-दाहरणेषु व्यङ्गयपरम्परासम्भवेऽपि

मेनदिति कथाचित् कञ्जित् प्रत्युच्यते । अथवा मिथ्या बदसि, न त्वमत्रा-
गतोऽभूरिति व्यज्यते ॥

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह—

साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥८॥

इहागृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात् सङ्केतसहाय एव शब्दो
ऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्वाव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते स तस्य
वाचकः ।

सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यार्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव तथाप्यानन्त्याद्

नायं विशेष इत्याशयाविष्फार । सम्भोगाच्च विप्रलम्भं प्रकर्पवानिति मत्वा पक्षान्तरमाह—
अथवेति । व्यापकविरुद्धोपि (प) लब्धे-(ब्धैय)व न त्वं गत इति प्रतीयत इति चेन्न,
अनुमानसामग्रीखरण्डनस्य करिष्यमाणत्वात् ।

एषा [स्व]रूपं वक्ष्यत इत्युक्त, तस्यायमवमर इत्याह—वाचकादीनामिति । साक्षादि-
त्यर्थान्तराव्यवधानेन । सङ्केतितमिति वैशेषिकमतानुसारेणाभिवानप्रतिपादनम्⁶ । इहेति
शब्दे व्यवहारे । अगृहीतसङ्केतस्य प्रतिपत्तुरिति यावत् ।

जात्यादिरिति जातिगुणक्रियादव्याख्याणि । ननु प्रतीतावेव सङ्केतप्रहस्योपयोग,
प्रतीतिश्च प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रोपयोगिनी, ते चेष्टानिष्ठसाधनयोरेव, (१४b) व्यक्तिश्च
तादृशी नोपाधिरिति कथं न चतुर्विधः सङ्केतविषयप्रह , कथश्च जातिरेवेतत्

6 “बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिवेदे” (६।१।१) इति “पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिं”रिति
(६।१।१०) वैशेषिकसूत्रेषु पाठात् । सङ्केतितमिति वचनव्यक्तिरपरभाषाप्रायेति
रुचकमतं यस्य प्रतिध्वनि. साहित्यचूडामणौ ‘अभिदधातिरक्त शब्दवृत्तिमाते
प्रतिपादनलक्षणे वर्तते ।.....इतरथा पर्यायस्यापि लक्षणत्वापत्ति’रिति । ततश्च
तत्वे निघरटुपाठादेवाशौषवैशेषिकार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यसङ्गतः स्वकपोलकल्पितो
विश्लेषणप्रयासः । आदर्शपुस्तके वाक्यस्यास्यादौ ‘‘वाचकादीति पक्षान्तरमाह
अथवे’’ति विसदृशी पूर्वतरवाक्याशस्यायथा पुनरावृत्तिः ।

व्यभिचाराच्च(द्वा) तत्र सङ्केतः कर्तुं न युज्यत इति गौः शुक्लश्वलो डित्थ इत्यादीनां
विषयविभागो न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव सङ्केतः । उपाधिश्च द्विविधो
वस्तुधर्मो वक्तृथद्वच्छासनिवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः
साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च ।

आह—यद्यपीति । अनुगतरूपपुरस्कारेण शङ्क्राहिक्या सङ्केतग्रहो वाच्य ।
तथाचैकस्या व्यक्तौ तद् प्रहेऽपि कथं व्यक्त्यन्तरे प्रयोग स्यात् ? तत्रापि सङ्केतग्रह
इति चेत् तर्हि व्यक्त्यन्तरे कथमित्यानन्त्यम् । व्यभिचाराद्वैति “यत् व्यक्तौ
सङ्केत सा व्यवहारकालं(ले) व्यभिचरति” (रु सं. ४३) । एवम् व्यक्ताविव
जातावपि प्रतिव्यक्तिभिन्नरूपत्वादानन्त्यव्यवहारो दुष्परिहर । नहि विद्यमानायामायाकृतौ
गामानयेत्य (ति क-)श्चित् पिष्ठमयोऽगामानयतीति । ननु जातिपक्षेऽपि जाते सर्वगतत्वात्
किमिति मृद्गविकाऽनयन न भवति ? साम्नाऽदिमत प्राणिन एव गोत्वाभिव्यज्ञक-
त्वात्—इत्यास्ता तावत् । तत्रेति व्यक्तौ । सङ्केतः कर्तुं न युज्यते न शक्यत इत्यर्थः ।
किञ्च यदि व्यक्तिमात्रं सङ्केतगोचर कथं न घटपदस्य पटे प्रयोग ? अप्रयोगादेवेति चेत्,
प्रयोगसामग्रीसम्भवे तस्य वाऽमातत्वात् । अपि च शङ्क्राहिक्या सङ्केतग्रहे चैव व्यक्ति-
र्गोपदसमयग्रहविषयं, नैव तत्र समानाधिकरणप्रयुज्यमानशुक्लचलशब्दयोश्च विषय
इत्यमीषा घटकलसादिवन् पर्या-(१५ २)यत्वप्रसङ्ग इत्याह—गौः शुक्ल इति । कृतकशब्द-
वादिना हि मते पारमेश्वर सङ्केतः सकललोकव्यवहारानुकूलतया सर्वरनुगृहीत ।
इतरथा प्रकृत्युच्चारणं(गो) प्रयोज्यप्रयोजकपुरुषविप्रतिपत्तौ संव्यवहारलोपप्रसङ्गः, तत एव च
जगदादित आरभ्य तथैव प्रवाहाविच्छेदस्याप्युपपत्तिरिति । नित्यशब्दवादिना मत
ओत्पत्तिकसम्बन्धग्रहणापरपर्याया व्युत्पत्तिः सङ्केतपदेन विवक्षिता । उपाधिश्चेति, वस्तु-
धर्मस्तम्भवा वृत्तिः, वक्तृथद्वच्छासनिवेशितो वस्तुषु न वर्तते वक्त्रा तु स्वातन्त्र्येणा

7 अतादर्शपुस्तके किञ्चिद्गलितमिति प्रतिभाविति । काव्यप्रकाशदीपिकातो-
ऽत्वालोकपातः क्रियते—अर्थक्रियाकारितयेति, अर्थः प्रयोजनं तस्य क्रिया
निर्वाह-, वज्राभिवत् समुदितत्वं कार्यणामिति (३३ पृः) ।

8 ‘व्यभिचाराच्चेति’ मुद्रितपुस्तकेषु पाठ ।

9 व्यक्तिविवेके “घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियात् । अघटत्वाविशेषेण
पटोऽपि साद् घटोऽन्यथे” खाद्युद्धोषणमेतदभिप्रायकमेव ।

तत्राद्यो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये “न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौ-
गौत्वाभिसम्बन्धात् गौ” रिति^{१०} । द्वितीयो गुणः । शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं
वस्तु विशिष्यते । साध्यः पूर्वापरीभूतावयवं क्रियारूपः । डित्थादिशब्दाना-
मन्त्यबुद्धिनिर्ग्राहं संस्कृतक्रमस्वरूपं वक्त्रा यद्वच्छया डित्थादिष्वर्थैषूपाधित्वेन
संनिवेश्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यद्वच्छात्मक इति “गौः शुक्लश्वलो डित्थ इत्यादौ
चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिं” रिति महाभाष्यकारः (ऋॄ ६ क प्र सूः) । परमाणुत्वा-
दीनां तु गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम् । गुणक्रियायद्वच्छानां
वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्वेद इव लक्ष्यते, यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुर-
तैलाद्यालम्बनभेदात् ।

सङ्केतावच्छेदकतया कल्पितं । प्राणप्रद इति-समाधिपदम् (१) तेनाश्रयोत्पत्ति-
क्षणेऽपि सन्निति तात्पर्यम् । विशेषाधानहेतुरिति—व्यक्ते समवायिकारणतया गुण-
प्राकालसम्बन्धनियमान्न जातिरूपो धर्मे । प्राणप्रद इत्यत्र प्रामाणिकसम्मतिमाह—उक्तं
हीति भर्तृहरिणेति शेषः । स्वरूपेण व्यक्तिरूपेण न गौर्नोपदवाच्यः । तत् किमगौरश्वादिः,
सोऽपो[ह] नास्तीत्याह—नागौरिति । तेनान्वयव्यतिरेकाभ्या जातिरेव शाब्दव्यवहारहेतु-
रित्युक्तप्रायम् । द्वितीयस्तु न जात्यन्तर्भूत इत्यत्र प्रमाणमाह(१५ b) शुक्लादिना हीति-
विवृतमेतत् । कथं साध्यः क्रियारूपो, द्रव्यादेरपि साध्यत्वात् । अत आह पूर्वेति ।
अक्रमरूपस्य क्रमप्राप्तिश्च प्रत्ययेनोच्यते । अपूर्वापरौ पूर्वापरौ भूतावयवौ यस्या । क्रियाया
इति विग्रह । पूर्वोऽधिश्रयणादिरपर उदकसेकादिः । एतद्रूपा यथा पाकक्रिया तथा-
ऽन्याऽप्यनुसर्तव्या । तदुक्तम्—कालानुयाति(यि) यद्रूपं धात्वर्थस्य क्रियेति तत् ।^{११} तेन

१० भर्तृहरिकृतं वाक्यपदीयं कारिकावृत्तिभ्यामुभाभ्या युतमिति विपश्चिता निश्चयः ।
तेन गद्यमयोऽयमंशो वृत्तौ स्थातुमर्हति । प्रथमखण्डे लवपुरतः (Lahore)
सम्पादिते वृत्तिग्रन्थोऽपि मुद्रितः । उत्तरखण्डद्वये कुक्ताप्ययमंशः स्यादिति
सम्भाव्यते ।

११ एतच्च भर्तृहरिमतं महाभाष्यप्रदीपे कैयटेनैवं सङ्कलितम्—‘गुणभूतैरवयवैः समूह
क्रमजन्मनाम् । बुद्धग्रा प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ समूहश्च तथाभूत
प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥००० अनन्तरं फलं
यस्याः कल्प्यते ता क्रिया विदुः । प्रधानभूता तादर्थर्थादन्यासा तु तदाख्यते’ ति ।

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल
इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिस्तच्छुक्लत्वादि सामान्यम् । गुडतण्डुलादि-
पाकादिष्वेवमेव पाकत्वादि । बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च
प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां

धात्वर्थः क्रियेत्यभिग्रेतम्, सर्वत एवंपरीभूतो भावात्मैव धातुप्रत्याद्य । एकस्मिंश्च
क्षणे समुदायताऽरोपणेन प्रयोग एकापूरी(ति)वत् (श्र प्रः १म—३१पृ)
अन्त्येति—अन्ते भवाऽन्त्याऽविविष्टेत्यर्थः । उच्चारणानन्तरमेकयैव धिया
विषयीकृतं, न तु पूर्ववत् खण्डश उत्पन्नयेति । [त-]देव व्युत्पादयति संस्कृत-
क्रमेति^{१२} । यद्वच्छाकल्पितत्वाद्^{१३} डित्थादिशब्दा एव यद्वच्छा इत्युच्यन्ते ।
एतेषा स्वरूपं तत्संज्ञिषु पुरुषै सतत्स-(सतत)-मुपाधतया निधीयते । तदेतदभिसन्धाय
भगवान् भाष्यकारश्चातुर्विध्यं शब्दस्यान्यवादित्याह—चतुष्टयीति । उक्तगुणलक्षणासम्भवं
मन्यमान आह-परमाणुत्वेति^{१४} । नन्वेतावताऽपि लक्षणमव्यापकमेव । सत्यम् एवन्तु^{१५}...

...   .   -   ...   .

---

१२ सहृतक्रमं स्वरूपमिति मुद्रितप्रसिद्धपुस्तकेषु पाठो लक्ष्यते । संहतं शून्यमिति
प्रायिकं व्याख्यानम् । श्रीधरव्याख्यानन्तु वर्णसंहार-(भरत नाः शाः)
वेणीसंहारेत्यादिप्रयोगदर्शनादुत्पलशतपत्वेधादिवत् क्रमस्त्वत्वास्ति न स लक्ष्य
इति रीत्या स्फोटतत्त्वप्रतिष्ठाक्षमम् ।

१३ ‘जातिमत्समुदायेऽपि संज्ञावत् कल्प्यते परैरिति वाक्यपदीयवचनाद् यद्वच्छा-
शब्दाना तथाभावं ।

१४ परमाणिवत्यन्यत पाठ । चरणीदासकृतदीपिकाया परमारवादीनामिति भाव-
परोऽयं निर्देश इति विवरणं श्रीधरगृहीतपाठस्य तात्पर्यं प्रामाणिकत्वश्चा-
वेदयति ।

१५ अत्रादर्शपुस्तके चतुर्णा^{१६} (१६-१६) पताणामभावो यत्कृता लुटिः
पुस्तकान्तरप्राप्तिसमाधानेनैव विनिवार्यते । तत्र चाशा क्षोदीयस्येवेति
महद्वैशसम् ।

जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये । तद्वानपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त हति
ग्रन्थगौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ॥

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥८॥

स इति साक्षात्-सङ्केतितः । अस्येति शब्दस्य ।

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रुढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्षणते यत् सा लक्षणाऽरोपितक्रिया ॥९॥

‘कर्मणि कुशल’ इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगाद् गङ्गायां घोष’ इत्यादौ च
गङ्गाऽदीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवान्मुख्यार्थस्य बाधे विवेचकत्वादौ सामीप्ये
च सम्बन्धे रुढितः प्रसिद्धेस्तथा गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगाद् येषां न तथा
प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च
मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्षणते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो
लक्षणा¹⁶ ।

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥१०॥

‘कुन्ताः प्रविशान्ति’ ‘यष्टयः प्रविशान्ति’ इत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्धर्थं
स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते । तत उपादानेनेय लक्षणा । “गौरनुबन्ध्य”
इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु
शब्देनोच्यते “विशेष्य नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे” इति न्यायादि-
त्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या । न चात्र¹⁷ प्रयोजनमस्ति न वा रुढिरियम् ।
व्यक्तगविनाभावित्वात् जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । यथा क्रियतामित्यत्र कर्ता ।
कुर्वित्यत्र कर्म । प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च । ‘पीनो देवदत्तो
दिवा न भुडक्ते’ इत्यत च रात्रिभोजनं न लक्षणते श्रुतार्थापत्तेरथापत्तेर्वा तस्य
विषयत्वात् । ‘गङ्गायां घोष’ इत्यत तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गाशब्दः

(20a) धर्म इति । न तावदियं प्रयोजनलक्षणा नापि रुढेत्याह न चेति । शब्दानु-
पस्थितौ कथं तर्हि व्यक्ते प्रतीतिरिति चेद्, अत आह व्यक्तगविनेति ।
“अविनाभावित्वलक्षणेनाक्षेपेण य(त)स्या. प्रतीतिः, प्रविश पिण्डीमित्यादिवत् ।

१६ तथाच शब्दव्यापारविचारे एवं वाच्यवाचकार्थनिष्ठौ व्यापारावभिधालक्षणे इति ।

१७ ‘न ह्यत्रेति प्रायिकः पाठः ।

स्वार्थमर्पयति—इत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा । उभयरूपा चेयं शुद्धा,
उपचारेणाभिश्रितत्वात् ।

अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम् । तटादीनां गङ्गाऽऽदि-
शब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः । गङ्गा-
सम्बन्धमालप्रतीतौ तु गङ्गातटे घोष इति सुख्यशब्दाभिधानालक्षणायाः को भेदः ।

न तु लक्षणैषा, तद्विकार-(तस्य द्विप्रकार)त्वादत तदसम्भवात् । द्विविधो ह्याक्षेपो
लक्षणामूलोऽविनाभावित्वमूलश्च । अत चोत्तर एव पक्ष इनि न लक्षणासम्भावना
कार्येत्यर्थः” (रु सं. १पृ.) । उदाहरणान्तरेणाविनाभावमूलमाक्षेपं स्फुटयति—क्रियतामिति
कर्मणि लकार , अतः क्रियैव धातूपात्तौ (ता) कर्तारमाक्षिपति । कुर्विति युष्मदर्थ-
कर्तरि लकार । कारककालसंख्यास्तिद्वाच्या एव, नहि कारकत्वेन क्रियाव्यापकत्वेन वा
कर्तृकर्मणोरस्ति विशेषो येन कर्मण्यभिधानम् । अन्यताक्षेप इति कल्पना घटते । उक्तं—
आत्मनेपदरूपेण सर्वतैवादिकर्मणि ।

लकारः स्यात्तथैवायं कर्तर्यपि भवेत् किम् ॥

न च सर्वा क्रिया कर्मव्याप्तेति चेन्, मा भूद्, या तावत्ताहशी तत्र का वार्ता ? यदि
चाख्यतेन संख्याया नाभिधानं तत्(?), चैतः पचतीति सामानाधिकरण्यं न स्यादित्यादिकमव-
सेयम् । यथा क्रियासामान्येन कारकसामान्यमाक्षिप्यते तथा तद्विशेषेण तद्विशेषोऽपि
क्वचिदि-(20b)स्याह—प्रविशेति । प्रवेशात्मा क्रियाविशेष. सन्निहितायामन्य(मन्वय)योग्याया
पिरज्यामसम्भवन् व्यवहितमपि गृहात्मकं कारकविशेषमाक्षिपति । योग्यकर्मोपलक्षण-
श्चैतत् । एवं कारकविशेषेणापि क्रियाविशेषः क्वचिदित्याह पिण्डीमिति । एतद्वि कर्मपदं
प्रविशेत्येतस्मिन्नसम्भवद् योग्यमेव भक्षयेत्यादिक्रियापदमाक्षिपति । तदेतद्युमेकजातीयतया
समासेनोपन्यस्तम् । पीन इति—दिवाभोजनाभावे पीनत्वं नानवाप्य[रात्रिभोजनं] रात्रि-
भोजने पर्यवस्थति । कस्य पुनः प्रमाणस्यात व्यापार इति जिज्ञासुरु(मु)तरयति—श्रुतेति ।
तस्येत्येकशेषनिर्देशो दृष्टान्तदार्ढान्तिकसाधारणतया प्रमाणाभिधानाय । “दृष्ट. श्रुतो
वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पनाऽर्थापत्तिरित्येतद्वाद्वा विवृणवते । दृष्ट इति प्रत्यक्षानु-
मानोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणै पञ्चभि. प्रमाणैरुपलब्ध । प्राधान्यख्यापनार्थं शब्दस्य
भेदेन निर्देशः । श्रुत इति शब्दलक्षणप्रमाणेन ज्ञातोऽर्थो वस्तुविशेषोऽन्यथा नोपपद्यत”
(रु. स. ७पृः) इति शब्दस्य कल्पनं श्रुतार्थापत्तिः । शब्दी ह्याकाढ़क्षा शब्दैरेव
पूर्यते । नहि शाब्दाशाब्दयोरन्वय, इतरथा पठेति श्रुत्वा प्रत्यक्षादिना कर्म जानताऽप्य

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ॥

आरोप्यमाणः आरोपविषयश्च यत्रानपहु तभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते
सा लक्षणा सारोपा ॥

तदिदमुपचरिता वृत्ति । एतदसङ्करः शुद्धत्वम् । तदेतत् प्रकृतयोर्व्युत्पादयति । अन्यो-
रिति शुद्धभेदयोः । लक्ष्यस्तटादिरथों लक्षकः प्रवाहादि । न तटस्थत्वमिति—
अनेन ‘तटस्थे लक्षणा शुद्धे’ति (अ वृ मा ५ का) भृमुकुलमत दूषितम् । गङ्गागता
हि पावनत्वादयस्तटे प्रतिपादयितुमभीष्टास्ते च तटस्य गङ्गारूपत्वप्रतीतौ प्रतीयन्ते ।
न च भेदस्वभावो(वे) तटस्थ इति तटस्थत्व-(22a) प्रतिपादनमयुक्तम् । अत तत्-
सामीप्यात्तद्वर्मानुमानमनैकान्तिकं ? तदिहोपचारेण सम्बन्धमात्रमभिमतविरुद्धमवगम्येतेत्यत
आह गङ्गेति । भेदो विशेषः ।

सारोपेति—अन्यस्यान्यतावाप आरोप । अस्य च विषयवस्थभ्यत्वाद्विषयारोप्य-
माणोऽर्थो विषय । प्रस्तावादारोपस्य वद्यमाणभेदेन सह पृथग्भावं दर्शयति—
अनपहु तेति । तथेति व्याचष्टे सामानाधिकरण्येनेति । एतदन्यथाऽनुपपत्तिरेवात्
गौणतावीजम् । ननु चामिं माणवकमानयेति वाक्यानन्तरं पिङ्गलमाणवकानयनदर्शना-
दाख्यातार्थमुख्यतैवात् युक्ता, न तु गौणतेति । न च सोपपदाद्वीर्मन्दप्रतीतिरूपविषयत्वं
गौणत्वमिति वाच्यम्, तेषामपि (तस्या अपि) वाचकशक्तिं विनाऽसम्भवात्, तत् कुतो-
ऽय गौणमुख्यप्रविभाग इति ? अतोच्यते—य साज्ञादेव शब्दात् प्रतीयते स मुख-
मिव भवतीति मुख्यः । यस्तु प्रतीतार्थावलम्बिगुणसम्बन्धव्यवधानेन गम्यते स गुणेभ्य
आगत इति गौण । ननु यद्विरिशिखरमारुद्य प्रेद्यते तदपि प्रत्यक्षेभेवेति न्यायाद्
गुणव्यवधानेनापि शब्दत्. प्रतीयमानोऽर्थों मुख्य एवेति युज्यते, न हि खसामग्रीव्यवधा-
(22b)नं कारकाणा कारकत्वं विहन्ति, अश्वेनापि ग्रामादि गच्छन् गन्तैव भवति ।
नैवम् । अस्त्वत्रापरोऽपि विशेषः । अनादृत्यैव माणवकप्रत्ययं ज्वलनमग्निशब्दात् प्रति-
पन्नं दृश्यते(ते), न त्वनादृत्य ज्वलनप्रत्यय माणवकप्रतिपत्ति । कुतः पुनरेतत् । यो योऽमि-
सदृशो विवद्यते तत्र तत्राग्निशब्दस्य प्रयोगात्तसादृश्यविगमे चाप्रयोगादग्निसदृशानयनेनैव
पिङ्गलमाणवकानयनोपपत्तेस्तद्गुणान्तरादपि प्रयोगादग्निसदृश्यं प्रवृत्तौ निमित्तम्, न तु
ज्वलनेऽप्रतीते तत्सादृश्य प्रतीयते, तस्माज्जूलनेऽग्निशब्दो मुख्यो, माणवके तु गौण
इति । तदाहुः—

प्राक् प्रतीतस्य मुख्यत्वं मुखतः प्रथमोद्गते ।
पश्चाद् गम्यस्य गोणत्वं गुणागमनहेतुकम् ॥
स्वार्थे प्रवर्तमानेऽपि यस्यार्थं योऽवलम्बते ।
निमित्तं तत्र मुख्यं स्यान्निमित्ताद् गौणं उच्यते ॥

तस्य च लक्षणायामन्तर्भावं इति लक्ष्यते । शुक्लिकाया रजतमिति रज्जावहिरित्येव-
प्रकारो योऽपदेश स आनृ- (आन्ति १), मुख्यत्वेन तद्वावोपपत्तेन तु गाण (१) ।
तदुक्तम्—

मन्त्रिहितरजतशक्ले रजतमर्तिर्भवति यादृशी सत्या ।

भेदानन्धवसायादियमपि ताद्वकु परिस्फुरति ॥ (शृङ् प्रः १)

एवम् करणो पिधाय य (शब्दः) श्रूयतेऽनाहताहय ।

न तस्याद्योद्घोष (न तस्य घोष) इत्याख्या (२३a) मुख्यवृत्त्योपजायते ॥ इति ।
कर्णद्वेषाया घोष इति यो व्यपदेशस्तत्र कर्णद्वेषाया अथावणाथेन (अश्रावणात्वेन)
यद्यपि घोष इति व्यपदेशो न मुख्यस्तथापि यदा श्रोत्रेन्द्रियस्य बहिर्वृत्तिनिरोवाज्ञाठरानल-
पच्यमानान्नरसादिशब्दः श्रूयते, अनाहि(ह)ताख्यं शब्दब्रह्मोन्मिषति (च), तदा तयो-
र्धोषव्यपदेशो मुख्य एव । किं पुनरनाहताख्यं शब्दब्रह्म १ उच्यते । शब्दब्रह्मण-
श्वतस्वोऽवस्था, वैखरी, मध्यमा, पश्यन्तो, सूक्ष्मेति । तथाचोक्तं भाष्यकृता^{२०}—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्व [यदक्षरम्] ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत ॥ (वा. प. ११२)

वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।

द्योतिकाऽर्थस्य पश्यन्ती सूक्ष्मा ब्रह्मैव केवलम् ॥

20 एवमादर्शपुस्तके । परमेतद्वाक्यपदीयवचनम् । स्फोटप्रसाणकानां वचनाना
मुख्यतो वाक्यपदीयादुद्धतानामुपस्थापनं ध्वन्यालोकलोचने सरस्वतीकरणा-
भरणोपरि रत्नदर्पणे विस्तरतो विचारश्चालङ्घारकौस्तुमे कविकर्णपूरकृते तद्वि-
श्लेषोऽस्मत्कृताया मौक्किकावल्याम् (३।२०-३० पृ) । अनाहतलक्षण-
ञ्चैतत्प्रसङ्गे तन्त्रशास्त्रपरिभाषितमिव प्रनिभाति । केवलं बुद्ध्यपादानकम-
रुपेत्यादि रत्नदर्पणे धृत. पाठो मध्यमालक्षणपद्ये । अत घोष आद्योद्घोषो वा
प्राचीनाना महाभाष्यकृदादीना दृष्टान्ते भेर्याधातत्वेन वर्णते (१।१।६६),

तत्र वैखरो तावद्विखरो देहस्तत्र भवा वैखरो । कथमुत्पद्यत इति चेत्—

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणा प्राणवृत्तिनिबन्धना ॥ (वा. प ११४३ वृ)

इयच्च चतुर्विधा, वर्णपदवाक्यवर्णसमुदायभेदात् । स्वार्थानुभवगोचरा मध्यमा यथा—

अन्त सजल्परूपाया क्रमरूपानुपातिनी ।

प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ॥ (वा प. ११४३ वृ)

इयच्च द्विविवा सुखातिनका दुखातिनका च । ज्ञानरूपा पश्यन्ती यथा—

वाक्यपदीये प्राकृतार्थकृतध्वनिभेदव्यवस्थापनं तन्त्रादिषु ‘इच्छाशक्तिबलोद्घुष्टो ज्ञानशक्तिप्रदीपक । पुंश्चिरणी च सा शक्ति क्रियाऽऽव्या सृजति प्रभुः ॥ असावेव बिन्दुः स्थानान्तरगतं पराद्याख्यो भवति’ । पश्यन्ती मध्यमा चापि वैखरी शब्दजन्मभूरित्यादिरीत्या तत्प्रपञ्च । यथा द्वेष्ठा वंशशलाका लक्षणाया तदाश्रयः क्रीडामयो व्यापार । महाभारतेऽनुगोतापर्विणि ब्राह्मणगीतास्वयमर्थो विवृतः ‘स्थावर’ जङ्गमञ्चैव विद्धुयभे मनसी मम’ इत्युपक्रम्य ‘तत्’ प्राण-प्रादुरभूद्वाचमाप्याययत् पुन । तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिच्चित् ॥ घोषिणी जातनिर्घोषा अघोषा च प्रवर्तते । तयोरपि च घोषिण्या निर्घोषैव गरीयसी ॥ गौरिव प्रसवत्यर्थान् रसमुत्तमशालिनी । सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी’ ॥ इत्यादिसन्दर्भे सन्तानेन ‘तस्मान्मनं स्थावरत्वाद्विशिष्टस्तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टेत्यन्तेन प्रतिपादितं विवृतच्च तत्तात् पर्यं भारतभावदीपे इत्यलम् । अत्रोद्भृताना वैखरीमुखाना लक्षणां वाक्यपदीयवृत्तौ कुलाप्यविकलं कुत्र वा संच्छिस्तरमुपलभ्यते । लवपुरसम्पादिते वाक्यपदीये तु इत्थंपञ्चते (पृ १२८-२६) । पुनश्चाह ‘स्थानेषु विवृते वायौ...॥१॥ केवलं बुद्ध्यपोदानाक्रमरूपा ००प्रवर्तते ॥२॥ अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः सहत-क्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वाग्नपायिनी ॥३॥ सेयमाकीर्यमाणा-ऽपि नित्यमागन्तुकैर्मलै । अन्त्या कलेव सोमस्य नात्यन्तमभिभूयते ॥४॥ तस्या दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते । पुरुषे षोडशकले तामाद्वारमृता कलाम् ॥५॥ प्राप्तोपरागरूपा सा विष्णवैरनुषङ्गिभिः । वैखरीसत्त्वमालेव गुणैर्व्यवकीर्यत इति ।

विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका ॥११॥

विषयिणाऽरोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णे अन्यस्मिन्नारोपविषये सति साध्य-
वसाना स्यात् ।

भेदाविमौ च साहश्यात् सम्बन्धान्तरतस्तथा ।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ—

इन्द्रियोपलब्धिहपा येन्द्रियाधानमभवा । अप्रदर्शितभेदा च पश्यन्ती सा प्रकीर्तिंता ॥

इयच्च तिभेदा, हेयोपादेयोपेक्षणी (२३b)-यभेदात् । योगिगोचरा सूक्ष्मा यथा—

नादाख्या सर्वभूतेषु जीवरूपेण संस्थिता । अनादिनिधना या तु सूक्ष्मा वाग्नपायिनी ॥
इयच्च तिविधा स्थूल-सूक्ष्म-पर भेदात् ।

स्थूलं शब्दमिति प्राहु. सूक्ष्मथिता (चित्त) मथो भवेत् ।

श्रुतिरप्याह— चित्तया रहितं (चित्तव्यवहित) यत्तु तत्परं परिकोर्तिम् ॥ इति
चत्वारि वाक् परिमितानि तानि विदुब्राह्मणा [ये] मनीषिणः ।

गुहा क्षीणि तानि नेत्रयन्ति तुरीयं वाचं ह वै मनुष्या वदन्ति ॥

(ऋ. सं ११६४४)

गुहाशयेषु तिषु यदेतत् सूक्ष्मेति गीयते । तदनाहतमित्या[ख्यमा]-मनन्तीति ।

विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन्निति—विषयसान्निध्याद्विषये विषयिमात्प्रयोगे विषयस्य
निगरणमध्यवसानमित्यनर्थान्तरम् । अस्याश्च वृत्तेस्तद्वावापत्तावन्तर्भावः श्रीभोजराज-
मते । यदाह—‘अर्थस्यात्थात्वेऽयासादिभिस्तथात्वोपपादन तद्वावापत्ति’ रिति । (श्रः.
प्र, २) तत्र जानतोऽप्यतस्मिंस्तदित्यारोपणमध्यास इति । निगीर्ण इत्युपमागर्भम् ।

साहश्यादिति—लक्षणायाः सम्बन्धो न संयोगसमवायलक्षणः किन्तु नियामकोपाधि-
लक्षण एव, तादर्थादिभिरपि तत्स्वीकारात् । तथा च साहश्यमपि तत्रकोटिनिविष्टमिति
कर्थं गौणी भिन्ना ? आह च—

अभिधेयेन सम्बन्धात् सारूप्यात् समवायत ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगालक्षणा पञ्चधा मता^{२१} ॥ इति

(२४a) द्विरेफशब्दस्य द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा योऽभिधेयोऽत्र अमरशब्दस्तेन यस्य सम्बन्धः
षट् पदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते । [एवम्] रोदरश्वकवाक इति ।
रुढलक्षणा चेयं, तेन द्विरेफत्वं रोदरत्वम् यद्यपि कुररेऽपि सम्भवति तथापि स न

२१ प्राचीनमीमांसकभृत्यस्यैर्वारिकेति भद्रमुक्तः । ध्वन्यालोकलोचना-
दावपीयमुदाहृता विशदञ्च तत्र व्याकृता ।

इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतु भेदौ ‘गौर्वाहीकः’ इत्यत्र ‘गौरयम्’ इत्यत्र च। अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाज्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित्। स्वार्थसहचारिणभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न परार्थोऽभिधीयत इत्यन्ये। साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे।

लक्ष्यत इति²²। एवमभिधेयेन सम्बन्धं व्याख्यातरूपं निमित्तीकृत्य सादृश्यादयो व्याख्येयाः। वामनोऽयाह—‘सादृश्याक्षणां वक्तोऽक्षिरिति (का. अ. सू. वृ. ४।३।८)। समवायत सम्बन्धादित्यर्थः। कियायोगात् कार्यकारणभावादित्यर्थः। अतो गौरया लक्षणायामन्तर्भावात् सम्बन्धान्तरमित्यतान्तरशब्द सादृश्यादन्यत्वमाह इमावित्यादि। तथा सारोपाधि(ध्य)वसाने इत्यनुकर्षणे वा(ना)-सङ्गति, अतो रूपशब्देन पूरणि- (रूपपि ?)²³ सादृश्याद्वौणो सम्बन्धान्तर[त] शुद्धाविति यथाक्रममन्वयः। तत्र गौणौ यथा “‘गौर्वाहीकः’” “‘गौरय’”मिति। अत्र हीति—गोशब्दो लक्षणाया जाज्यमान्दीन्युपस्थापयति। निमित्तश्च स्वार्थेन गोवि (गवि) जाल्या (जाज्यात्) सामानाधिकरणयम्। तत्रस्थान्येव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वाहीकमभिधत्त इति केचिदाहुः। तदसत्, शक्तिगौरवात्, लाघवार्थमेव च लक्षणाऽङ्गीकारात्। अतो मतान्तरमाह—स्वार्थेति। गुणभेदेन स्वार्थसहचरितगुणैकजातीयत्वेन (२५६) परार्थवृत्तिगुणमात्रं लक्ष्यते परार्थस्तुत्वाक्षिप्यत इति। इदमपि न सम्यक्, [गो]पदात् परार्थोपस्थितिप्रसङ्गात्। अतः स्वमतमाह—

22 रोदरत्वमिति चक्रवाककुररपदयोर्वर्णविश्लेषे ‘च् अ क् र् अ व् आ क् अ’, ‘क् उ र् अ र् अ’ इत्येवं वर्णविन्यासगम्भे ‘र्’ वर्णस्य मध्यपातित्वम्। लोचनग्रन्थस्योपयोगोऽत टीकाकृता कृत इति नातिरोहितमेव।

23 आरोपाध्यवसानरूपाविति प्रतीकं गतिं स्यात्। ‘प्रशंसाया रूप’-(पा. ४।३।६६)वित्यादिना प्राशस्त्यबोधको रूपप्रत्ययो गुणाधानार्थ इति टोकाकृतामाशयं प्रतिभाति। प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसेति वैयाकरणाना विवरणमुपचारस्तरूपं समादधदेतदुपयोगि। अत्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिन्ना भेदप्रतीतिस्थगनेन परिपूर्णतायामालङ्कारिकसिद्धान्तेनोपचारस्थापनमुपचारे च गौणी। प्रत्ययस्य ‘रूपशब्द’ इति निर्देशेन सह टीकाकृतः। अत्र कल्पपदेनेति चतुर्थोऽस्त्रास्त्यान्तिमे भागे प्रयोगस्तुलनोय।

उक्तश्चान्यत्र—“अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता” (त वा ३४१२) इति ।

अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम् । तत्त्वे हि ‘मञ्चाः क्रोशन्ति’ इत्यादौ न लक्षणा स्यात् । अविनाभावो वाऽऽक्षेषणैव सिद्धेलक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम् । ‘आयुर्धृतम्’ ‘आयुरेवेद’मित्यादौ च साहश्यादन्यत् कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरम् । एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्व-

साधारणेति । प्रकृते तु पक्षत्रयोङ्क्रेऽपि न काचित् ज्ञति^{२१} । अतैव प्रामाणिक [भट्ट]-सङ्गति (सम्मति)-माह—अभिधेयेति । वाच्यसम्बन्धनमर्थं प्रत्येतुं या शब्दव्यापारभूता प्रतीतिः सा लक्षणेति यदि वा प्रतीयतेऽनयेति प्रतीतिर्ज्ञानानुकूला वृत्तिः । यदप्यपरार्धमात्रमेव प्रस्तुतोपयोगि तथापि लक्षणाविशेषत्वं गुणवृत्तेराख्यातुं पूर्वार्धमाप लिखितवान् । ननु यथविनाभावो लक्षणानिमित्तं कथं न प्रागुक्तयोगमात्रहानिः ? अत आह—अविनाभाव इति । सम्बन्धमात्रमविनाभावपदेन वार्तिकेऽभिमतम्, कथमन्यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्येवमादौ लक्षणा ? अतापि केचिदाचार्यदेशीया कथञ्चिदविनाभावं समर्थयन्ते । तदाह अविनाभावो वेति—गृहीतव्याप्तेः पक्षधर्मतादर्शनात् परामर्शोदयेऽनुमितिसामग्री सम्भूतेति न शब्दव्यापारसिद्धि । उक्तमिति—व्यक्तयविनाभावित्वादिति । अतान्तरे शुद्धमेदद्वयमुदाहरति—आयुरिति । साहश्यादन्यदिति सम्बन्धान्तरपद-

२१ टीकाकृत्तु ‘केचित्’ ‘अन्ये’ ‘अपरे’ इति वृत्तिपरामर्शादेवं मन्यते । ‘अपरे’ इति निर्दिष्टेनान्तिमपदेन स्वमतमिलिपि लिखतीति विचित्रा शैली । एतदनन्तरवाक्ये यद्भवपदं तत्त्वादर्शपुस्तके लिपिकारानवधानात् पूर्वतरे वाक्ये प्रवेशितम् । मूलकोष एकत्रस्थितं गलितसूचकचिह्नमन्यपंक्तिविपर्यासतोऽन्यथोद्भुद्मिति स्यात् । मानान्तरविरुद्धे तु मुख्यार्थस्य परिग्रह इति मूलभृद्वार्तिकीयपदक्तिरिहादौ परामर्शनीया । भृद्वार्तिकमते गौणीलक्षणयोर्भिन्नवृत्तित्वमापतेत् । अत मूले त्वन्यथा सिद्धान्तिमिति श्रीधरकृतनिर्णय । भृद्वचनस्थ [तु] पदस्यान्यथा समर्थनेन स्वनिर्णयानुकूलं सम्बन्धमात्रमविनाभावपदेनेत्यादिनाऽत्र विवृतम् । चरणीदासस्तु (४८-४९ पृ.) भृद्वार्तिकीयभेदं स्वीकुर्वन्नपि मूले तस्य प्रतिध्वनिमुपलभमान इव ममटोपरि विषमुद्गीयालङ्कारशास्त्रप्रामाणये पूर्वमीमांसकायद्भाविततर्कवैतथ्यमुपपादयन्तुपसंहरति ।

आरोपाध्यवसाने । अत गौणभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदागमश्च प्रयोजनम् । शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि । क्वचित् तादर्थ्यादुपचारो यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । क्वचित् स्वस्वामिभावाद् यथा राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचिद्वयवावयविभावाद् यथा ग्रहस्त इत्यत्राग्रमाक्षेत्रवयवे हस्तः । क्वचित् तात्कर्म्याद् यथाऽतक्षा तक्षा ।

लक्षणा तेन पड़विधा ॥१२॥

आद्यभेदाभ्यां सह । सा च

व्यङ्गेन रहिता रुढौ सहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ।
तच्च गूढमगूढं वा—

व्याख्यानम् । ताद्रूप्येति सर्वथेति चेति यथासख्यम् । एवं तादर्थ्यादिलक्षणाख्यपि दृष्टव्यम् । अग्रहस्त इति—‘इह हस्ता (२५a)ग्रमग्रहस्त इति प्रयोगद्वयं दृश्यते, तत्वाद्ये षष्ठीसमासः, द्वितीये तु सामानाधिकरणे विशेषणासमासः । तत्र हस्तावयवेऽग्रमाक्षे हस्तशब्दो ‘ग्रामो दर्थ’ इत्यादिवद्वयवे समुदायोपचारादृत्तते । तदुक्तं चामनेन ‘हस्ताग्राग्रहस्तशब्दौ गुणगुणिनो भेदाभेदाभ्यां’मिति (का अ सू. वृ ५२।२०) । विपरीतलक्षणा प्रागेवोदाहृतेति न पुनरुपन्यस्तवान् ।

पड़विधेति—उपाधिसङ्कलनमिदम् । तत्वानन्तरं चतुर्णामेव प्रकाराणामभिधानाद् दूरान्तरितं प्रकारद्वयं सारितम् । **आद्येति**—उपादानलक्षणालक्षणलक्षणाभ्या सहेति । तदयं परमार्थः—लक्षणाद्वयी रुढा चारुढा च । प्रत्येकमुपादानलक्षण-लक्षणलक्षणाभ्या चत्वारो भेदाः । तत्रापि प्रभिद्य सारोपा-साध्यवसानाभ्यामष्टौ । तत्रापि सादृश्यसम्बन्धान्तराभ्या षोडशेति ।

सोऽयं ध्वनौ निर्णेतव्ये लक्षणाप्रपञ्चविवेकं (विवेचनं) किमर्थमित्याशङ्कय विवक्षितविवेकं करोति सूत्रकार इत्याह सा चेति । तेन रुढिलक्षणा हेयकोटिः । प्रयोजनवती-मुपादाय तत्पृष्ठे व्यङ्गयोद्दृक्नेन विवक्षितवाच्यस्य वद्यमाणत्वात् । ननु प्रयोजनस्य प्रतिभास-माक्षेण कथं व्यङ्गयसङ्काव इत्यत आह प्रयोजनं हीति । यस्मात् प्रयोजनाद् गो(व्यङ्गयो?)-व्यञ्जनादेवावगम्यते ततस्ते (२५b)-नैव व्यङ्गेन सहितेति । तत् किं सर्वत्र प्रयोजनलक्षणा

तच्चेति व्यङ्गम् । गूढं यथा—

मुखं विकसितस्मिं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्दमो मोदते ॥९॥ (ध्व आ लो. ६३ पृ)

ध्वनिमूलमित्याह तच्चेति । ‘वा’ शब्द समुच्चये, लक्ष्यापेक्ष्या विकल्प इति केचित् । गूढं काव्यतत्त्वार्थपारावारीणमतिविभवलक्षणसहद्यप्रतिभामात्रप्रकाशनीयम् । अगूढं सह(द)याहद्यसाधारणप्रतिभासम् । आभ्यामेव भेदाभ्या ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्य [च] लक्ष्यते । व्यङ्गेयनेति कारिकाया प्रकान्तमतो व्यचष्टे तच्चेति । व्यङ्गमिति—आत्मनो विभुत्वेऽपि यथाविशिष्ठाधिष्ठानयुक्तशरीर एव जीवव्यवहारो न तु घटादौ, तथा लक्षितोचित-सन्निवेशचारुणि शब्दार्थशरीर एव ध्वनिव्यवहारो न पुनः “सिंहो वटु”रित्यादौ, शौर्यातिशयव्यङ्ग्यसम्भवेऽपि श्रुतार्थपत्ताविवार्थान्तरस्याभिव्याधीयार्थोपपादन एव पर्यवसानादिति भाव । अतएव हृदयदर्पणे यदुक्तं ‘सर्वत काव्यव्यवहारः स्यादि’ति तदपहस्तिम्^{२५} । गूढः गूढविभागश्चार्यं न कल्पनामात्रमूल किन्तु लक्ष्यप्रसिद्धमवतीर्ण इति दुर्दुर्लभप्रबोधार्थ-मुदाहरणद्यम्—यथेति । विकसितस्मितमिति “अत विकसितत्वेन प्रसृतत्वं वशित-त्वेनायतत्वमेव” समुच्छलितत्वादिनोऽप्नसितत्वादि च लक्ष्यते । प्रयोजनत्वञ्च तेषामेवा-संविज्ञानपदनिबन्धनं लोकोत्तरसातिशयत्वम् । तथाहि ल-(२६a)क्षयं धर्मधर्मिभेदाद्विविवम् । तत्र धर्मी यत्र लक्ष्यते तत्र धर्मा प्रयोजनम्, यथा गङ्गाशब्देन तटे लक्ष्ये पावनत्वादय । यत्र तु धर्मा एव लक्ष्या न तत्र धर्मान्तराणि प्रयोजनीभूतानि सम्भवन्ति, धर्माणा धर्मान्तरभावात्, अपि तु तत्र तेषामेव सातिशयत्वं प्रयोजनम् । यथा ‘रामोऽस्मी’त्यादौ रामपदेन राज्यभ्रंशवनवासादिवर्मेषु लक्ष्यतेषु लोकातिक्रान्तातिशयत्वमेव प्रयोजनम्, एवमिहापि बोद्धव्यम्” (रु. सं. ८ पृः) । यतु हृदयदर्पण उक्तम्—‘रामोऽस्मीत्यादो हहाहेति संरम्भोत्थोऽय चमत्कार’ इति । तत्रापि संरम्भ आवेगो विप्रलम्भव्यभिचारी[ति] रसध्वनिस्तावदुपगत । न च ‘राम’शब्दाभिव्यक्तधर्मान्तरसाचिव्यमन्तरेण मंरम्भोऽप्नासोऽपि । अहं सहे तस्याः किं वर्तत इत्येवमामोहं (मात्रा हि) संरम्भ ।” (ध्व आ. लो. ६३ पृ.)

अगृहं यथा—

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विद्गंधचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद् एव ललितानि ॥१०॥ (रविगुसस्य)

अब्रोपदिशतीति ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥१३॥

अव्यङ्ग्या गृद्व्यङ्ग्या गृद्व्यङ्ग्या च ।

तद्भूलर्क्षणिकः—

शब्द इति सम्बध्यते । नद्भूस्तदाश्रयः ।

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

कुत इत्याह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥१४॥

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्वापरा क्रिया ।

किञ्च ‘यस्य मित्रारयमित्राणी’-(४८ उ. ७३ श्लो.) यादौ धर्मान्तरपरिणतं संज्ञिविशेषं मित्रादिशब्दा यत् प्रतिपादयन्ति तत्र संरम्भस्य सम्भावनाऽपि नास्तीत्यास्तामेतत् । उपदिशतीति—‘अत्राप्रयासेन शिक्षादानमभिधेयवत् स्फुट प्रतीयते’ (रु. सं. द पृष्ठः) तदेषेति वाचा [त्रिधा] करण्टत. षोढा अर्थतश्च षोडशव(धा) व्याख्याता । तेन प्रयोजनवतीद्विधोपादाय सा शृङ्खला योजयितव्येति भाव । व्यञ्जेयन रहिता सहिता चेति द्वैविध्यमुपकम्य त्रिधेत्युपसंहारप्रन्थो विरुद्ध (२६६) इव प्रतिभासते, अत आह— अव्यङ्ग्या गृद्व्यङ्ग्या गृद्व्यङ्ग्या चेति—द्वन्द्वपरवर्तिनो व्यञ्जयशब्दस्य प्रत्येकमन्वय ।

एवं लक्षणास्त्रूप विविच्य प्रकृत उपयोजयति तद्भूरिति । [शब्द इति] प्रकान्तविशेष्यपदमिहापि सम्बन्धनीयमित्याह शब्द इति । ततो भवतीत्यसङ्गतार्थं भ्रमं निवारयति तदाश्रय इति— तस्या लक्षणाया भूर्भूमिराश्रय., व्यापारस्य व्यापारिततन्त्रत्वादित्यर्थ । ज्यञ्जयेन सहितेत्युक्तं तत् साधयितुमभ्युपगमवाक्यं सूतप्रतीकं तत्रोति । प्रयोजनवलक्षणावृत्तौ शाब्दव्यापारः प्रयोजनप्रतीत्यनुगुण इति शेषः । अत शिष्यजिज्ञासामनूद्य प्रमाणमवतारयति कुत इत्यादि । आधातुमुत्पादयितुं तु मन्त्रश्ययेनोद्दिश्य तामाह । उद्देशना च प्रतिपिपादयिषैव । सैव रुदिलक्षणाया प्रयोजिका, अन्यथा “काश्चिन्नैव त्वशक्तित” (तन्त्र. वा. ७८ उ. उद्भुति)

इति निषिद्धस्य प्रयोगे दुष्टतैव स्यात् । नन्वस्तु प्रतीति , तथापि कथं ध्वननसिद्धि ? अत आह शब्दैकगम्य इति—विवक्षिततमे लक्षिक[त] माले गम्ये । अभिधाऽऽदिभि. सिद्धसा॒धन-
माशङ्क्याह नापरेति । क्रिया व्यापारः, भाव्यनिष्टस्य भावकव्यापारस्यैव करोत्यर्थत्वात् ।
अयमभिसन्धि.—अस्ति तावत् ‘किमिव हि मधुराणा मण्डनं नाकृतीना’-(अभि श. १।१३)
मित्यत्र मधुरपदश्रवणा-(२७२) नन्तरं यथा शर्करादिमाधुर्यमवेकिनो विवेकिनो वा अटिति
साक्षात्कारमालगोचरं च मत्कारमर्पयति तथा वर्णनीयाऽऽकृतिरिति सहदयावर्जकविशेष-
प्रतिपत्तिः । सा च न स्मृतिरनुभूतविषयत्वात् । अनुभूतिस्तु(श्व) प्रत्यक्षाद्य-
न्यतमत् करणमपेक्षते, तत्र[प्रत्यक्षो]पमा(ना)दीनामसम्भावनीयत्वान्निङ्गं वा शब्दो वेति
द्वयमवतिष्ठते । तयोराद्यस्तावन्न सम्भवति, मधुरपदप्रयोगस्य व्यभिचारित्वात्तद्वाव्यत्वा-
सिद्धे । यत्र यत्वेवं महाक्वयः प्रयुज्ञते तत्र तत्रानुमेति चेत्, न, व्यासिग्रहणकाले मौलिकस्य
प्रमाणस्याभावात् । स्यादेतत्, ‘गुणवृत्तौ गिरा यावत् सामग्रीष्टा निबन्धन सैव लिङ्गं
भविष्यतो’²⁶-(व्य वि १।४५) ति, नैतत्. मुख्यार्थानुपपत्त्यादेरेव सामग्रीत्वात्, तस्याश्व
प्रयोजनप्रतीतिप्रतिबन्धे मानाभावात् । अत शब्द एव करणम् । सोऽपि मधुरादिरेव
स्यादन्यो वा ? नान्य, कस्यचिदसन्धिः. कस्यचिदवर्जनीयसन्धिवित्वात् । न (स)चाभिमत-
शब्दो विना व्यापारेण ज्ञानं जनयति । स च [व्यापारो] व्यञ्जनमेव । व्याचष्टे प्रयोजने-

26 “सैव लिङ्गतयाऽस्माभिरिष्यतेर्थान्तरं प्रती” त्युत्तरार्थं पाठो व्यक्तिविवेकीयसंग्रह-
श्लोके । अत्र भूमिकाया सूतपातनमिव प्रस्तुतस्य मुखबन्ध इव वा यः
प्रकारोऽनुसृतो ग्रन्थकृता तस्यैव विवरण टीकायाम् । पञ्चमोऽन्नासोत्तरार्ध-
प्रतिपादस्य व्यञ्जनव्यापारस्यानन्यतन्ततासमर्थकस्य तत्वाबीजं फलपाकप्रभृति-
प्रदर्शने सौष्ठव स्यात् । काव्यपुरुषावतारस्य ध्वनिप्रस्थानस्थापयितुः श्रीमदानन्द-
वर्धनाचार्यस्य ध्वन्यालोके प्रथमोदयोते सैव प्रक्रिया या क्वचित् सूत्राकाराऽपि
यथा ध्वनिलक्षणस्थापने, ‘शब्दो नैव स्खलदग्गति’ रित्यादौ वा, क्वचिच्च प्रपञ्च-
पञ्चनपरा यथाऽलङ्काराणामापाततो ध्वनिना समानावकाशाना पृथक् पृथग्विवेचने
लक्षणोपलक्षणयोर्भेदप्रदर्शनादौ वा एकार्थीभूता । नव्यतन्ततन्तयितूलोचन-
कृतकृता विषयस्यैवं द्विधा विभक्तिरादिमोदयोतद्वयविवरणे । सर्वथेतरतैकार्थ्य-
मनुसरन्नपि ग्रन्थरचनाया मममटभट्टस्त्रूलैतामेव चिछन्नप्राया प्रणालीमनु-
सरति ।

प्रयोजनप्रतिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र नान्यतस्तत्प्रतीति-
रपि तु तस्मादेव शब्दात् । न चात्र व्यञ्जनाहतेऽन्यो व्यापारः । तथाहि—

नाभिधा समयाभावात्—

गङ्गायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते न तत्र गङ्गादि-
शब्दा सङ्केतिताः ।

हेत्वभावान्नलक्षणा ॥१५॥

मुख्यार्थवाधादित्रयं हेतुः ।

तथाच

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलदृगतिः ॥१६॥

त्यादि । ननु भवतु शब्दव्यापारः, स पुनरभिधाऽऽदिभ्यो न व्यतिरिच्यत इत्याह तथाहीति । समयापेक्ष्या (पेक्षा)हि प्रतिपादनाशक्तिरभिधा—न च गङ्गा (२७b)पदात् पावनत्वादि-प्रतीतिर्भवन्ती समयमपेक्षते, तदिदमुक्त “न तत्र सङ्केतिता” इति । नापि तात्पर्यशक्ति-स्त्रया. सर्गभेदेव(भेद एव) पर्यवसानादिति पूरणीयम् । अतएव हि ‘ते चाभिधा-तात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्या’ (१८ का वृत्ति) इत्युपसंहारग्रन्थो घटते । अस्तु तर्हि तृतीयकक्षापातिनी लक्षणा, इत्यत आह—हेत्वभावादिति । तथाचेति—यथा मुख्यार्थवाधादित्रयं न निमित्ततया सम्भाव्यते तथेदमुच्यत इति । लक्ष्यं न मुख्यमिति—“इद प्रयोजनवत्त्वस्य लक्षणीयत्वसम्भावनायामुक्तरम् । तत्र मुख्यार्थवाधसम्बन्धे प्रयोजने [च] सति लक्षणा प्रवर्तते । न च प्रयोजने लक्षयितव्ये तयमेतत् सम्भवति । तथाहि तटादेलंकृत्यस्य बाधे प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात्, न च तदभिप्रायेण मुख्यार्थवाधो घटते, न हि तटादिर्मुख्योऽर्थो, लक्षणीयत्वात् । नापि तस्य बाधस्तस्य घोषाधिकरणात्वोपपत्ते । अपि च सम्बन्धनिबन्धना लक्षणा प्रयोजने प्रवर्तितुः नार्हति, तटादेलंकृत्यस्य पावनत्वादेश्च प्रयोजनस्य सम्बन्धाभावाद्, गङ्गागता हि पावनत्वादयस्तटे प्रतिपाद्या न स्वगता:, स्वगताना स्वप्रतिपाद्यताऽहत्वात् । न च गङ्गागतपावनत्वादिभिस्तटेन कश्चित् सम्बन्धः । अतएव ‘तटस्थे लक्षणा शुद्धे’ति (अ. वू. मा) प्रागदूषितम् । किञ्च प्रयोजने लक्ष-(२८a)णीये लक्ष्यत्वादेव प्रयोजन मार्गणीयम् । न च तदस्ति । नापि युज्यते ।” (रु. सं. ८-९ पृ॒ः) लक्ष्यमाणत्व-प्रयोजनान्तरानुसरणशरणतायामनवस्थाप्रसङ्गादित्याह एषमपीति—न च बीजाङ्गरादिव-

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति तद्वद् यदि तदेऽपि सबाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत् । न च तटं मुख्योऽर्थः । नाप्यत बाधः । न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः । नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम् । नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः ।

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी ।

एवमपि प्रयोजनं चेह्लक्षणे तत् प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत् ।

ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्षणे, ‘गङ्गायास्तटे घोष’ इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा तत् किं व्यञ्जनयेत्याह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥१७॥

ददोष. प्रायमिकप्रतीतिहेतुभङ्गत्वादित्याह—या मूलक्षतिकारिणीति, तदित्यं ‘तावत्तित्याभावात् प्रयोजने लक्षणा न युज्यते, अपि च लक्षणीयेऽर्ये शब्दस्य स्खलद्रुतित्वं’ प्रतिपादयितु शब्दो न शक्तो निराकाङ्क्षत्वेन तत्त्वैव विश्रान्ते । मुख्यार्थबाधात् स्खलद्रुगतित्वं न शङ्कनीयम् । वाच्याभिप्रायेण मुख्यार्थबाधो लक्ष्याभिप्रायेण तु न(?) स्खलद्रुगतित्वमिति महाननयोर्भेदः । तस्मात् प्रयोजनलक्षणाया असम्भवे व्यञ्जनमेव शब्दव्यापार इति स्थितम्” (रु. स. ६पृः) ।

प्रयोजनेन सहितमिति—‘कश्चिद् ब्रूयाद्, गङ्गाया घोष इत्यादौ पावनत्वादिप्रयोजनविशिष्टमेव तटादि लक्षयिष्यते, तस्यैव प्रत्ये-त्येयत्वात्, एवच्च नास्ति व्यञ्जनव्यापारस्य विषय इति । तत्वोच्यते—लक्षणाया प्रयोजनं प्रस्तुतं, लक्षणा च शब्दव्यापार । व्यापारश्च विषयनिष्ठ एव, तन्मुखेन स्खलप्रतिलम्भात् । विषयश्चात् प्रत्येयत्वात् प्रतीतिगोचरत्वेन, न सम्पाद्यत्वेन । एवच्च लक्षणाया प्रयोजनमिति भणिते यादृशी लक्षणा तादृश्याः प्रयोजनं वाच्यम्, प्रत्येयविषयनिष्ठशब्दव्यापाररूपा हि लक्षणा, (28b) तस्या गर्भीकृत (प्रयोजन) विषयाया. प्रयोजनविषये कोऽवसर. प्रयोजनस्य ? लक्षणाविषयत्वेन गभीकृतत्वभङ्गया हि विषयस्य प्रयोजनं, न तु प्रयोजनं विषयः । तत्तु प्रत्येयत्वा विषयत्वेन विचार्यमाणं तदतिरिक्तव्यापारान्तरविषयो भवितुमर्हति, उत्तरकालिकत्वात् । तत्र व्यापारान्तरं व्यञ्जनमेव । एतादृशी चोपपत्तिर्ग्रन्थकृता दृष्टान्तमुखेन प्रकाशिता” (रु. स. ६पृ.) ।

कुत इत्याह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्।
प्रत्यक्षाद्वेदीलिं दिर्विषयः । फलं तु प्रकटता संविच्छिवा ॥

फलं प्रकटयति (प्रकटतेति) ज्ञानज्ञेयभावनियामको ज्ञेयगतो ज्ञाततालक्षणो धर्मः प्रकटता । तथाच ज्ञानस्य परोक्षत्वप्रतिपादनार्थं भद्राचार्येणोक्तम्²⁷ (१) यथा रूपादिप्रकाशान्यथाऽनुपपत्त्येन्द्रियसिद्धिस्थाना ज्ञानस्यापि सिद्धिरिति । तथाहि तस्य(२) भाष्यम् ‘न हि कश्चिदज्ञातेऽर्थे बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति’ (श. भा. १।१।५) वार्तिकश्च ‘तस्य ज्ञानं ज्ञाततावशा’दिति ‘ज्ञातता च विषयप्राक्ष्यमुच्यते’-(त. वा.) इति । सम्यग्विति. संविच्छिवरनुव्यवसायात्मक ज्ञानमित्यर्थः । व्यवसायो हि ज्ञानं यथाऽयं घट इति ज्ञानं, तद्विषयं तु ज्ञानमनुव्यवसायो यथा घटमहं जानामोति वैशेषिकादयः । एवम् केनचिदभियुक्तेन ध्वनिर्व्वसनामनि स्वप्रकरणे यद्गर्जितम्²⁸ ‘यद्येन न साध्यते तस्यापि तत्प्रयोजनत्वे सर्वस्य सर्वप्रयोजनत्वप्रसङ्गः, ततस्तत्साध्यत्वविपक्षादतस्तत्साधकत्वात् (२९a) तत्प्रयोजनत्वं व्यावर्तमानं तत्साध्यत्वेन व्याप्यते । ततश्च यद्यत्प्रयोजनं तत्तत्साध्यं यथा पाकादिफलभूतमोदनादि । लक्षणाप्रयोजनश्च पावनत्वादि

27 एवं श्लोकवार्तिके भट्टा.—नित्यं सत्सु यथा लोके रूपादिषु घटे पृथक् । चक्षुराद्यनुरोधेन संविच्छिव्यवतिष्ठते ॥ एवमेव घटत्वादौ सर्वान् ग्रति भवन्त्यपि । वाचकस्मृतिभेदेन संविच्छिव्यवतिष्ठते ॥ तस्माद्वहिः स्थितोऽप्यात्मा नराणा चक्षुरादिभिः । प्राप्य वाऽप्राप्य वा बुद्धेविषयत्वेन कल्प्यते ॥ तत्र सुचरितमित्राश्च ‘सिद्धं’ तावत् प्रतीतिबलाद्वाह्यालम्बनं ज्ञानमिति, स बाह्योऽर्थात्मा प्राप्यवेन्द्रियैः प्रकाशयते’ इति । २४ खण्डे (१८।८।८ पृ)

28 इतर्थं “उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते । उपायाना हि नियमो नावश्यमुपतिष्ठत” इति न्यायेन वाक्यबोधज्ञानपरिच्छेदयोर्मीमासकमतं शरणीकुर्वतामप्यस्माकमस्मदुपजीव्यव्यञ्जनाविषये न तैः संवाद इति दर्शयितुम् ‘एवम् केनचिदभियुक्तेनेत्याद्यवतारणं दीक्षायाम् । ‘इदन्तावदयं प्रतीतिज्ञो मीमासक’ इति ‘मीमांसकस्य प्रपौदं प्रति नैमित्तिकत्वमभिमत’ भिति, ‘श्रोतियस्यानुवाकहृतबुद्धेरतिकौशलमि’ ति, ‘जैमिनिसूले ह्येवं योज्यते न काव्येऽपीत्यादिविशेषणैस्तस्याभियुक्तस्य हृदयदर्पणकर्तुर्भद्रनायकाचार्यस्य नव्यालङ्कारिकसिद्धान्ते तिरस्कारोप्येतदर्थोऽन्वर्थं एव ।

विशिष्टे लक्षणा नैवं

व्याख्यातम् ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥१८॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वाद्यस्ते चाभिधातात् पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण
गम्याः । तच्च व्यञ्जनध्वननघोतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यम् ।

तस्मात् तस्माध्यतया इत्यापि प्रतीतिरित्यादि, तत् साध्यत्वसाधनात् प्रत्येयत्वेन च विषयत्वस्यासमर्थनान्नि. सारमेवेति नेह विस्तारितम् । यत्तु ओदनादेः पाकविषयत्वमुच्यते तदुद्देश्यत्वात्, न प्रतीतिगोचरत्वात् । प्रतीतिगोचरत्वं एह प्रस्तुतमित्यलः दु. समर्थसमर्थनेन । अन्ये तु पावनादिविशिष्टे लक्षणामित्थं दूषयन्ति । अनन्वयप्रभवाऽन्वयपर्यवसायिनो च लक्षणा न्याय्या, अन्यथा भेदाश्रयणस्य निर्हेतुक(त्वं) स्यात् । एवं मुख्यार्थबाधापर्यवसायिना-ऽनन्वयेन समुत्थापिता लक्षणा येन विनाऽन्वयघटनं न स्यात्देव विषयीकरोति, नातिरिक्तं किञ्चित् । कठिनद्रव्यज्ञ तटादिकं विना ‘गङ्गाया घोष’ इत्यादौ न भवत्यन्वयो न तु पावनत्वादिभिर्विनेति तदेव लक्षणीयम्, न चु (न तु) पावनत्वादि प्रयोजनभूतमिति । तदत्त व्यञ्जनमेव साधु । ” उपसंहरति—विशिष्टे लक्षणा नैवमिति—अयम् सूक्तभाग उपसंहार्य-व्याख्ययैव व्याख्यात इत्यत व्याख्यातमिति । विशेषाः स्युरिति सम्भावनाप्राणा हि लिङ् । पावनत्वादयो विशेषा. प्रयोजन-(29b)रूपाः स्यु. प्रतीतिविषया इति शेषः । सा च प्रतीति-रौत्तरकालिकी भवन्ती प्रतिक्षिपति प्रसिद्धधाभिधाना शब्दप्रवृत्तिमुपादते च विलक्षणामिति । प्रकरणार्थं सङ्कलयन्नाह न चेति (तटादौ चेति) । ततैव ध्वननादिशब्दानां सङ्केतः । तेन यत् कश्चिदाह ध्वनिधर्वनिरित्यलीकसहृदयत्वभावकानामसदर्थव्यवहार-(ध्व. आ. वृः. द पृः) लदपास्तमित्याह तच्चेति । तथाचोक्तम्^{२०}—

यत्वाभिधालक्षणयोर्न योगस्तात् पर्यशक्तेरपि न प्रसक्तः ।

शब्दस्य तत्र ध्वननाभिधानव्यापार एषोऽभिनवशक्तिः ॥ इति
ननु वृत्तिलयविवेके कृते किमपरमवशिष्यते यदर्थमनेकार्थेत्यादि(अनेकार्थस्येत्यादि) रुत्तरः

29 तथा चोक्तमिति प्राकृतनिबन्धकृता परामर्शः । संग्रहश्लोककल्पोऽयं ध्वन्यालोक-
लोचनादर्वाचीने कुत्रापि निबन्धे स्थादिति वितर्क्यते ।

एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । अभिधामूलं त्वाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वगपृतिरञ्जनम् ॥१९॥

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

(वा. प. २१३१७)

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥”

इत्युक्तदिशा सशङ्खचक्रो हरिः, अशङ्खचक्रो हरि रित्युच्यते । रामलक्ष्मणाविति

प्रबन्ध इत्यत आह एवमिति । सामान्यतो ध्वनेनिरूपयितव्यस्य भूमिरचनमिदम्—
तत्वा(च)र्थशक्तिमूलस्य ‘सर्वेषा प्रायश’ (दक) इत्यादिना पूर्वग्रन्थेनाविवक्षितवाच्यस्य लक्षणा-
मूलध्वनकथनेन कृतं, शब्दशक्तिमूलानुखानरूपस्य तु साम्प्रतं क्रियते । यद्यपि साऽभिधा-
स्वरूपाऽभिधानानन्तरमेव तदर्हति तथापि लक्षणामूलोङ्गन्यायव्युत्पन्नेन सुज्ञातमिदं
प्रस्तूयते । यद्यपि च लक्षणामूलोऽप्यभिधाऽप्यस्ति मूलभूता तथाप्यसाक्षादिति विशेषः ।
अनेकाभिधानशक्तिः [म]तोऽनेकार्थवाचकत्वनियन्त्रणमर्था(३०a)न्तराद्वयवच्छिद्य क्वचिदेक-
ताभिधाव्यवस्था । अत तु हेतु. संयोगाद्यैरिति । व्यापृतिर्व्यापार । संयोगाद्यान् दर्शयति
संयोग इत्यादि । प्रसिद्धार्थान्तरसम्बन्धेन क्वचिदभिधा विशेषयमाणनियते वस्तुन्यविष्टते
यथा ‘सशङ्खचक्रो हरि’रित्यत्र शङ्खचक्रसम्बन्धाद्वरिशब्दः सिंहाश्वसूर्यचन्द्रादिभ्यो व्यावृत्ता-
ऽभिधाशक्तिरच्युते व्यविष्टते भगवद्वयक्तिरक्षस्य तत्रसम्बन्धाप्रतीते । एवं विप्रयोगेणापि
‘अशङ्खचक्रो हरिः’ । ‘प्रसिद्धिपूर्वकं प्रतिषेधो न चान्यत्र प्रसक्तिरिति तत्रैवाभिधाया व्यव-
स्थिते । न च विप्रयोगानुपपत्तिः कादान्वितकस्य सम्भवति । साहचर्यं सहचरणप्रमिद्धिः,
“रामलक्ष्मणा”विति द्वन्द्वबलात् सामान्यतः साहित्यावगतिः । प्रकारान्तरेण चेदन्यतर-
प्रसिद्धिस्तदा संयोगोदाहरणमप्येतत् । विरोधिता बाध्यबाधकभाव सहानवस्थितिश्च ।
[रामार्जुनेति]-परशुरामेणापि पितृबधकोपात् सहस्रार्जुनबधः कृत इति प्रसिद्धिविरोधितया
रामशब्दो दाशरथिप्रभृतिभ्यो व्यावृत्तः परशुरामेऽर्जुनशब्दस्तु पार्थदेरपेतः कार्तवीये ।
[तयो रिति] तत्तुल्यचेष्टयोरत्यन्तवैरिणोः क्योश्चित् सादृश्येनोपनिबन्धात् । सहानवस्थितौ
तु “च्छायातपाविवे”ति द्रष्टव्यम् । अत हि च्छायाशब्दः सत्त्वानवस्थितिप्रतिसंज्ञानादेव

दाशरथौ। ‘रामार्जुनगतिस्तयो’रिति भार्गवकार्तवीर्ययो । ‘स्थाणुं भज भवच्छिदे’ इति हरे । ‘सर्वे’ जानाति देव इति युष्मदर्थे । ‘कुपितो मकरध्वज’ इति कामे । ‘देवस्य पुराराते’रिति शम्भौ । ‘मधुना मत्तः कोकिल’ इति वसन्ते । ‘पातु वो दयितामुख’मिति साम्मुख्ये । ‘भात्यत्र परमेश्वर’ इति राजधानी-रूपाद् देशाद्वाजनि । ‘चित्रभानुर्विभाती’ति दिने रवौ, रात्रौ वह्नौ । ‘मित्रं भाती’ति सुहृदि । ‘मित्रो भाती’ति रवौ । इन्द्रशब्दुरित्यादौ वेदे एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् ।

तेजोऽभावे^{३०} । (30b) अर्थः प्रयोजनम्, भवच्छेदस्य प्रयोजकत्वाद् भवच्छेदं प्रयोजन-मुद्दिश्य सेव्यश्चेत्तदा स्थाणुशब्दः शङ्कोर्व्यावृत्तः परमेश्वर एव । सर्वे जानाति देव इति वक्तृश्रोतृशब्दस्थतालक्षणेन प्रकरणेन निर्जना (रा) दिव्यावृत्तो देवशब्द पार्थिवे । यदि हि कश्चित् सम्बोध्य व्रूपे तदाऽयं नियमः । सम्बोधनं चानुवाच्यस्यैव । तदुक्तम् “सम्बोधनं न लोकेन (केऽनु) विधातव्येन वस्तुने” ति । अनुवादश्च प्रकरणमपेक्षते । तदिदमुक्त युष्मदर्थ इति । लिङ्गं चिह्नं, कामस्य मकरचिह्नत्वात् । शब्दस्येति नियतार्थस्य सन्निधिः समभिव्याहार । परमेश्वरगोचरतया नियतार्थेन पुरारातिशब्देन सामानाधिकरणयाद् देवशब्दस्तत्त्वैव । सामर्थ्यं शक्ति । कोकिलमदे (मदने) वसन्तस्यैव सामर्थ्यमतो मधुशब्दः क्षौद्रादिव्यावृत्तस्तत्र । अर्हत्वमौचिती । उत्कणिठतस्य मनोरथसिद्ध्यर्हत्वेन मुखशब्दस्योपायादिभ्यो व्यवच्छेद । देशोऽधिकरणं राजधानीमभिसन्धाय चेत् सर्वनाम-प्रयोगस्तदा परमेश्वरशब्दस्य जगत्कर्तृत्वव्यावृत्तिः । कालः प्रतीत एव । तेन दिवा रवेर्जाज्वल्यमानत्वाच्चित्रभानुशब्द उभयवाचकोऽपि रवौ नियम्यते, रात्रौ तु तस्यासम्भवा-

३० अत्रापि ‘सहानवस्थितीति पाठ स्यात्’ । परम् आदर्शपुस्तकस्थपाठे ‘ध्वान्तस्य वामोरुविचारणाया वैशेषिकं चारु मतं मत मे’ इति नैषधीयपदे तमस्तत्त्व-निरूपणार्थको ध्वान्तशब्द इवात् च्छायाशब्दोऽपि प्रसिद्धकल्पः । ‘द्रव्यगुणकर्म-निष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तम्’(५।२।१६) इति वैशेषिकसूत्रम् । न्यायकन्दलीकाराः श्रीधराचार्याः ‘भाभावे सति तमसः प्रतीतेर्भावस्तम्’ इति निरणैषुः । निरुक्तपदार्थे सत्त्वस्य द्रव्यात्मकस्याभाव इति तुच्छो भेदः । अभीद्वतपोमूलस्य तापसर्वस्वस्य सत्त्वस्यानवस्थितिलक्षणायाश्छायाया अनातपत्वेन संज्ञिताया एतदेव वैशिष्ट्यम् ।

द्विहिमभिधत्ते । ‘‘व्यक्ति, प्रातिपदिकार्थव्यजकं पुंस्त्रादि’’ ‘‘लुपि युक्तवद्वचक्षि-(३१a)वचन’’ (पा. १।२।५१) इतिवत् (रु स. १० ख) । मित्रशब्दः सुहृदि नपुंसक एव, रवौ तु पुमानेव । उदात्तादिल्पो वर्णधर्म स्वर । इन्द्रशत्रुरिति, अत हि षष्ठीतत्पुरुषे ‘समासस्ये’- (पा ६।१।२२३) ल्यनेनान्तोदात्ते इन्द्रस्य शत् शमयिता शातयिता वा प्रतीयते । यदा तु ‘बहुब्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद’ (पा ६।२।१) मिति पूर्वपदोदात्तो बहुब्रीहिस्तदेन्द्रशत्रुर्यस्य सोऽयमिन्द्रशत्रुरिति, इन्द्र एवास्य शमयिता शातयिता वेति । ‘‘यद्यपि नोदात्तादिः काव्ये विशेषप्रतीतिनिमित्तं तथापि काकुर्विशेषप्रतीतिकृदेव भवति, यथा ‘‘मथनामि कौरवशतं समरेन कोपा’’ दिति (वेरणी स. १।१५) ‘‘स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रा’’- (वेरणी १।७) इति (च) (रु स. १० पृ) । प्रन्यकृता त्वेतदग्रे सूतयितव्यमित्यभिप्रेत्योदात्तादिनिषेध कृत । क्वचित्तु स्वरकृतोऽपि विशेषा दृश्यते यथा—

सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिता
दूरादेव मयोजिष्ठता सुरभय स्त्रगगन्धधूपादय ।
रागं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं त्वद्विरहाङ्गवन्ति दयिते शून्या ममान्धा दिश ॥ (सं. क. १६४ पृ)

अत चरणतलपतिते मयि दृष्टे सति त्वं प्रसीदेति कुपितप्रियतमाप्रसादनपरमप्येतदन्तोदात्तं दृष्टे इत्यत्र सम्बुद्धावायुदात्ते प्लुतकरणेनेदं कुपितदृष्टिप्रसादनपरं भवति । एतदेवा (३१b)भिसन्धायाह वेद एवेति । यथा वेदे बहुलमुपयोगस्तथा न काव्ये, क्वचित्तु भवत्येवेत्यर्थ । तथा च पाठ्यगणेषु ‘‘हास्यशङ्कारयोः स्वरितोदात्त’’ वीररौद्राङ्गुतेष्वनुदात्त-

३। स्वरपदेनेह प्रकरणे काकोरुदात्तादित्यस्य हस्तदीर्घप्लुतात्मकस्य तिकस्य च सर्वस्यैव संग्रह इति साम्प्रदायिकाः । भोजेनास्मिन् श्लोके प्लुतस्वरकरणेनोपायविशेषेणार्थान्तरं सूचितमिति दर्शितम् । टीकाकृत्वत्र चातुर्येणोदात्तस्वरस्याद्यन्तोदात्ताभ्यामपि तथा स्यादिति सूचयति । क्वाचित्कमपि नैतदतिविरलमिति तस्याशय । नाथ्ये त्वभिनययोगत एतत् स्फुटीभवतीत्यग्रिमवाक्ये तात् पर्यम् । सरस्तोकरणाभरणे चतुर्थचरणान्त्यभागे ‘‘सर्वा ममान्धा दिशः’’ इति पाठो दृश्यते । ममटभद्वास्त्वेतादशाना काकुव्यतिरिक्तानां ग्रहणं नानुमन्यन्त इति वृत्तिस्थोदाहरणैरापाततः प्रतिभाति । हेमचन्द्राचार्यास्तु काकोः पाठकमेऽन्तर्भावान्न ममटाद्युक्तवक्रोक्षिसमाधायकत्वमिति वदन्तो मुनिमतमुद्धरन्ति, यत्वार्यं नाथ्यशास्त्रीयोद्धारस्यानुवादो दृश्यते-[काव्यानुविवेके २३६ पृ (नि. सा.)] । हेमचन्द्रग्रन्थोऽपि श्रीधरेणावलोकितो भवेदिति सूचितमस्माभिरूपदृष्टाते ।

आदिग्रहणात्

एद्वमेत्तत्थणिआ एद्वमेत्तोहि अच्छिवत्तोहिं ।

एद्वमेत्तावत्था एद्वमेत्तोहिं दिअएहिं ॥११

(स. क. आ. १६६ पृ. ; गा. स. वे. ६७३)

इत्यादावभिनयादयः ।

इत्थं संयोगादिभिरथान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत्
क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनं तत्र नाभिधा, नियमनात्तस्याः । न च लक्षणा,
मुख्यार्थबाधाद्यभावात् । अपि त्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः यथा—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥१२

(क. अ. १३८)

कम्पितं कहणावीभत्समयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितमुत्पादये' (ना. शा. १७, निः सा १२७ पृ.) दित्युदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितानामुपयोगो मुनिना दर्शित ।

एद्वेति इयन्मात्रस्तनीयन्मात्राभ्यामज्ञिपत्राभ्यामुपलक्षिता । इयन्मात्रावस्थेयन्मात्रै-
र्दिवसैरिति । अभिमुखनयनात् संवादिवस्तुस्वरूपप्रकाशिका क्रियाऽभिनयः । अयन्नाङ्गिक-
वाचिकाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्धा । तत्राङ्गेन शिरोहस्तादिना निर्त्त आङ्गिक, वचनेन गद्दद-
स्वरविकारादिना वाचिक., आहियमाणैर्मसीवेशस्वगुपस्कारादिभि. कृत आहार्य., सत्त्वेन
निर्वृत्त. सात्त्विक इति । आदिपदेनापदेशादय । तत्रात्मनिर्देशिका क्रियाऽपदेशो यथा—
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीनेत एवार्हति ज्ञयम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वय छेत्तुम-
साम्प्रतम् ॥ (कु. स. २५५) इति । अत्रापि यावदात्मानमपदिश्यैवमभिहितवानिति
नानुसन्धीयते तावन्न श्री[प्राप्ति]ज्ञययोः कारणविशेष. प्रतीयते । एवं ‘‘भर्तृदारिके, दिष्ट्या
वर्धमहे यदत्वैव कोऽपि कस्या-(३२२)पि तिष्ठतीति मामङ्गुलिदलविलासेनाख्यातवती’’-
(मा. मा. १ अ.)त्यादौ निर्देशादयोऽत्र द्रष्टव्याः ।

भद्रात्मन इति । भद्र कल्याणप्रकृति., भद्रा हस्तिना विशिष्टा जातिश्च ।
वंशः कुलं पृष्ठदण्डश्च । शिलीमुखा बाणा भ्रमराश्च । गतिर्ज्ञानं चलनश्च ।
पराञ्छतून् वारयतीति परवारणः प्रकृष्टो हस्ती च । दानं त्यागो मदश्च । करः
पाणि. स्थूलहस्तश्च । अत परवारणशब्द. प्रकरणाद्वृत्त-(र्ण)नीये नियन्त्रिताभिधाशक्तिक
इति व्यवस्था । ननु योऽयं द्वितीयः करिष्योऽर्थः प्रतीयते स तावन्नाभिधया,

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः—

तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

यत् सोऽर्थान्तरयुक् तथा ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मत ॥२०॥

तथेति व्यञ्जकः ।

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थस्वरूपनिर्णयोनाम द्वितीय उल्लास ॥

सकृदुच्चारितस्य नानार्थभिधानानुपपत्ते, अन्यथा “गावो व. पावनना”^{३२}(सू. श. ६) मित्यादौ नेतादेर[न]भिमतस्याऽयभिधानप्रसङ्ग स्यात् । न चावृत्तिकल्पनं मानाभावात् । नापि लक्षणया, यथोङ्गसामग्रोविरहात् । न च [न] प्रतीयते, प्रतीत्यपलाप-प्रसङ्गात् । नापि तातूपर्यत., पदमालगामित्वात् । नापि श्लेषमयीदया, शक्तेनियमनात् । अतः पारिशैष्याद्वननसिद्धि । तदूचे ‘अपि त्वञ्जन’मित्यादि ।

एवं व्यञ्जनाव्यापारसिद्धो प्रकृत उपयोजयति—तद्युक्त इति । तच्छब्देनाञ्जनपरामर्श-ञक इत्युपसंहारो युक्तो न तु व्यञ्जक इत्यत आह—तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्त इति तदर्थमेव व्यञ्जनमिति पर्यायोप(३२b)-न्यासः । ननु शब्दमालस्य चेदयं ध्वननव्यापारः शब्दार्थ-युगलं ध्वनिरिति कर्त्तं सङ्गच्छते ? न च सामान्यासम्भवे विशेष इत्यत सूतं यदिति । स इत्यनेकार्थ । अर्थान्तरं वाच्यरूपम् । तथेति व्यञ्जक । तेनायमर्थ—यद्याप शब्दार्थ-युगलव्यापारो ध्वननं तथापि क्वचित् कस्यचित् प्राधान्येन निरूप्यत इतरस्य तु सहकारिमालतया । तथाच शब्दशक्तिमूलादिव्यवहारः परस्पराऽसङ्गीर्ण उपपद्यत इति ।

इति महासान्धिविग्रहिकश्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके द्वितीय उल्लासः ॥

३२ ‘दत्तानन्दा’ इत्यादौ सूर्यरश्मिवर्णनप्रस्तावेऽयमंश । अत गोपदेन रश्मीना सुरभीनाम्नाभिधानम्, न तु नेताणामनभिमतानाम् । ध्वननसिद्धेरिति—सा च ध्वन्यालोकीय-(२।२२) वृत्तिदर्शितदिशा स्थिता । अतोपमाध्वनिरिति सिद्धान्तः । पक्षान्तराएयन्यैरुत्थापितानि लोचनकृता पराहतानि । युक्तिस्त्वत्थं ‘‘नन्वर्थ-भेदेन शब्दमेद’’ इति दर्शनादत्र शब्दद्वयमस्ति । तच्च साजात्यादैक्यभ्रमहेतुः । किं वृत्यन्तरकल्पनेनेति चेत्त ।.....अत हि शब्दद्वयकल्पने कर्त्तं प्रकृतार्थस्य प्रथम प्रतीतिः, द्वयोरभिधेयत्वेन पूर्वपश्चाद्वावनैयत्यासम्भवात् । विश्व द्वितीयार्थ-बोधने धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति भिन्नशब्दकल्पनाद् भिन्नैव व्यञ्जनाख्या वृत्तिरङ्गीकर्तुमुचिते”ति विश्वनाथकृतकाव्यप्रकाशदर्पणे ।

तृतीय उल्लासः

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्

अर्था वाच्यलक्षप्रव्यङ्गाः । तेषां च वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानाम् ।

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

कीदृशीत्याह—

वक्तव्योद्भव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधिः ॥२१॥

प्रस्तावदेशकालादेवैशिष्ठ्यात् प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुव्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥२२॥

एवं शब्दस्य व्यञ्जकत्वं निर्णीय क्रमप्राप्तमर्थस्य व्यञ्जकत्वं दर्शयितुं तदुद्देशं स्मारयति सूक्तकार — अर्थाः प्रोक्ता इति । ‘शब्दार्थ’वित्यलैकत्वेनार्थस्योपादानाद् गुणवचनासङ्गतिमाशङ्क्याह^१—अर्था वाच्येति (वाच्या इति) । तच्छब्दो नार्थपरामर्शकं, अन्यथाऽपि तत्प्रतीतेरिति व्याचष्टे तेषाञ्च वाचकेति । वाचकादिषु प्रतिपालितेषु तद्भावस्य वाच्यादिप्रतिबन्धादर्थतयमुक्तप्रायमित्यर्थः । ननु “सर्वेषां प्रायशः”(द काः) इत्यादिनाऽर्थस्य व्यञ्जकता प्रकाशितैवेति पृच्छति कीदृशीति । यद्यपि व्यञ्जकत्वमुक्तं तथाऽप्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिर्भवन्ती नानुमानाद्वते स्यादिति ध्वननाभा (३३a)ववादिनो मतमपाकर्तुं वृत्तिभेदव्यवस्थापिका सहकारिसामग्री वक्तव्येत्युल्लासारम्भ । अतएव शब्दस्य सा पूर्वमुक्ता साम्प्रतमर्थस्योच्यत इति मत्वा सूत्रेऽर्थशब्दो वैशिष्ठ्यादिति प्रत्येकमन्वय । प्रतिभात्वया (२ जुषा)मित्यनेन ये नामानन्यपरायणास्तामेव भगवतीं प्रतिभामुपासत इत्युक्तम् । वाक्यवाच्यान्यसन्निधिरिति वाक्यवाच्यसहितोऽन्यसन्निधिरिति मध्यपदलोपी समाप्तः । वक्त्रादिप्रतिसन्धानसमवहितनिस्तुष्प्रतिभानवतोऽर्थादर्थान्तरप्रतीतिर्व वृत्तिभेदव्यवस्थापिका सहकारिसामग्रीत्युल्लासारम्भोऽयमन्तरेणेति सूक्ततात्पर्यम् । व्यञ्ज्यते यथा सा व्यक्ति-

१ अत गुणपदेनावृत्तिरभिधीयते । तथाच “गुणो मौव्यामग्रधाने … … … । स्यागशौर्यादिसत्त्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुषु” ॥ इति मेदिनीकरः ।

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः । काकुर्वनेविकारः । प्रस्तावः प्रकरणम् । अर्थस्य
वाच्यलक्ष्यग्रव्यज्ञग्रात्मनः । क्रमेणोदाहरणानि—

अइपिहुलं जलकुम्भं घेत्तूण समागदह्नि सहि तुरिअं ।

समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं ॥१३॥

(गा. स १ वे ६८६)

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते ।

धर्वननव्यापारः । एवकारेण विधाऽन्तरविरहयोतिना परमतनिराकरण सूचितम् । तथा
चैतत् सद्य उपपादयिष्यत इति भाव । शब्दस्य बोद्धव्यो वाच्य एव, स चानन्तरमुपास्त इति
पुनरुक्तिं मन्यमान आह बोद्धव्यः प्रतिपाद्य इति । गिजथें धातुरिह वर्तते यथा ‘नागरकवृत्तं
वर्तेत’(का. सू. १।४।१) इति । तथा च शब्दप्रयोगस्य परार्थत्वाद् यद्यत्समवेता प्रतीति-
रुपाद्या स बोद्धव्यः । काकुरिति—तदुक्तं ‘भिन्नरुराठध्वनिधीरै काकुरित्यभिधीयत’ (ना.
शा. १७) इति । माऽनियतप्रतिबन्धाऽप्रतिबन्धा च । तत्त्वाद्या वाक्यान्तरापेक्षिणी साकाढ़क्षा,
वा-(३३b)क्योत्तरभाविनी तु निराकाढ़क्षा । तयोः प्रथमाऽक्षेपगर्भा प्रश्नगर्भा वितर्कगर्भा च ।
द्वितीयाऽपि विधिरुपोत्तररूपा निर्णयरूपा च । अनियतप्रतिबन्धा त्वेकद्वित्रिचतुर्गुणेत्यादिकं
तरतमनिर्देशविधिबोद्धव्यम् (श्र. प्र. ७८ प्रकाश) । इह तु ग्रन्थगौरवभयान्त्र प्रतन्यते । प्रकरण-
मिति बुद्धिविशेषः । अइपिहुलमित्यादि—‘अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि
त्वरितम् । श्रमस्वेदसलिलनिश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणं’मिति । अद्येयमेकाकिन्येव गता
थम् पुनरर्थं महानतः कोऽत हेतुरित्यन्यथा शङ्कमानया प्रतिवेशिन्या सख्या श्रमातिशयकारणं
पृष्ठाया इयमुक्ति । तत्र पृथुलतया दुर्वहन्त्वम् । जलपूर्णं कुम्भो जलकुम्भं इति तत्त्वैव
प्रकर्षः । गृहीत्वेति मयैवोत्थाप्य गृहीतो न त्वन्यया साहाय्यमाचरितमिति भूयानायासः ।
समागता न त्वन्तरा विश्रामकथाऽपि[तु] त्वरया गृहव्यापारपरायणात्वम् । त्वरितत्वेन स्वेद-
प्रकर्षः । सखीति नासमानहृदयः परपीडा जानातीति । तदिहान्वयनिमित्तभूते सर्वस्मिन्
व्यापारे लुस्थितेऽपि येयमन्वयाद्वहि कृतस्यार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र वक्ष्या वैशिष्ट्यमेव
सहकारिता । नहि वृद्धाया वक्ष्यामर्थान्तरप्रतीति । सम्भवति, तदानीं वाक्यार्थं एव
विश्रान्तः । अर्थान्तरप्रतीत्यै(त्यै) तु प्रसिद्धाभि (३४a)धातात्पर्यातिरिक्तं व्यञ्जनमेव जागर्ति,
शब्दव्यापारोपरमादेव चार्थस्य व्यञ्जकत्वे प्राधान्यम् । एवमुत्तरत्वापि सहकारिवैशिष्ट्या-

ओणिणहं दोवूवल्लुं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअं ।

मह मन्दभाइणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवह ॥१४॥

(गा. स. ? वे ६५६)

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभूतं

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥१५॥ (वेणी सं १११)

अत्र मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्य इति काकु प्रकाश्यते ।

न च वाच्यसिद्धगङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यज्ञपन्वं शङ्करं, प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः ।

तइआ मह गण्डत्थलणिमिअं दिङ्गुण णेसि अणन्तो ।

एणिहं सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिङ्गी ॥१६॥ (गा. स. वे ६३६)

दर्थस्य व्यज्ञकत्वमनुसर्तव्यम् । ओणिणहमित्यादि—ओन्निद्रयं दौर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिः-
श्वसितम् । मम मन्दभागिन्या. शङ्के (?)² सखि त्वामप्यहह परिभवति ॥ तुह इति “चतुर्थ्याः
षष्ठी चे”ल्यनुवृत्तेः “क्वचिद्वितीयादे”रित्यानुशासनाद्वितीयार्थे षष्ठी (सि. हे दा३।१३१; दा३।
१३०) । अतापि यदि निसर्गसङ्घावप्रवृत्ता प्रतिपाद्या स्यात्तदाऽर्थान्तरप्रतीतिर्ण स्याद् । अतः प्रति-
पाद्याया वैशिष्ठ्यस्य साचिव्यम् । तथाभूतामिति—अत्र मयि भजति नाद्यापि कुरुष्विति
प्रशमोदीपनविचित्रतारूपा काकु । ननु काकुप्रतिपादितमर्थान्तरं विना वाक्यस्यार्थसङ्गति-

2 एवमपि कोशे पुटोपरि शोधितः पाठः । तत्र ‘कृते’ इत्यस्येत. परं न स्थानं यथा
रुचककृतसङ्केते । इयं छाया तद्विवरणं वेति नातिस्फुटम् । सङ्क(?)मिति
रुचकसङ्केत उपलब्धपाठोऽपि तद्वत् । ‘सङ्के कृते’ इति भावलक्षणा सप्तमी
स्यात् । वरणीदासस्तु ‘मह केर’ मदीयमिति विच्छिन्नमप्येकीकृत्य विवृणोति ।
श्रीविद्याचकवर्तिनोऽर्वाचीनाश्च बहवो ‘मम कृते’ इति परिवर्तयन्ति । तत्र
केरमिति प्राकृतपदं कृतमित्यव्ययपर्यायमिति साहसिक्यमिव प्रतिभाति । छन्दः-
कारणकं शैथिल्यमित्यपि न साधु समर्थनम्, एतादृशस्य विरलप्रयोगत्वात् ।
मूलग्रन्थे लैलङ्गमातृकाया णिणिणह…… । मह मन्दभाइणीए का सद्गति तद्वं
वि (Weber page 504) इति पाठो लक्ष्यते ।

अत्र मत्सखीं कपोलप्रतिविम्बितां पश्यतस्ते दण्डिरन्यैवाभूच्चलितायां तु
तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं त इति व्यज्यते ।

उद्देशोऽयं सरसकद्लीशेणिशोभाऽतिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किं चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥१७॥

(व. जी. ६२ पृ.)

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्गम् ।

णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि ।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥१८॥

(ग. स वे ८७५)

स्यात्, ततस्त्रसाधकतया गुणोभूतव्यङ्गयत्वान्नाय ध्वनेत्रिषय इत्याशङ्का परिहरति—
प्रश्नमात्रेणापीति । कदाचिदेवमतिसम्भू-(मृ)तकोधे त्वयि स खिन्, न खियते गुरुरिति
सहदेववचनमाकरण्यैदीपितामर्षस्य भीमसेनस्येयमुक्ति । तत्र त्वामेव पृच्छामि किं मयि
तव कोपो भवतीत्यादि प्रश्नमात्रम् । तद्यादा इत्यादि तदा मम गण्डस्थलनिमित्ता(र्ता)
दृष्टिं नानैषीरन्यत्र । इदानीं सैवाह तावेव कपोलौ न सा दृष्टि ॥ निमित्ता(ता) निक्षिप्ताम् ।
(ते अ इति) सर्वत्र प्राकृते “द्वित्वे बहुत्व”मिति (सि.हे. दा३।६०) स्मरणाद्वहुत्वम् । (३४b)
“ननु वाक्यस्य कथमेतदेवोदाहरणम्, अन्यता[पि] वाक्यस्यैव सामर्थ्याद्, आकाङ्क्षा-
योग्यतासन्निधानवशात् परस्परसमन्वाहारो वाक्यमिति चेत् सोऽपि सर्वत्र विद्यते
[इति] तत्र कोऽस विशेषः? उच्यते । वाक्यसमन्वितेः प्रयोजकं पदमत्र वाक्यमुच्यते, यथाऽतैव
‘सइआ एणहि’ इति । एवच्च न सर्वत्रातिप्रसङ्गः” (रु. सं. १२ पृ.) । चलितायामिति-
अन्यता गत्तायाम् । उद्देशोऽयमिति—उद्दिश्यत इति उद्देशः, तेनान्यजनसञ्चरणायोग्यता ।
सरसकद्लीशेणिशोभाऽतिशायीत्यादिनोदीपनप्रकर्षः । कुञ्जस्योत्कर्षोऽतिशयितलता-
भहनत्वादि प्रतिसुहृत्तप्रवर्तितातुक (नेक)पुष्पामोदादिमुद्रितमधुकरनिकरत्वादिकञ्च, तेनाङ्कुरितो
रसरसीनां विभ्रमो यौवनस्वभावजन्मेष्टविशेषो यत्वेति । नर्मदातीति नर्मदा । सुरत-
सुहृद् इति रसप्रमाणिमित्तधर्मशीकरापहरणादिरूपसुकृतकार्यकारित्वात् । प्रत्युपकारसापेक्ष-
तया हितकरणप्रवृत्तौ मित्तम्, एतन्नैरपेक्ष्येणोपकारकरणशीलः सुहृदिति । तन्वीति—
प्रकृतिरमणीयतापरेणामन्त्रणेन कृशतानिबन्धनं सौकुमार्यमात्मविधेयत्वच्च नायिकायाः

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति क्याचिद्गोत्यते ।

सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्ज्ञ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।

एमे अ किति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जं ॥१९॥

(ग. स वे ६६२)

अत्रोपर्पातं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति क्याचिन्निवार्यते ।

अन्यत्र यूथं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्वास्मि करोमि सख्यः ।

नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥२०॥

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्रयाऽभिसार्यतामित्याश्वस्तां प्रति क्याचिन्निवेद्यते ।

गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुइ मंदभाइणी अहकं ।

अज्ज पवासं वचसि वच सअं जेव सुणसि करणिज्जं ॥२१॥

(ग. स वे ८५१)

सूच्यते । त इति तद्रूपतया प्रसिद्धा । चान्तीति वर्तमानप्रत्ययेन प्रारब्धापरिमाणते । अग्र इति—अग्रेसरत्वेन कामस्यानुचरत्व वाताना तु प्रभुत्वम् । मनोभूरिति त (३५a)स्य सर्वज्ञताकलिताकस्मिकरोष इत्युज्जृभमाणता, ततस्तद्वाणप्रहारस्य दु सहत्वम् । तदित्थमन्वयव्यतिरेकाभ्या वाच्यस्य वैशिष्ट्यम् ।

णोल्लेइ—इत्यादि—प्रेरयत्यानार्द्धमना. श्वश्रूमां गृहभरे सकले । ज्ञणमात्रं यथा सन्ध्यायां केवलं भवति न वा भवति विश्राम ॥ गृहभरे सकल इति [न] प्रयत्नशतेनाप्यवकाशः । मामिति काकाऽनुकम्यता । अनार्द्धमना श्वश्रूरित्यनेन सर्वथैवानिभृतसम्भोगसाहस्राङ्गीकारपरिहारः, “यद्यपि सन्ध्यासमयेऽवकाशो भवत्येवेति विवक्षितं तथापि तदुच्यमानं परस्य लक्षणीयं भवतीति तथा नोक्तम् । अत्र चान्यस्तटस्थ. परपुरुष ” (र. स. १२पृ.) । **सुव्वइ**—इत्यादि—श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽय प्रहरमात्मेण । एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सखि सज्जय करणीयम् ॥ सज्जय सज्जं कुरु । यद्यपि प्रोषितत्वेन प्रस्तुतप्रच्छन्नरहस्यप्रत्यूहेतुतया वा यास्यतस्तस्याप्रियत्वमेव तथापि तव ‘प्रिय’ इत्यभिधानमन्यगोपनाभिप्रायेण सखीं प्रति सोल्लुरुण्ठमेव । तदिह वक्तुप्रतिपाद्यैकबुद्धिस्थि(स्थ)तालज्ञणस्य प्रकरणस्य वैशिष्ट्यम् । **अन्यत्रेत्यादि**—अत्र सखीं लक्ष्यीकृत्य वाक्यार्थ(वाच्यार्थ.) स्फुट एव, रहस्यव्ययस्या प्रति तु व्यङ्ग्यम् । अत्रेति सविशेष्य(कालस्य) साचिव्यम् ।

गुरुअणेत्यादि—गुरुजनपरवश (३५b)प्रिय किं भणामि त्वा मन्दभागिन्यहम् । अद्य प्रवासं व्रज स्यमेव जानासि करणीयमिति । ‘जन’पदेन बहुत्वपरेण धाराऽधिरूढाऽनुराग-

अद्वाद्य मधुसमये यदि ब्रजसि तदाऽहं तावन्न भवामि, तव तु न जानामि
गतिमिति व्यञ्जयते ।

आदिग्रहणाच्चेष्टाऽऽदेः । तत्र चेष्टाया यथा—

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तथा सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासकं समासादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लते ॥२२॥

अत्र चेष्टाया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्वते ।

खरूपापरिचयाद् ग्राम्यत्वनीरसत्वादिकं तेषा प्रकाशयते । प्रियपदेन त्वदायत्ता मम प्राणा
इति दर्शयति । किं भणामोत्युपालम्भमात्स्याप्यविपयत्वम् । अथ(था)वचनीयस्यानर्थरूपस्य
भटिति साक्षात्कार एव भावीति भावः । एतदेव वुद्धिस्थीकृत्याह मन्दभागिन्यहमिति
प्रवासं ब्रजसि ब्रजेति त्वदीयगाढतरमन्युरूपाभिप्रायावेदनेन विधिरयं निषेधे पर्यवसायीति
प्रतीयते । तदिह यस्य क्षणमात्मपि विच्छेदोऽतिदुःसहस्रस्य प्रवासः; सोऽप्यद्येति ।
यद्यपि जलधरसमयोऽप्येवं तथापि तस्य सन्तापशान्तेरपि हेतुभूतत्वात्, ततोऽप्ययमतिदारुणः
समुपस्थितो वसन्तर्तुरित्युदीपनप्रकर्षवाराऽधिरूपस्य काल[स्य] वैशष्ठ्यं व्यङ्ग्यं प्रति
निमित्तम् । तव तु न जाना[मि गति]मिति गुरुजनाशाभज्जभीरुताऽज्ञीकृतप्रधानसाहस-
प्रस्तावनाऽनुभितधैर्यावलम्बनेन पूर्थगभावमिवाशङ्ग्य । वस्तुतस्तु प्रस्तुतविरहदहनदद्यमान-
मानसभासमानैकतयोरैकात्म्यात् । यौवने किल योषिता लीलाविलासविभ्रमविच्छिन्नि-
(36a)किलकिञ्चित्मोद्दायितकुट्टमितविव्वोरुलितविकृताख्या दश स्वभावजाश्वेषा.³ ।

3 स्वभावजाना चेष्टाना सामान्यतः संज्ञिरूपेणोद्देशः । आसा विवेचनं प्रकृतग्रन्था-
वयवे ‘तेषामन्यत विस्तर’ इति महाजनानुगृहीतरीत्याऽप्रकृतमिति न कृतम् ।
टीकाकृता नासम्पूर्णं नानपेक्षितं च विवरोतुकामेनात्माकराद्योरेतयोर्विवृतौ
कारिकाद्यी इतरत च प्राचीनानुजीविना निबन्धकृता वचनान्यनुसृतानि । इदमीयं
विभ्रमस्य विस्तृतलक्षणं भोजराजग्रन्थानुसङ्कलयित्रा प्रकाशवर्णेण कृतं स्यात् ।
‘स्त्रीणामाद्यप्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेष्विति समर्थयितुकामेन कविगुरुणा कानिचि-
द्विभ्रमलक्षणानि तत्त्वैव पद्ये लक्षितानि । लीलोदाहरणतयोद्भृता गाथा प्रतीक-
स्मृता त्वित्थं पद्यते – जं जं करेसि जं जं जप्पसि जं जं तुमं णिरोच्छेसि । तं
तमणुसिक्खरीए दीहो णा संपङ्गइ ॥

निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाहियते । वक्त्रादीनां मिथःसंयोगे द्विकादिभेदेन । अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्गयोश्च व्यञ्जकत्व-मुदाहार्थम् ।

तत्त्वानुरागोदेकात् “प्रियकृताना वाग्वेषचेष्टाना शङ्खारिणीना सङ्घरामि(-मङ्गनामि)रनुकरणं लीला” (द. रु २।३७ वृः) यथा जं जं कुणेसि तं तं (जं जं) जप्पसि (गा. स ४।७८) पतिविलोकनादिकालेऽज्ञे क्रियाया वचने च सातिशयविशेषोत्पत्तिलक्षणो विलासः (द. रु २।३८) । तथा च मुनि—

स्थानासनगमनाना हस्त-(वक्त्र-) भ्रूनेत्रकर्मणाऽचैव ।

उत्पद्यते विशेषो य क्लिष्टः स तु विलासः स्यात् ॥ इति

(ना. शा २।१५ नि. स)

यथा द्वारेत्यादि । उपान्तपदेनैकदेशवृत्तिता, निरन्तरपदेन प्राप्तप्रायसनिधानत्वं, मयीति खरूपमात्रमुपयुक्तं, न तु व्यापारान्तरादिकमतीत्यानुरागोद्रेकस्य प्रकर्षः । शङ्खाररससर्वखायमानलज्जाऽनुभावेन शिरोऽशुक्रपुरसमानयनेन बाहुमूलस्तनकलसादिव्यक्तीभावावेदको मनागुनिमष्टीति जाति । एवं विभ्रमादिचेष्टानामपि व्यञ्जकत्वम् । तथा चोक्तम्—

अङ्गभङ्गविकारेण सकटाक्षनिरीक्षणैः ।

केशसंयमनव्याजाद्वाहुमूलप्रकाशनैः ॥

मेखलाऽनुप्रकटनैः स्तननाभिप्रकाशनैः ।

अभिलाषप्रकटनं विभ्रमः परिकीर्तिः ॥ (रसार्णवालङ्कारे) इति ।

असमाप्तमरणडनता विच्छित्ति । यदाह—माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः (३६b) खल्पोऽपि परा शोभा जनयति य सा तु विच्छित्ति । (ना. शा. २।१६ नि. सा) स्मितहसितहसितश्चरोषभयादीना साङ्कर्येण प्रकटनं क्रिलक्षितम् । इष्टजनस्य “कथाऽऽदिषु प्रियानुरागेण भावितान्तकरणत्वं मोद्धायितम्” (द. रु २।४० वृ) आलिङ्गनाधरखण्डनादि पीडा [-स्वन्तर्हर्ष] कुष्ठमितम् । इष्टार्थप्राप्तावपि गर्वादनादरो विव्वोकः । हस्तपादनेत्रभ्रूप्रभृतीनां सुकुमारविन्यासो ललितम् । ‘प्राप्तावसरस्यापि वाक्यस्य ब्रीडया यदवचनं तद्विकृतम्’ (द. रु. २।४२ वृ) ।

निराकाङ्क्षेति—तत्सहकारिविशेषसमवधानादबावितानेकलक्ष्यसन्दर्शनेन शिष्याः सुशिक्षिता अक्षीणवैचक्षण्या । प्रगल्भन्तो भृतिति धृतित्विप्रतिपत्तयो दुर्दुर्घडा(श)

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्तपर्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥२३॥

शब्देति-न हि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशोऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः ।

मुद्रिताननाः सम्पद्यन्त इति पौनहक्षयभ्रम निरस्यति । एवं तर्हि सर्वत्र निवेदनं प्राप्नोतीत्यत आह—प्राप्तावसरतयेति । मिथः संयोग इति⁴ तत्र वक्तृबोद्धव्ययोगे यथा—
अत्ता एत्थ गिमज्जइ एत्थ अहं दिअसत्रं पलोएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए महण मज्जहिसि ॥ (गा. स. ७।६६)

श्वश्रूत शैते अताहं दिवसकं विलोकय । मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोः शयिष्ठाः ॥
'महण' इति निपात आवयोरित्यर्थे । ममेति व्याख्यायमाने व्यङ्ग्यस्याभिधेयत्वमिव स्यात् ।
अत्र वक्तृप्रतिपादयो प्रवृद्धमदनावेशत्वेन(३७a) दैशिकया पान्थोऽनेन निषेधद्वारेण तथा-
ऽभ्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधि , न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनात्मा, सौभाग्याभि-
मानखण्डनापदेशात् । अतएव रात्र्यन्धेति समुचितसमयसम्भाव्यमानविकाराकुलत्व
ध्वनितम् । अतैवाहमिति काका (वाक्यात्) सौन्दर्यगर्वादिकं व्यजयत इति त्रिकादि-
भेदताऽपि । अतएवाहमित्यभिनयविशेषणात्मदशाऽवेदनाद्विधिरत्र शब्द इति य[द]त्र
भट्टनायकेनोङ्कं तदपि निरस्तम् । न ह्यहमिति शब्दस्य साक्षादयमर्थः, काकादिसहकारि-
तया तु ध्वननमेव व्यापार इति । एवमन्येऽपि द्विकभेदात्मिकादिभेदाश्च स्वयमुन्नेया ।

4 उल्लासस्यान्तिमेऽशो पाठोऽनवस्थितो विपर्यस्तप्रायश्च प्रतिभाति । पाश्चात्यैष्टीका-
कुद्धि स्वीकृता 'शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थ' इत्यादिका कारिका ग्रन्थकृद्वचनाशैल्या
ऽनाद्यातेवानुमीयमानाऽतिप्राचीनाभ्या रुचकश्रीधराभ्या न पठितेति प्रतीयते ।
माणिक्यचन्द्रेणार्वाचीनैश्च कैश्चिद् गृहीता 'अत्ता एत्थे'ति गाथा नात्र मूलग्रन्थ-
स्यान्तर्भूतेति प्राचीनाना तदवतारयितृणामपि निर्देशतोऽवगम्यते । क्वनापि न मूल-
ग्रन्थकृता पञ्चमोल्लासीयवाक्यमेतद्गाथोपस्थापनपुच्छभूतमस्या अत्र पाठे कथमपि
ग्रमाणम् । गाथाया अस्या व्याख्याने श्रीधरो ध्वन्यालोकलोचनं रुचककृतसङ्केत-
श्चानुवदति ।

“तदेवं यद्यपि द्वितीयोङ्गासे प्रयोजनस्य व्यञ्जकत्वसमर्थनेनाविवक्षितवाच्याख्ये द्विप्रमेदे ध्वनौ शब्दस्यादौ व्यञ्जकत्वं प्रतिपादितं तदनु विवक्षितान्यपरवाच्याख्यस्य तथापि ध्वनिमेदस्य संलक्ष्यक्रमव्यञ्जयभेदेर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जकत्वमग्रे वक्ष्यतीति नाव्यासिर्व्यञ्जकत्वनिर्णयस्येति⁵ ।” (रु. सं. १३ पृः) यदि वा ‘व्यक्तिरेव से’खनन्तर’ ‘चित्तवृत्तिविशेषस्य रसादे प्रतिपितृसया । विभावादिभ्य एषाऽस्मिव्यक्तिर्थसमाश्रये’ति कारिका पठनीया ।” (रु. स. १३ पृ)

इति महासान्धिविग्रहिकश्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशवि(36b)वेके
तृतीय उल्लासः ॥

---

5 यस्तु रुचकस्य ‘मौलक्ष्यक्रमव्यञ्जयभेदेर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जकत्वस्यानुकृत्वादव्यासिर्व्यञ्जकत्वनिर्णयस्येति चिन्त्यमेतदि’ति स्वमताविष्कारस्तत्र श्रीधरकृता ग्रन्थसमर्थनचेष्टा नातिक्लिष्टाऽपि न निर्वन्धवतीति नावद्यमनुमानम् । ग्रन्थकारं वाग्देवताऽवतारं मन्यमानास्तदीयं मानुष्यमपहु वाना इव मूलपाठमपौरुषेयशब्दकल्पं गृहन्तो नैतत् सहन्ते । न तावदत्र ग्रन्थपाठ उच्छ्रितो रुचकेन ग्रन्थकृदासन्नदेशकालवर्तिना स्वमुखेन घोषितो यस्य स्वकीयस्यालङ्घारसर्वस्य पाठविषये तदन्तिदूरवर्तिना जयरथेन यथाऽवधारितम् । अस्मिन्नर्थे रुचकभणितिभङ्गेत्वं प्रमाणम् ।

अथ चतुर्थे उल्लासः

यद्यपि शब्दार्थयोनिर्णये कृते दोपगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानीयम्, तथापि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्य-भेदानाह—

शब्दार्थौ तावन्निर्णीतार्थौ, इदानोन्तु दोषादय क्रमप्राप्तास्तद्गतस्थान(म)तिक्रम्य भवन्यादिविवेचनमित्यत आह यद्यपीति । “तददोषा”विति (१म उ.) सामान्येन ‘इदमुत्तम’- (१म उः) मित्यादिना च विशेषेण¹ यद्यपि धर्मी प्रदर्शित एव, तथापि यावदवान्तरप्रभेदा न प्रदर्श्यन्ते तावत् स न सम्यक् प्रदर्शितो भवती”-(रु. सं १४)त्यभिप्रेत्याह—धर्मिणि प्रदर्शित इति । दोपगुणालङ्काराणा तत्व भवन्येक[नि]रूपणीयमेव । तथाहि काव्यात्मनि रसे ये हेयास्ते दोषा, समवायवृत्त्या ये तमुपादेयत्वेनावलम्बन्ते ते गुणा, येऽङ्गद्वारेणोपकुर्वन्ति तेऽलङ्कारा इति यथायथं प्रतीयमानार्थव्यवस्थित एवायं मार्गः । तदिदमुक्तं हेयोपादेयता ज्ञायत इति । न च वाच्यम्, अलक्ष्यकम् मात् तर्हि विविच्यता-

I एवमेव प्राचीनाः प्रामाणिकाश्च टीकाकृत एतत्सूतद्वयप्रसङ्गिं विभजन्ति । अलङ्कारनिबन्धकृतोऽप्येवमनुरुद्धानाः स्वमतमाविष्कुर्वन्तीतीतरत्वास्माभि. प्रपञ्चितम् । न हि स्वरूपमित्युक्ते स्वमितरव्यावर्तकमन्वयव्यतिरेकादितार्किकनयसिद्धमेकान्ततस्तैरुद्दिष्टम् । ‘तददोषाविति कारिकाया विवेचने साम्प्रदायिकैवैतरिङ्गकैर्मल्लयुद्धमाविष्कुर्वद्विर्यदायासितमेतस्मिन् स्वीकृते तस्यावसानं स्यात् । वस्तुतस्तु तत्वादप्रच्युतो धर्मी, स्वरूपमात्रो हि धर्म, धर्मिविक्रियैवेषा धर्मद्वारा प्रपञ्चयत इत्यादिदार्शनिकनयभित्तिमुरीकृत्यैव प्राचीनालङ्कारिकाणा धर्मिधर्मगतत्वेन काव्यलक्षणनिष्पत्ति । काव्यात्मस्थापने निबन्धस्तु नानादिकालीन । सिद्धेऽपि तस्मिन्निबन्धकृतः प्राचीनमतनियन्त्रिता सरणिं न जहतीति प्रकटितम् तद्विचक्षणैर्विवरणकारै । एवमप्यस्मिन् विवेके परिणामपदार्थव्याकरणम् “अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्ति. परिणाम”इति सादुख्यसिद्धान्तमनुवदति । तार्किकमतोत्थपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामाश्रयाश्रयित्वपक्षस्योपमर्दस्तयोरेकत्वैव ग्रन्थे विभिन्नधा स्वीकरणश्चालङ्कारनिबन्धकाराणा केषाभ्यद्विचित्रा शैली प्राचीनमतानुरोधनिमित्तका ।

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद् ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥२४॥

लक्षणामूलगूढव्यङ्गप्राधान्ये सत्यविवक्षित वाच्य यत्र स ध्वनावित्यनुवादाद् ध्वनिरिति ज्ञेयः । तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमितं यथा—

त्वामस्मि वच्चिम विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥२३॥

(रु का अ ६।१५)

अत्र वचनाद्युपदेशादिरूपतया परिणमति । क्वचिदनुपपद्यमानतयाऽत्यन्तं तिरस्कृतं यथा—

मिति, यसादभिधाव्यतिरिक्ता शब्दस्य वृत्तिरेव नास्ति, कुत्रिकम, कुतस्तरां तदुपलक्षणमिति, अतोऽवश्यं क्रमाक्रमौ विभावादिभङ्गा प्रतिपाद्य स्थापनीयाविति सर्वमवदातम् । काव्यपद तद्विशेषव्याख्यादिपरम् । भिद्यत इति भेदः प्रकारो, भिद्यतेऽनेनेति विशेषलक्षणात्र विवक्षितम् ।

ततोऽवेशकमेण ध्वने. प्राग्विवेचनम् । स हि द्विविधोऽभिधामूलो लक्षणामूलश्च । यद्यप्यभिधा-(३४a) मूल प्राग्विवेकुँ युक्तस्थापि प्रागुक्तानुसारेण (१४ का.) लक्षणामूलामाह-अविवक्षितवाच्य इति । व्यञ्जकमुखेनायं ध्वनेर्विवेकः । तताद्ये शब्दस्य व्यञ्जकत्वमर्थस्य तु सहकाहिता, अज्ञातार्थस्य शब्दस्याव्यञ्जकत्वात् । एवं विवक्षितान्यपरवाच्येऽर्थस्य व्यञ्जकत्व शब्दस्य तु सहकारितेति । अविवक्षितत्वन्तु क्वचिदनुपयुज्यमानत्वेनासामर्थ्याद्भवति, असामर्थ्येनैवान्वयबाधान् । पूर्वत वाच्यमर्थान्तरे संक्रमितं परिणमितं संक्रमितमिति सूक्ते गिचा निर्देश काकादिसहकारिप्रयोजकतामाविष्कर्तुम् । अत्र हि वाच्यस्यानुपपत्त्यभावादनुवृत्ति (त) धर्मरूपतया लक्ष्यप्रतीतिवेलाया न परित्यागः, किन्तु तत्सहितस्य लक्ष्यस्य प्रतीतिः, अतएवात्र परिणामोऽक्षिः । तत्वादप्रच्युतस्य धर्मिणोऽवस्थाऽन्तरगमनं हि परिणामः । उत्तरत्रानुपपद्यमानत्वाद्वाच्यस्यात्यन्तं तिरस्कारः । यस्मिंश्चार्थान्तरे वाच्यं परिणमितं तद्वयङ्गयभेदेन व्यपदिश्यते । धर्मरूप (पे) लक्ष्यं (कर्य) व्यञ्जयस्य तदतिशयमात्स्वभावत्वादित्युक्तं गूढ [व्यञ्गय]प्राधान्य इति । “‘एतदर्थं’ ‘तच्च गूढमगूढम्बेति (१३का) पूर्वं प्रयोजनस्य भेदेन निर्देशः ।” (रु. सं. १४पृ.) ध्वनावित्यनुवादात् (३४b)

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदशमेव सदा सखे सुखितमासूस्त ततः शरदां शतम् ॥२४॥

एतदपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कञ्चिद्वक्ति ।

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

अन्यपरं व्यङ्गनिष्ठम् । एष च—

कोऽप्यलक्षणमव्यङ्गयो लक्षणव्यङ्गक्रमः परः ॥२५॥

अलक्ष्येति न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपि तु रसस्तैरित्यस्ति क्रमः, स तु लाघवान्न लक्ष्यते ।

स ध्वनिरिति ज्ञेय इति योजना । तत्र चेति—अविवक्षितवाच्ये ध्वनौ क्वचित् (कचिद्-)
सकृदुपात्तमेव सामान्यपदं विशेषं लक्ष्यते । यथा—

एमेत्र जणो तिस्सा देइ कवोलोपमाइ ससिविम्बं ।

परमत्थविआरे उण चंदो चंदो विअ वराश्रो ॥ (ध आ, ३१०)

इत्यादि । अत ग्रथमचन्द्रपदस्य द्वितीयचन्द्रपदार्थेऽनुगमात् कलङ्कोपहतत्व-क्षयित्व-दिवा-
धूसरत्वादिविशिष्टलाभ (भे) पृकृतपोषकत्वमिति । अस्मीत्यस्मदर्थानुवादो निपात ।
समवायः सभा । “अत यं प्रति वक्तुमारब्धं त प्रति वक्तव्यवस्तवेव कथनीयमिति
वच्मीत्यपार्थत्वादनुपयुज्यमानम् । उपदेशादिरूपतयेति—उपदेशस्य लक्ष्यत्वेऽसंविज्ञान-
पदनिबन्धनावश्यग्राह्यत्वाद्यतिरिक्तातिशयत्व व्यङ्गयत्वम् । एवमुपकृतमित्यादाद्युपकार(कृत)-
सौजन्य(सुजनता)-सुखितत्वादिभिर्यद्यपि वैपरीत्यादपकारदोर्जन्यदुखितत्वादयो लक्ष्यन्ते
तथापि तेषामेव सातिशयत्वप्रतिपादनाद्विशिष्टानामेव व्यङ्गयत्वव्यवहार । वक्त्रादिवैशिष्ट्या-
दयश्वेह यथा मुख्यार्थीबाधकास्तथा (२१-२२का.) ग्रागुपपादितम्” (रु. सं १४ पृ.) ।

अथाभिधामूलमाह—विवक्षितज्ञेति । स इति—ध्वनिरुषज्यते विवक्षितत्वेन
बाधितत्वात् । अन्यपरं व्यङ्गयतात्पर्येण विवक्षित न तु प्रत्यावृत्य गुणो-(39a)भूत-
व्यङ्गयन्यायेन वाच्योन्मुखमित्यर्थः । एवज्ञेति (एष चेति) अभिधापृष्ठध्वननोद्दृश्यनेन क्रम-
व्यवस्थाया यदपि लक्षणामूलेऽपि क्रमोऽस्ति, तथापि तस्य लक्ष्यैकरूपत्वान्न प्रकारचिन्ता ।
अलक्ष्यक्रमं व्यङ्गं यत्र समुदाये स तथा—एव लक्ष्यक्रमोऽपि । बहुप्रपञ्चतया
चालक्ष्यक्रमस्य, ग्रागुदेशः । ननु वाक्यश्रवणानन्तरं विभावानुभावव्यभिचारिण एव
प्रतीयन्ते न त्वन्यत, ते चाभिधेया इति कव्यङ्गय क्रमाक्रम इत्यत आह—न खल्विति ।

यस्माद्विभावायन्यतमस्तत्समुदायो वा रस^२ इति ये मन्यन्ते ते भ्रान्ताः, रसादीना विभावादिरूपवाच्यसामर्थ्याक्षिस्त्वात् । तदेतदाह- अपि त्विति । एवज्ञ विभावादिप्रतीत्युत्तरकालं रसादिप्रतीतिरिति विभावादिप्रतीति (ते) कारणत्वेन रसादिप्रतीतेश्च कार्यत्वेन व्यवस्थापनात् क्रमोऽलावश्यम्भावीत्याह—इत्यस्ति क्रम^३ इति । न चानुपलम्भमातेण व्यतिरिक्तावधारणं शक्यमित्यत आह—स त्विति । तोत्रमंवेगितया विभावादिप्रतीतेभ्यं टिति रमप्रकाशाद्विद्यमानोऽपि क्रमो न गृह्णते पञ्चपञ्चव्यतिभेदवत् परचित्तवृत्त्यनुमानवत्त्वात् (मानवत् ?) ।

भावशान्त्यादिरिति । “रसस्य त्वेकध्वनि (घन) निरन्तरायप्रतीतिचर्वणीयत्वान्नि रतिशयस्य शान्त्याद्यतिशयाभावं । अतएव विरोधाङ्गाङ्गिभा-(३९b)वौ रमस्यामम्भविनौ ततस्थायिभावो(भाव)गतत्वेन कैश्चिद्वयवस्थापितौ” (रु. स. १४) । मन्दावस्था भावा

२ उद्घटादिमतमुद्दिष्टमत । तथाच काव्यालङ्कारसारलघुवृत्तौ “यदुक्तं भट्टोद्घटेन ‘पञ्चरूपा रमा’ इति ।०० एतेषाज्ञ स्वशब्दादीना पञ्चाना समस्तव्यस्ततयाऽस्पदत्वात् येन काव्येन स्फुटरूपतया शङ्कारादिरसाविर्भावो दर्शयत” इति (४६-५०) । एतन्मतध्वंसो ध्वन्यालोके (२४-२६ पृ) । अग्रेऽपि ‘पूर्वाचार्या’ इति ‘एवं विभावादय एव रसा’ इति, ‘अन्यतमेनैव रसनिष्पत्तिरिति ये मन्यन्ते’ इत्यादयोऽयनेन व्याख्याता (का अ सा सं. ४४४) ।

३ एतच्च नासम्प्रदायसिद्धः सिद्धान्त । ‘एवंवादिनि देवर्षा’विति कुमारपद्य आनन्दवर्धनेन स्वयमेव करण्ठतो लज्जाॽव्यव्यभिचारिभावलक्षणो ध्वनि ‘न चायमलक्ष्यकमव्यङ्गयस्यैव ध्वनेविंपय’ इति सन्दर्भे स्वीकृत । यद्यपि तत्र ध्वन्यालोक-ग्रन्थे ‘यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो रसादीना प्रतीति’ स एवासंलक्ष्यकमस्य मार्गं इति भेदवृष्ट्या रसादिसामान्यव्यङ्गयादेवं-विधोदाहरणस्य स्थलमित्यापाततः प्रतीयते, तथापि ‘रसभावतदाभासतत-प्रशान्त्यादिरक्म’ इति सामान्यत्वेनैव विधानाद् ‘रसादिरथो हि सहेव वाच्येनावभासते’ इति च करण्ठत उक्तया, ‘इवशब्देनासंलक्ष्यता विद्यमानत्वेऽपि क्रमस्य व्याख्याते’त्यभिनवगुप्तसमर्थनेन प्राचीनानां ध्वनिवादिनामप्यत न वैमनस्यम् । लोचनकृतां मतोद्धारद्वारा नवीनालङ्कारिकवर्णेण परिडतराजजगन्नाथेन च ‘स्यादेतत् यद्यर्य रसादिः संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यादि’ति स्पष्टमेवोद्घोषितम् । ‘न खलु धर्मिग्राहकमानसिद्धं रत्यादिवनेरलक्ष्यकमव्यङ्गयत्वं’मिति हि तन्मतावतरणिकागर्भा युक्तिः ।

तत्र च

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्मः ।
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः ॥२६॥

आदिग्रहणाङ्कावोदयभावसन्धिभावशब्लत्वानि । प्रधानतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्रालङ्कार्यो यथोदाहरिष्यते । अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थं यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्योऽग्रे रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोऽलङ्काराः । ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्ते । तत्र रसखरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥२७॥

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥२८॥

बहुलावस्था रसा इत्यादिना ग्रन्थकारोऽप्यग्रे वक्ष्यति (का. ३५) । “अक्रम इति रसादिरूपोऽसंलक्ष्यकमो(म)व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनिव्यवहारप्रयोजक । तथाच ध्वनिकृता “ध्वनिरङ्गा (रात्मा) ङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थित ” (ध्व. आ २१३) इत्युक्तम् । (रु सं. १४-१५) । ननु रसादिप्राधान्ये रसवदादयोऽलङ्कारा इति पूर्वाचार्या -(का अ. सा सं. ४१४५) तत् कथमलक्ष्यकमो ध्वनिरित्यत आह भिन्न इति । अत हेतुमाह—अलङ्कार्यतया स्थित इति । तदेतद्विवृणोति वृत्तिकार प्रधानतयेति । रसवदादीना तर्हि को विषय इत्यत आह—अन्यत्र त्विति रसादेरेव वाच्यत्वे । यदाह ध्वनिकार.—प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थं यत्राङ्गं तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मति (ध्व. आ. २१५) रिति । गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रपञ्चनावसरे ।

कारणानीत्यादि—स्थायी भावो रस इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । स्मृत इति ध्वनिकारसम्प्रदायसिद्धत्वं ब्रूते । क पुनरयं स्थायो ? न हि चित्तवृत्तेराशुतरविनाशिन्या. स्थैर्यसम्भवः । हर्षादिस्वपि चातिप्रसङ्ग । वासनासन्दीपनञ्च विषयातिशयात् पात्रप्रकृति-विशेषाच्च चित्तादिसाधारणमेवेति । सत्यं, चित्तवृत्तिकदम्बक आख्यायमाने बुद्धुदवदुन्मज्जनिमज्जमाना^४खप्यन्यासु चित्तवृत्तिसु खक्सूतन्यायेन (40a) यद्वासनाऽऽखादपदवीमवगाह-मानाऽनुवर्तते स स्थायी, तथाच भावाध्यायपरिसमाप्तौ मुनि —

4 एवमादर्शयुस्तके ; पुनः शानजत्र चिन्त्यः । यदि पुनरुन्मज्जिमज्जतप्रायास्ति पाठस्तदा सर्वं खस्थम् ।

बहूना समवेताना रूपं यस्य भवेद्द्वये ।

स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषा सञ्चारिणो मता ॥

(ना शा. ७१२० नि. सा.) इति ।

अत बहूना चित्तवृत्तिरूपाणा भावाना मध्ये यस्य बहुलं रूपमुपलभ्यते स एव रसो रसोकरणयोग्य, शेषास्तु सञ्चारिण इति वद्यते (व्याचक्षते) । न तु रसाना स्थायि-सञ्चारिभावेनाङ्गाङ्गिता युक्ता । अतएवान्यो(न्ये) रसस्थायीति पञ्चास सप्तम्या द्वितीयया वा श्रितादिषु [गमि]^१ गम्यादीना- (पा २११२४ वा:) मिति समाप्तम् (ध आ. लो १७४-७५ पृ.) आम्रासिषु । एवम् स्थायितया पठितस्यापि रसान्तरे यद्वयभिचारित्वं दृश्यते यथा क्रोधस्य वीरे जुगुसाया. शान्तेव्यभिचारित्वा पठितस्यापि वा यत् स्थायित्वं यथा निर्वेदस्य शान्ते तत् सर्वमुपपद्यते । तथाहि—

तवालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते विधायैका चक्र रचयति सुपर्णासुतमपि (मध.) ।

अथ स्विदतपाणिस्तूरितमपमृज्य तदपरा करे पौष्प चापं मकरमुपरिष्ठातु लिखति ॥

(स स. क. १७६ पृ)

अत विविधविकल्पगोचरचित्तवृत्तिमेदेऽपि रतिवासनाभिन्नाङ्गकगेयधातुवदाखाद्यते ।

ननु— अग्धाइ चलणाङ्गुष्ठ अ विलासपरिमह्नुष्टिम घट्टदं ।

बहुसो सहीणिवेदिअसिद्धिलङ्गुलि गहि अ वीडिसंठाणं ॥^५ (श्र. प्र.)

5 आजिप्रति चरणाङ्गुष्ठविलासपरिमह्नुष्टिमघृष्टार्धम् । बहुशः सखीनिवेदित-शिथिलाङ्गुलिगृहीतवीटिसंस्थानम् ॥ इति च्छाया । अत 'काव्यमाश्रयसम्पत्ये'ति प्राचीनालङ्गारिकनयेन भोजनिर्णी तस्याभिमानापरपर्यायस्य शङ्कारतत्त्वस्य यज्ञघू-करणं न सा सूदमेन्द्रिका । “सर्वात्मसम्पदुदयातिशयैकहेतुर्जागर्ति यो हृदि मानमयो विकार ” “रसोऽभिमानोऽहङ्कार. शङ्कार इति गीयते । योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्नुते ॥” इत्यादिना च यो राद्धान्तः स तु रसतत्त्वस्य कूटस्थप्रतिष्ठा । तत्वारूढानां पक्षे “वीराङ्गुतादिषु च येह रसप्रसिद्धि. सिद्धा कुतोऽपि वटयक्ष-वदवे भाती”ति नोन्मत्तप्रलिपितम् । परं भागदशा विश्लेषणमुखेनैषां भरतमुनि-प्रवर्तितानामुपयोग । स च काव्यसौधारोहणे परमोपयोगिसोपानमिवाश्रयनीयः । तस्य च निर्देशः शङ्कारप्रकाशाख्यमहाग्रन्थे रसावियोगप्रकाशे । व्यभिचारि-साधारणे रसव्यवहारसम्भावनापक्षो भोजेनानुमोदितो रुद्रटेन सूचितश्च (का. अ. १२१४) । लोचने च रस्यमानताया स्थायिव्यभिचारिणोर्न कोऽपि मौलिको विरोध इति प्राक्तनमतमुद्दिखितम् (ध आ लो १७४-७५ पृ:) ।

उक्तं हि भरतेन “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति” इति । एतद्विवृण्वते । विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कायैँ प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिनिर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनु-कार्ये तद्रूपताऽनुसन्धानान्वर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोहुष्टप्रभृतयः ।

इत्यादौ चिन्ताऽऽदयोऽपि तथा प्रकाश्यन्ते । (40b) तद्वरमभिमानापरनामा भवत्वेक एव शङ्खारात्मको रस., तदुपाधिकश्चायमनियमेन व्यभिचारिसाधारणा एव रसव्यवहार प्रती(ता)यताभिति । नैतत्, भावावबोधात् । न हि काव्यप्रतिसन्धानापेक्ष्या स्थायिनिरुक्ति-रपि[तु] पात्रप्रकृत्यपेक्ष्या । तथाच निबद्धं महाकविना—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वाख्यवस्थासु य-
द्विश्रामो हृदयस्य यत् जरसा यस्मिन्नहार्यो रस ।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥

(उ. वा. च. ११३६) इति

अतएव पात्रप्रकृत्यपेक्ष्या नी-(सी)ताऽऽद्युपलक्षितोऽनुराग शब्दार्थगतत्वेन तु सहकाराद्यु-पलक्षित पाकः प्राचीनैरूपदर्शित ६ । तिर्यगादिषु च बाधोदर्यं यावदाभासमानो रत्याद्याभाम इत्युच्यते इति तदेतदास्ता तावत् । यदि स्थायी रसः पात्रे तर्हि प्रसक्त इत्यत उक्तं भाव इति । ‘भावना वासना व्याप्तिरित्यनर्थान्तरम् । तथाह्युच्यते—अनेन गन्धेन रसेन वा सर्वे भावितं वासित्वमिति (ना शा. ७ अः) । वाक्यार्थतत्त्वपरिशीलन-विशदीकृते सामाजिकमनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयुक्त्या भविष्यद्रसाखादोऽङ्गुरीभवन् स्ववासनाप्रतिफलनयोग्यतामापाद्यमान । स्थायी भाव उच्यते । तदुक्तं भावयतीति भाव ,

6 प्राचीनानानवधा पाककल्पनं काव्यमीमासायामित्थं दर्शितम् । ‘तत्रक पुनरयं पाक. २ परिणाम इति मङ्गल । क पुनरय परिणाम इत्याचार्या । ‘सुपा तिभाञ्च श्रव । सैषा व्युत्पत्तिरिति मङ्गल । एषैव सौशब्दयाख्ययोङ्गिखिता षष्ठ उद्धरिष्यते । सहकारपाकस्योद्देशो ‘गुणस्फुटत्वसाफलये काव्यपाकं प्रचक्षते । चूतस्य परिणामेन स चायमुपमीयते ॥’ (का. अ. सु. वृ. ३।२।१४) इति, ‘आदौ मध्यसमस्ते स्वादुसहकारपाक’-(का. मी. २०।१।१ पृः)मिति च ।

भू इति करणार्थो धातुरवगन्तव्य (४१a) इत्यादि^७ । कथमेवमित्यत आह तद्व्यक्तः— यदि तैरित्येतदेवोच्येत [तदा] प्रधानभूतकारणादिधर्मपरामर्शेऽसङ्गतिः स्यात् । अतो विभावाद्यैरित्युक्तम् । के पुनरमी विभावादय इत्यत आह कारणानीत्यादि । सवासना चित्तवृत्तिरूपत्तिधर्मिणी कारणमन्तरेण कथमात्मानमासादयेत्, तच्च [ततश्च] स्वरूपहेतु-रालम्बनभावमापद्यमान आलम्बनमित्युच्यते यथा जानकीरामभद्रौ । मिथश्चित्तवृत्तिं प्रति-वासनाविशेषकारणम् तामुद्दीपयदुद्दीपनमित्युच्यते । अनयोरन्तरवस्थाऽपि यथाक्रममालम्बन-मुद्दीपनमिति वा-(चा)भिधीयते । परचित्तवृत्तिश्च नाध्यज्ञा कथं लिङ्गादते प्रतीयत इति कार्यभूता नयनत्रिभागावलोकनादयो लिङ्गभूयमापद्य ता गमयन्ति । न च प्रतिबन्धावधारणे-ऽनवस्था स्यादिति वाच्यं, स्वात्मनि प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावावधारणसम्भवात् । कथमेकैव चित्तवृत्तिस्तत्र विचित्रस्मितरुदितादिकरी स्यादित्यत आह—तानि चेदिति । चेच्छब्दस्य च ‘तत् कथयन्त’ इति तच्छब्देन योजना । तदिति तदेत्यर्थ । नाट्य-काव्ययोरिति विषयसप्तम्या अ[ना]न्यत्वेति भावः । न च कारणादयो विभावादयश्चेत्येकं तत्वम्, इतरथा हि मुनि कारणकार्यसहकारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्येव ब्रूयात् । अतएव

7 अत्र मुद्रितनाट्यशास्त्रपुस्तकपाठो नानेन संवादी । टीकाकृता स्वकीयस्मृतिबलाद्-ग्रन्थोद्धारः कृतः स्यात्, मुद्रितपाठो वा मातृकादोषतो विपरीतः स्यात् । एवमभिनव-गुप्तग्रन्थयोरत्र टीकाकृदुद्धृतयोः क्वचित् क्वचिन्नात्मकः संवादः । ‘भू इति करणार्थ’ इत्येतत्स्थले मुद्रितमुनिग्रन्थे पाठः ‘भू इतीतकार (भू इतीतिकार) उच्चारणार्थः । णिचा संबन्धेनेति इति इकारप्रत्यये सति भूधातुः करोत्यर्थे वर्तते’ इति(अभिनवभारत्याम्) । भोजमते त्रिविधो धात्वर्थोऽस्त्वर्थो भवत्यर्थः करोत्यर्थश्च । तत्र निर्वचनीयभावपदे करोत्यर्थस्यैव प्रहणमिति सम्प्रदायविदः । न च तावन्मुनि-कृतात् सूक्ष्मात्तदृत्तौ दृष्टान्ताच्च लोक्षटादीनामुत्पत्तिवादिना पञ्चः समर्थित स्यादिति मन्तव्यमिति ‘व्यक्त. स तैरिति ममटकारिकाया निर्देशः । तैरिति सहार्थेनाप्रधाने तृतीया यथैव व्याख्यातमग्रेऽभिनवकृतरससूतव्याख्याने ‘तेषा स्थायिना सह पानकरसन्यायेन विभावादिप्रतीतिसाहित्येनेत्यादिना । वैयाकरणन्याय इवात्मापि प्राधान्यमभिव्यक्तिक्रिययोपाहितं यदाह टीकाकृत् ‘प्रधानभूतकारणादिधर्मिपरामर्श’ इत्यनेन । न पुनरेते पृथगनुभूतस्थितयः परन्तु समूहालम्बनरूपाः । अतएव पानकरसन्यायेनेति दृष्टान्तस्थापनमापाततोऽर्थविप्रतिपत्तिकरस्य मुनिविवरणीय-षाडवादिरसपदस्य स्थाने । तेनैव चालौकिकत्वं रसपदार्थस्येत्यपि द्योतना ।

च रसभावादीना-(४१b)मनुमेयत्वं न सम्भावनोयं विभावादीना भिन्नलक्षणत्वात् । तथाहि ये लोके रामादिगतचित्तवृत्तिविशेषहेतव सीताऽद्या । केचित्एवाभिनयविशेषैरुपदश्यमाना सन्दर्भविशेषैर्वा समर्थ्यमाना, सन्तो विभाव्यन्ते भावा एभिरिति कृत्वा विभावा इत्युच्यन्ते । तदिह विभावो विज्ञानार्थ । विभावितं विज्ञातमित्यनर्थान्तर, यदाहाचार्य-(ना. शा. ११४) बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रया । अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञित इति । ये च तेषा कार्यभूताः कटाक्षादयोऽर्थास्त एव काव्यादावुपदश्यमानाः सन्तोऽनुभावयन्ति तास्तान् भावानिति कृत्वाऽनुभावा इत्युच्यन्ते । यदाह (ना शा. ३१५ वृः) —‘यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतानभिनयास्तस्मादनुभाव इति’ । तच्चित्तवृत्तिः(ते)स्तन्मयी भवनमेव ह्यनुभवनम् । ये च तेषामन्तराऽन्तराऽनवस्थायिनोऽवस्थाविशेषास्तदवान्तर-हेतुजनिता उत्पद्यन्ते त एव स्वै. स्वैर्विभावादिभिरभिव्यज्यमाना । सन्तो विशेषादाभिमुख्येन चरन्ति वर्तन्ते तेषु तेषु भावेष्विति व्यभिचारिण इत्युच्यन्ते । यदाह—‘विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्निर्मग्नाः कल्पोला इव वारिधौ ॥’ (द. रु. ४-७) अतएव प्राधान्यान्नानाभावोपगतास्त्वपि स्थायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति । यदाह (ना. शा. ३१८) —‘यथा नरणा नृपति शिष्याणां यथा गुरु । (४२a)एवं हि सर्वभावाना भावः स्थायी महानिह ॥ स्थायिनामेव भावानामुपकाराय सर्वदा । वर्तन्ते सात्त्विका भावा भावाश्च व्यभिचारिणः ॥’ इति ॥ तदित्थमेभिर्विभावादिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावत्व-(रसत्व) मापद्यमानो रसीभवतीति । तदुक्तम्—‘योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसावह. (रसोङ्गव) । शरोर व्याप्त्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाभिना ॥’ (ना. शाः ३१७) इति । एतच्च तत्त्वभवता भरतमुनिना सूत्रितम्—विभावेत्यादि । तत्त्व भृलोक्षटादीना मते कार्यकारणभावेन [ज्ञाप्यज्ञापकभावेन] पोष्यपोषकभावेन यथाकर्म विभावादिभिस्त्रिप्रकार सम्बन्ध. संयोग । अतएव निष्पत्तिरपि तिधैवात पक्षे व्याख्येया । ततश्चानुकार्ये सम्भवन् स्थायिभावः पुष्टतया स्थितो मुख्यतया रस । अपरिपुष्टस्तुस्थायी । नर्तके तूपचारेण रसस्थितिरिति ।

श्रीशङ्कुकमते तु कारणकार्यसहकारिणो लोके गमकत्वेन प्रसिद्धा नाथ्ये कृत्विमत्वेन चमत्कारहेतुत्वादलौकिकविभावादिव्यपदेशभाजः सूते निर्दिष्टाः । तैरवस्तुतो(तैर्वस्तुतो)-ऽसम्भाविनोऽपि स्थायिनो गम्यगमकभावलक्षणः सम्बन्ध. संयोगः । ततो रसस्य निष्पत्तिः प्रत्येयतयैव स्थितिः । सा चानुकर्तुंविषया सामाजिकसम्बन्धनी च । उभयतो दत्तपादा हि रससंवित् । तत्त्वानुकर्ता रामत्वेन प्रतीतो रामसंविद्विषयः । रामदेवेन (त्वेन) च

तु काव्ये नाटेऽ चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना
भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्गेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्ति-
सतत्वेन भोगेन भुज्यते इति भद्रनायकः ।

रूपतया रामत्वेन प्रतिपन्नेऽनुकर्तरि प्रतीतेविभावादिव्यपदेशयै. कारणादिभि. कृतिमैरपि
कृतिमत्वेनाप्रतीतैरविद्यमानोऽपि सामाजिकैरुपायबलाद्विव्यमानत्वेन सम्भाव्यमान. स्थायी
चर्व्यते । स चानुमीयमान. (43a) स्थायी सिद्धरूपव्यङ्ग्यादिवेलक्षणेन साध्यतयाऽनुमीयते,
अतएव रसस्य रसनीयत्वासम्भावनैकप्रमाणात्वात्था व्यपदेश इति ।

भद्रनायकदर्शने तु रसस्थोत्रपत्तिप्रतीत्यभिव्यक्तिपक्षान् दूषयित्वा भोगपक्ष प्रतिष्ठा-
पित । तत्वोत्पत्तिवादिना लोक्षटेन विभावैरेवोत्पत्तिरङ्गीकृता, अनुभावव्यभिचारिणो.
प्रत्यायकत्वेन पोषकत्वेन चाभ्युपपन्नत्वात् । प्रतोत्पत्तिस्त्वनुमानरूपा श्रोशङ्कुकेनाङ्गीकृता ।
अभिव्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्थायिनो ध्वनिवादिभि[र]भ्युपगता । तत्र लयाणामपि
पक्षाणा साधारणमिदं दूषणम् । खगतत्वेन तथाभावे न रसस्य रसनीयत्वम्, परगतत्वेन
ताटस्थाद्रसनीयत्वाभाव एव । अभिव्यक्तिपक्षे विषयार्जनतारतम्यादपि रसनीयत्वा-
भावः । तस्मात् पक्षतयं त्यक्ता भोगपक्षोऽङ्गीकार्य । भोगश्च चर्वणात्मा निर्वितिपर्यवसायी
जननादिविलक्षणं, तेषां देशकालाकारनियमेन प्रवृत्तेरुक्तदूषणा(दोषनि-) करानति-
क्रान्तत्वात् ; अस्य च तद्विलक्षणत्वेनालौकिकत्वादुक्तदोषातिक्रमात् । तथाहि काव्यात्मनः
शब्दस्य व्यंशो व्यापार.—अभिधा-भावकत्व-भोगकृत्वाख्य । तत्वापि (तत्वाऽभिधा) निरन्तर-
सान्तरार्थनिष्ठत्वेन मुख्यामुख्यमेदेन द्विविध. शब्दव्यापार । स शास्त्रेतिहासयोरपि
यथाक्रमं शब्दार्थप्राधान्येन प्रभुमित्रसस्मितयोः साधारणः । अ[न्य]दंशद्वयन्तु काव्य-
नाथ्ययोरेव, उभयत्वापि व्यापारप्राधान्याज्ञायासम्मितत्वेन व्यवस्थिते । तत्र भावकत्वं
सीताप्रमृतिविभावादीना, यताप्यसम्भवस्तत्रापि भवद्वावन (2) साधारणयापादनार्थम् । तच्च
काव्ये गुणालङ्घारयोगदोषपरिहाराच्च⁹ सम्भवति, नाटेय चतुर्प्रकाराभिनययोगात् सामग्री-
वैचित्र्याद्वि शदार्थाना वैचित्रयत्वाभः । तद्यथा रजनिकरमयूखसन्निकर्षेण चन्द्रकान्तोपलस्य
द्रवत्वोत्पादः, एवं काव्यनाथ्ययोः सामग्रीवैशिष्टेयन साधारणीकरणं नाम भावकत्वं व्यापार ।

9 बन्धनीगर्भोऽयं नातिस्तल्प. सन्दर्भो लिपिकरप्रमादवशाद् गलितष्टीकाकृदुपजी-
व्याद्रुचककृतसङ्केतात् परिपूरित । गलितत्वे युक्तिरसंलभत्वं व्याख्यानस्य
विकलप्रायत्वम् ।

लोके प्रमदाऽऽदिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च
तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनाऽऽदिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादि-
शब्दव्यवहायैर्ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते न ममैवैते न शत्रोरेवैते
न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात्
साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनाऽऽत्मतया स्थितः
स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि ^{१०}साधाराण्योपाय-
बलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसपर्कशून्या-
परिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार
इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्वर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः, पान-
करसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवा-
लिङ्गान्न्यत् सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कार-
कारी शङ्कारादिको रसः। स च न कार्यः, विभावादिविनाशोऽपि तस्य
सम्बन्धतङ्गत्। नापि ज्ञाप्य, सिद्धस्य तस्यासम्भवात्। अपि तु

साधारणीकृतेषु च विभावादिषु साधारण्येनैव विषयीकृतस्य स्थायिन सहृदय(ये)विषय-
चर्वणकारित्वं नाम भोगकृत्वं पार्यवसानिक व्यापार। (43b) तत एव सहृदय-
रजनाज्ञायासम्मितत्वम्। भोगश्च परानन्दास्वादात्मा योगिगतो ब्रह्मास्वादसन्निकृष्ट इत्यास्ता-
मेतत्।

ध्वनिदर्शनानुसारेणाचार्यश्रीमदभिनवगुप्तस्य मते व्यङ्गयो रस., विभावादयो व्यङ्गकाः,
व्यङ्गयव्यङ्गकभावलक्षणश्च सम्बन्धस्तेषा स्थायिना मिह(सह)। स्थायेव योग्यतयाऽत्र
रसीभवतीत्युच्यते। स च सम्बन्ध सूक्ष्मे सयोगशब्देनोक्तः। ततो रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्ति-
रित्यर्थः। स च रस. सामाजिकाना, नानुकार्ये, नानुकर्तरि, सामाजिकाना निश्चमत्कारत्व-
प्रसङ्गात्। तेषामेव चास्ति लोकोत्तरश्वमत्कारो नानुकार्यस्य, लौकिकपरिमितसान्तराय-
चित्तवृत्त्याकान्तत्वात्। नानुकर्तुस्तस्य तथाविधचित्तगृत्तिशून्यस्य निष्प्रयोजनत्वाच्चमत्कार-
पारिमित्यापाताच्च। तत्र कारणादीनामेव लोकोत्तरसाधारणीकरणव्यापारवत्त्वास्त्रोक्तेर-
विभावादिव्यपदेशः। ततसाधारण्ये च स्थायिष्ठपस्य प्रमेयस्य साधारण्यात् प्रमातुरपि
साधारण्यम्। अतश्च न विभावादिव्यसाधारण्यहेतुकसमुद्रोऽनुकृतादिदोषापत्तिः,

विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः । कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क दृष्टमिति चेत्, न क्वचिद् दृष्टमित्यलौकिकसिद्धेभूषणमेतन्न दूषणम् । चर्वणानिष्पत्या तस्य निष्पत्तिरूपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम् । लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थग्राव-
बोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयो
गिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयोऽप्यभि-
धीयताम् । तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं, विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात् ।
नापि सविकल्पकं, चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ।
उभयाभावरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न
तु विरोधमिति श्रीमदाचार्योभिनवगुप्तपादः ॥

प्रमातु पारिमित्याभावात् । यस्य समुद्रोऽन्नादि सम्भवति, तदभेदेन स्वात्मन प्रतीते.
प्रमेयसाधारणेन । प्रमातृसाधारणे त्वयं दोष एव । तच्च(44a)नाङ्गीक्रियत इति
निस्तुष्टं व्यञ्जनदर्शनम् । तथाहि निर्वासनस्य रसचर्वणा नास्ति । श्रोत्रियजरन्मीमा-
सकादयो हि नाव्यमण्डपान्त प्रविष्टा अपि चमत्काराभावात् कीलकप्राया एव । प्रशान्त-
ब्रह्मचारित्रभृतयश्च शङ्खाररसाखादे बहिरङ्गा । गाढरागाणां शान्तरसचर्वणाऽनभि-
ज्ञत्वम् । अननुभूतशोकस्पर्शनां एव करुणाखादावसरे पाषाणप्रख्यत्वम् । तदेवं वासना-
इवभास एव रसचर्वयितृत्वम् । सा चानादिकालीना वासना स्थायिभूतैव विभावादिवशाद्र-
सत्वमापद्यते, न च व्यभिचारिभूता, तान्त्रिकत्वाद्रसशब्दस्य । विभावादिभिर्व्यञ्जना-
देव[च] स्थायिनो रसत्वम् । व्यङ्गयव्यञ्जकभावो हि तेषा सम्बन्ध । तथाहि
द्विविधमिह संक्षेपेण व्यञ्जनम्—एकं तावत् कारणे सूक्ष्मतयाऽवस्थितस्य स्थूलरूपत्वं यथा
क्षीरावस्थायाः शुक्रावस्थस्योत्तरं दधिरूपत्वम् । एतच्च प्रतीत्यनपेक्षमपि केवलवस्तुसमवेत-
मेव व्यञ्जनम् । द्वितीयन्तूपायप्रतीतिसापेक्षोपेयप्रतीतिरूपं यथा प्रदीपघटादौ । प्रदीप-
प्रतीतिसाहित्येनैव घटप्रतीते, प्रदीपस्य व्यञ्जकत्वात् । तदुक्तम्—खज्ञानेनान्यधीहेतु । सिद्धेऽर्थे
व्यञ्जको मतः । यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारणा(का)त् ॥¹¹ (प्र. वा. का: २६५)
तदेवं रसस्य विभावादीनां द्वितीयो व्यङ्गयव्यञ्जकभावप्रकार आश्रीयते, पानकरसादि-
न्यायेन विभावादिप्रतीतिसाहित्येन रसप्रतीते । अतएव ध्वनिकृता रसाद्याश्रयेणा-

11 अयमेवाऽलङ्कारिकसम्मतः पाठः । मुद्रितपुस्तके (४६३ पृः) यथा दीपोऽन्यथा
वाऽपीति पाठो दृश्यते ।

संलक्षणमव्यज्ञयत्वमुक्तम् (२।२) प्रदोपघटदृष्टान्तश्च (४४b) व्यज्ञने (३।१३, १६५ पृ.) प्रदर्शित । संलक्षणमव्यज्ञयादौ कथं व्यज्ञकत्वमिति चेत् ; तत्वापि व्यज्ञकप्रतीतिपुर-सरत्वेन व्यज्ञयप्रतीते । क्रमवत्त्वेऽपि व्यज्ञयप्रतीतिकाले तावद्वयज्ञकप्रतीतेरस्ति सहभाव इति प्रदीपघटन्यायेन स्थित एव व्यज्ञयव्यज्ञकभाव । तत्र हि पूर्वं केवलं व्यज्ञकप्रतीतिः, पश्चात् व्यज्ञकसहितव्यज्ञयप्रतीतिरितीयानेव पूर्वकल्पाद्विशेष । वस्तुतस्तु क्रम उभयताप्यस्ति केवलं पूर्वतोत्पलदलशतव्यतिभेदन्यायेन [n] संलक्ष्यते, उत्तरत् तु सलक्ष्यत एव । संलक्षणेऽपि व्यज्ञयप्रतीतिकाले तावद्वयज्ञयव्यज्ञकप्रतीतिरस्तीत्येतावता प्रदीपघटदृष्टान्तो-ऽत्वापि न संगच्छते । तदुक्तं ध्वनिकृतैव, ‘‘न हि व्यज्ञेय प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवती’’ति (१६० पृ.) । एवमेव चैतद् व्यज्ञयप्रतीतौ हि व्यज्ञकप्रतीतिरूपयुक्ता, न व्यज्ञकप्रतीतौ व्यज्ञय-प्रतीति., घटप्रदीपवदेव प्रदीपप्रतीते । केवलाया अपि भावात्, तदेतत् प्रसङ्गानुप्रसङ्गमात्माम् । प्रकृते तु विभावादिभिर्व्यज्ञते रस इति सुव्यवस्थितमेव । एवम् व्यवस्थिते रसस्य कार्यत्वं ज्ञायत्वं भोग्यत्वम् पराकृतं भवति । तथाहि—कार्यस्तावद्वसो न भवति, कारणाभावेऽपि भावप्रसङ्गाद्, घटवत् । यत्कालं मर्दनं तत्कालं मर्दनसुखमिति न्यायेन कार्यकालेऽपि कारणस्य भाव इति चेन्, नैतत् ; मर्दनस्य स्पर्शरूपत्वात्, स्पर्शसंवेदनसमयेऽन्तं स्पष्टव्यस्यापि संवेदनात् । अन्तःस्पष्टव्यविशेषस्वभावत्वाच्च सुखस्य, बहिः सुखं नान्यत् किञ्चिदृश्यते अन्त स्पष्टव्य-विशेषात् । ततो मर्दनं स्पर्शः, तत्सहभावी चान्तःस्पष्टव्यविशेषः, तदेव च सुखमिति (४५a) नास्ति पौर्वार्पयम् । इह तु कार्यत्वादेवैत्तरकालिकत्वं रसस्येति विभावैः सहभावो न स्यात् । अस्ति च, तस्मान्न कार्यो रसः । किञ्च कार्यं न नियमेन कारणज्ञानमपेक्षते, इह तु नियमेन विभावादिज्ञानापेक्षेति कार्यत्वं तावन्निरस्तम् । प्रत्येयत्वं तर्हि स्यात् ? नैतत् ; सिद्धस्य तद्भवतीति । न रसः पूर्वसिद्धं प्रतीत्याख्यस्यैव रसत्वात् । अतश्च न रसः प्रतीयते, अपि तु ‘प्रतीयमान एव रसः । प्रतीयते रस इत्योदनं पचतीति-वद्वयवहारः’ । (भव आ. लो. २।४ आति ६६ पृ.) अतएव सिद्धत्वाभावात् सा रसस्य प्रतीतिर्वर्णणादनादिशब्दवाच्या । चर्वणा चाताभिव्यज्ञनमेव । नतु ज्ञापनं प्रमाणं(ण)-व्यापारवत्, नाप्युपादानं हेतुव्यापारवत् । अतो न विभावादीनामत्र ज्ञापकत्वं, न च कारकत्वमपि तु चर्वणोपयोगितेत्याह । अपित्विति—एवं तर्हि चर्वणीयत्वाद्भोग्यत्वं स्यात् । एतदपि नास्ति, भोग्यत्वं हि भोगविषयत्वम्, भोगश्च किं वस्तुवृत्तमेव किञ्चित् उत स्थित प्रतिपत्तवृत्तम् ? न तावद्वस्तुवृत्तम्, प्रतीत्यनपेक्षस्य नीलादिन्यायेन वस्तुस्वभावत्यैव तस्याभावात् । प्रतिपत्तवृत्तं चेत् प्रतिपत्तुरपि किमिच्छाद्वेषादिन्यायेन कथिदतिशयो भोग आहोस्थित् प्रतीत्यात्मा ? न तावदिच्छाऽऽदिन्यायेन, तेषामप्रतीत्यात्मत्वे जडताऽपत्या

वस्तुवृत्तविशेषात् । प्रतीत्यात्मा चेत् प्रतीतिविषयस्तर्हि भोगः । स प्रत्येयनिष्ठं प्रत्येयश्च रत्यादिः, स च नियमेन विभावादिप्रतीतिसापेक्षं प्रतीयते । एवम् यावत् प्रतीतिविषया एव विभावादयो रत्यादिप्रतीतिहेत्-(45b)वस्तावत् ‘खज्जानेनान्यधीहेतु’रत्यादि हठेनायातं व्यञ्जकत्वलक्षणम् । ततश्च व्यञ्जयो रस, व्यञ्जका विभावादय इति सुव्यवस्थितम् । केवलं व्यञ्जयव्यञ्जकयोदेशकालसम्बन्ध्यवच्छेदकाभावाद् हृदयसंवादपर्यवसायिसाधारणेन यज्ञोको-तरत्वं तद्भूषणं न दूषणम्—इति तावद्रसस्वरूपं सिद्धान्तितम् ।

इदानीं ग्रन्थो वित्रियते—सम्यद्गमिथ्येति, तथाचोक्तम्—प्रतिभाति न सन्देहो न तत्वं न विपर्ययः । धीरसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि ॥ विरुद्धबुद्ध्यसम्भेदाद-विवेचितविष्णवः । युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः क्या ॥ (अ भा २७३ पृः धर्मकीर्ति ?) इह ‘‘सेयं ममाङ्गे’ष्वित्यादि श्लोकद्वयं क्रमेणालम्बनोदीपनविभावद्योदाहरणार्थम् । तस्य काव्यवशादेव प्रतीतिः” । (रु. सं. २० पृ.) मनोरथस्तावन्मन[स] एव भवतीति [पुनः] मनःशब्दप्रयोगोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थ । काल एवं कृतान्तः । [शिक्षेति]—शिक्षाऽभ्यासान्तर्केनाश्रुपाताद्यनुभावप्रकाशनम् । अभ्यासप्रवर्तितेति—अभ्यासेन प्रवर्तितं यद्वयभिन्नारिणामेव स्वकार्यमनुभावत्तद्वर्णं तत्प्रकाशनेन चित्तवृत्तिविशेषाणा व्यभि-चारिणामेव प्रकाशनम् । भाव्यमानः सभ्भाव्यमानः । सत्वोद्रेकेति—सत्त्वाख्यगुणो-द्रेकेण रजस्तमसोरस्तमनात् प्रकाशानन्दमयी या संवित्तत विश्रान्ति. संविदन्तरौन्मुख्या- (49a)भावः । सत्त्वादयो गुणा अन्योन्याभिभावाश्रयादिव्यापारा इत्येषामन्यतमेनार्था-दुङ्गतेनान्यदभिभूयते । तदिह साख्यैर्हि सत्त्वस्य प्रीतिशब्दवाच्यानन्दभूयस्त्वं प्रकाशप्रयोजन-श्लोकम् “प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था (सा. का. १२) इति ग्रन्थेन” (रु. सं २० पृः) प्रीतिरानन्दस्तदात्मकं सत्त्वं गुणः । अप्रीतिर्दुखं तदात्मकं रजो गुणः । विषादो मोहस्तदात्मकं तमो गुणः । एषां यथासंख्यं प्रकाशः प्रकर्षः । अभ्यासपाटव-वतामिति अभ्यासः पौनपुन्येनानुशीलनं, पाटवं प्रज्ञाप्रकर्षः । ममैवैत इति—एत इति विभावचेष्टाऽदय । नियतप्रमातृगतत्वेनेति ज्ञानविशेष । साधारण्योपायेति-साधारण्य उपायाः साधारणेन प्रतीता विभावादय । [तेषां बलात् ।] अपरिमित-भावेन प्रमात्रेति-स्वगतत्वेन रतिप्रतीतौ कामित्वं परगतत्वेन सत्पुरुषाणा लज्जेतरेषाच्चा-सूया वा तटस्थभावो वा रागापहारेच्छाऽदिः । घटादिवत् सर्वसाधारणप्रतीतौ ताटस्थमेव, न रसनीयत्वम् । रसनीयत्वे वा सुखवन्नियन्तृनिष्ठत्वे कामित्वं, तस्मात् सर्वप्रमातृणा यो रसनीयः स सर्वप्रमातृताऽवलम्बनेनैव रस्यते । अतएव नाटक[व्य]मरणपान्तःप्रविष्टः

[न] सर्वे हृदयसंवादभाजो भवन्तीत्युच्यते । सकल[स]हृदयसंवादभाजेति साधारण्ये-
नेत्यस्य विशेषणम् । स्वाकार इवेति सामाजिकप्रमातृस्वरूपम् । अभिन्नोऽपीति संवित्ता-
दात्म्यात् । गोचरीकृत इति रत्यादिभिः परस्परवैलक्षण्येनोद्घङ्कनस्य दा(भा)नात् ।
विभावादिजीवितेति व्यञ्जकपरित्यागेन व्यञ्जयस्याप्रति (46b)-भासनात् । अन्यत् क्वेति
अन्यदिति तद्वैलक्षण्यं व्यञ्जकरूपम् ।” (रु सं. २० पृष्ठः) [च]र्वणानिष्पत्येति ज्ञान-
विशेषस्यैव ज्ञातास्वादप्रधानस्य चर्वणात्मकत्वम् । कार्योऽप्युच्यतामिति प्रौढत्वेन
पूर्वप्रतिष्ठापितमार्गयोजना । लौकिकेति—लौकिकानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यस्फुटत्व-
योगीनि संविदन्तरौन्मुख्यादविश्रान्तिभाज्ञि च । रससंवेदनस्य स्फुटत्वेन विश्रान्त्या च
तद्वैलक्षण्यम् । परिमितयोगिना भिन्नसंज्ञानानां ज्ञानानि ताटस्थयेन वस्तुवगमयन्ति ।
तटस्थस्य विषयानावेशोन प्रवृत्ति, अपरिमित-(परिमितेतर) योगिनां शान्तब्रह्मा-
साक्षात्कारिणां संवेदनानि शान्तत्वाद्वेदोपरागशून्यत्वेन स्वात्ममातपर्यवसितानि । इदन्तु
रसस्वभाववेद्ययु(मु)क्तमेव । अतएव सर्वविलक्षणत्वाक्षोकोत्तरं रसस्य संवेदनम् ।
तद्ग्राहकञ्चेति ज्ञानं हि द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च । तत्र स्वरूपमातप्राहि
निविकल्पक, नामजात्यादियोजनात्मकन्तु सविकल्पकम् । अत तयोर्नायमित्याह विभावा-
दीति । परामर्शनं पर्यालोचनं विषयीभाव इति यावत् । नायि द्वितीयमिति । अत
आह स्वसंवेदनेति—‘स्वात्मन्यविकल्पका विकल्पका’ इति न्यायात्¹² । यदाहुः सौगता —

I 2 रुचकोद्भूतमिमं न्यायं नैजं श्रीधरमतं मन्यमानस्य खरण्डीदासस्य (११७-११८ पृष्ठ)
‘एतचोभयमङ्गीकुर्वतामुपनीय वाससि बद्धो ग्रन्थिरित्युपहासपूर्वक आक्षेपः ।
वस्तुतस्तु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वसमर्थन एव टीकाकृतस्तातपर्य’, तत्र च सौगतैस्तत्
सुमिद्धमिति सौगतमते निर्भर उभयोरपि प्राचीनटीकाकृतोः । रुचकस्य काशमीरीय-
शैवदर्शनानुगामिनो नात्र विचिकित्सा सम्भविनी, श्रीधरस्य पक्षे पुनरत्र च बलाबल-
मीमासा प्रकृतानुपयोगिनो, उभयोरपि यथाश्रूतस्योपपत्तेरिति द्वितीयोऽल्लासनिदर्शिते
निर्णय आस्था इति नय । यत्त्वत्र खरण्डनखरण्डप्रन्थमाश्रित्योभयो । सौगत-
ब्रह्मवादिनोर्भेदप्रकटने निर्बन्धवत्त्व तद्रसतत्त्वविवेचनेऽप्रासङ्गिकमेव । अतएव योऽत्र
नैरात्म्यपक्षोद्देशो यथाऽप्रेत्यलङ्कावतारोद्भृते ‘कल्पत.’.. इत्यादिपद्योत्तरार्थे ‘बुद्धया
विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यत इत्यादौ खरण्डनखरण्डोद्भृते च तत्र न कोलाहलः
कार्यः । कौतुकावहमिदं यत् खरण्डनटीकाकृद्विद्यासागरग्रन्थ इवात्प्रायादर्शपुस्तके
‘अलङ्कारावतार’ इति लिपिकृत प्रमादकृतो विसद्दश पाठः । कर्तृकर्मभाव-
चर्चाऽपि खरण्डनतो द्रष्टव्या सूक्ष्मतरं विचारं पारयद्विरित्यास्ताम् ।

सर्वे (सर्व-) चित्तचैत्तानामात्मसंवेदनम् (न्या वि. ११६) । चित्तं वस्तुमात्राहकं ज्ञानं, चित्ते भवाश्चैत्ता वस्तुनो विशेषरूपग्राहका. सुखदुखोपेक्षालक्षणास्तेषा चित्तचैत्तानामात्मा संवेदते येन (४७a) स्वरूपेण तत्स्वरूपमात्मरूपसाक्षात्कारित्वात् स्वसंवेदनं प्रत्यक्षं 'प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढमभ्रान्तश्चोच्यत' (न्या वि १११ - १२ चौ सं) इति । अत केचिदाहुः 'न हि चित्तचैत्ताना स्वसंवेदनत्वं घटते स्वात्मनि कृया- (क्रिया-)विरोधात् । न हि सुशिक्षितोऽपि नष्टवतः (वटु.) स्वं स्कन्धसारोदुं शक्नोति (शृ. प्र. १ म ४१ पृ.) । न हि तीक्ष्णाऽप्यसिधाराऽत्मानं छिनत्ति, नहि प्रज्वलितोऽपि वद्धिस्कन्ध आत्मानं दहति । तथा चित्तचैत्तमपि कथमात्मानं प्रत्येतु । वेदवेदकभावो हि कर्मकर्तृभावः । कर्मकर्तृत्वश्च लोके भेदेनैव प्रसिद्धं वृक्षसूतधारयोरिव । अत्रोच्यते—न कर्मकर्तृभावेन वेदवेदकत्वं ज्ञाने वर्ण्यते, किं तर्हि ? व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावेन । यथा प्रदीप आत्मानं प्रकाशयति तथा ज्ञानमपि जडपदार्थविलक्षणं स्वहेतोरेव प्रकाशस्वभाव उप- (स्वभावादुप-) जायमानं स्वसंवेदनं व्यवस्थाप्यते । तथाचोक्तम्—विज्ञान जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते । इयमेवात्मसंवित्तिरस्पर्शा जडरूपता ॥ (लङ्कावतार. सू.) अलङ्कारावतारे [णा] पुक्तम् (लङ्कावतारैऽप्युक्तम्)—कल्पितः कर्मकर्त्तादिः परमार्थो न विद्यते । आत्मानमात्मने चात्मा निहन्तीति निरुच्यते ॥ (ल. अ.) न च चित्तचैत्तानां ज्ञानान्तरेण प्रकाशयत्वं युज्यते । तथाहि न तावत् समानकालातां विना ज्ञानान्तरेण चित्तं चैत्तं वा प्रकाशयत (४७b) इति घटते, उपकार्योपकारकत्वाभावात् सब्येतरगोविषाणयोरिव । नापि भिन्नकालभावि, लाक्षणिकत्वात्, प्रकाशयितव्यस्यैवाभावात् । अपि च यदि ज्ञानं स्वसंवेदनं न स्यात् तदा ज्ञातोऽन्य इति दुर्धटः स्यात्, नागृहीतविशेषणन्यायात् । तथा स्वार्थो (तथाह्यर्थो) विशेष्यो ज्ञात इति विशेषणम् । ज्ञातो ज्ञानेन विशेषितः । ज्ञानश्च स्वबोधस्वरूपेण न प्रतीतं तत् (चेत्) कर्थं ज्ञानेन विशेषितोऽर्थः प्रतीयताम् ? तथाहि दण्डाग्रहणै ग्रहणं दण्डिनो न युक्तिसङ्गतम् । ननु सर्वज्ञानानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वे घटोऽयमित्यादिसविकल्पज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वं पीतशड्खादिज्ञानस्याभ्रान्तत्वं [च] स्यात् । उच्यते—विकल्पज्ञानमपि स्वात्मनि निर्विकल्पकमेव । घटोऽयमित्यनेन बाह्यसत्त्वं विकल्पयति न त्वात्मानम् । तदुक्तम्—शब्दार्थप्राहि यद्यत ज्ञानं तत्तत कल्पना । स्वरूपश्च न शब्दार्थस्तत्राध्यक्षमतोऽखिलम् । भ्रान्तमप्यात्मनाऽभ्रान्तं स्वरूपेणैव भासनात् ॥ असद्विषयत्वाच्च भ्रान्तिरुच्यते । यदुक्तम्—'स्वरूपे सर्वमभ्रान्तं पररूपे विपर्ययः' । तस्मादन्यथाप्रकाशकत्वात् सिद्धम् । यद्यमी प्रकाशन्ते तदा स्वहेतोरेव प्रकाशस्वभावा उपपन्नाः सन्तः प्रकाशन्त इति (४८a) स्वीकर्तव्यमेव । अतः स्वसंवेदनसिद्धत्वाद्विकल्पज्ञानमपि रसस्य ग्राहकमिति स्थितम् । एवश्च लोकप्रसिद्धकार्यत्वादिरूपविरहत्वेनाप्रमाणो

व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराङ्गुतरौद्राणाम्, अश्रुपातादयो-
उनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चिन्ताऽऽदयो व्यभिचारिणः शृङ्गार-
स्येव वीरकरुणभयानकानामिति पृथग्नैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः ।

वियद्विलिमलिनाम्बुर्गमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।

धरणिरभिनवाङ्गुराङ्गटङ्गा प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥२७॥

इत्यादौ

रस स्यादितीयमपि दुर्दुर्लढशङ्गापिशाचिका निरवकाशैव । प्राभाकरा श्री हि (२)
पूर्वानुभवसापेक्षत्वाद्विषये स्मरणस्याप्रामाणयं स्वाज्ञे (?) तु ज्ञानात्मन्यनुभवत्वमेवाहु ।
उभयात्मकत्वं स्वसंवेदनसारविमल-(विमर्श) मयत्वेन । श्रीमदिति—काव्यार्थतत्त्वज्ञान-
सम्पदत्र श्री । आचार्यपदेन सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं, पादा इति गुरुगौरवात्त्वैव प्रकर्ष ।
अभिनव गुप्तं गृह्णमर्थं सपादयन्तीत्यभिनवगुप्तपादाः¹³ । एवं विभावादय एव रसा
इति प्रवादस्तावद्वूरपरास्त एव ।

इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिणामन्यतमेनंव रसनिष्पत्तिरिति ये मन्यन्ते तेऽपि
आन्ता इति प्रदर्शयितुं सूतरुत्तुरभिप्राय व्याचष्टे व्याघ्रादय इति—यथैते स्त्रीनोचानां
भयहेतवस्तथा वीरादीना वासाहानि (-मुत्साहादि) हेतव । अश्रुपातादय इति—
एतेनाश्रुतमभस्वेदरामाञ्चस्वरभेदवेपथुवैवर्यप्रलयात्मानोऽष्टौ सात्त्विका भावाः सुचिताः ।
एवं व्यभिचारिणोऽपीत्याह—चिन्ताऽऽदय इति । अतोऽमी पृथग्नैकशो नैकस्मिन्नन्ते
(48b) पक्षे व्यवस्थिता. केवलाना व्यभिचारदर्शनात्, ततो मुनिना स्वसूत्रे मिलिता
इति द्वन्द्वेन निर्दिष्टा । नन्पत्वाप्यनैकान्तिकत्वम्, केवलानामेव विभावादीनां निर्देशे रसस्य
प्रतीतेः । सत्यं, किन्तु यत्वापि प्रयोगे केवलाना निर्देशस्तत्वाप्यसाधारणेन नान्यतमद्वया-
पेक्षा, तयाणा व्यञ्जकत्वम् । तत्वैवोदाहरणतयं दत्तं यथा वियदिल्यादि । मधुकरकोकिल-
कूजितैरित्युपलक्षणे तृतीया । प्रणतिपर इति विषयसप्तमी । अत्र मुग्ध इत्यालम्बन-

13 एतच्च टीकाकृतो नामनिर्वचनं स्वनामोद्घोषणे ‘आनन्दवर्धन इति प्रथिताभिधान’ ।

‘आनन्दो मनसि लभता प्रतिष्ठा’मित्यानन्दवर्धनाचार्यप्रदर्शितरीत्या नव्यालङ्गार-
सिद्धान्तप्रवर्तकानामन्वर्थसंहेततामभिधातु’, न त्वर्वाचीनसुधासागरादिकृततत्त-
स्वरूपतद्ग्रन्थादीनामज्ञतामूलकमिवेत्यवधेयम् ।

परिमृदितमृणालीस्त्रानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः॥२८॥
(मा. मा. १२२)

इत्यादौ

दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चित्भ्रूलतम् ।
मानिन्याश्वरणानतिव्यतिकरे वाष्पाम्बुपूर्णक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चतुरं जातागसि प्रेयसि ॥२९॥ (अ. श.)

इत्यादौ च यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्यब्रीडाहर्षकोपासूया-
प्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामल स्थितिस्तथाऽप्येतेषामसाधारणत्व-
मित्यन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति ।

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानका ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यप्नौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥२९॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्वाद्यः परस्परावलोकना-

विभावस्तथाभूता आकाशादय उद्दीपनविभावा । परीत्यादि—परिमलन (मर्दन) मङ्ग-
प्रसङ्गलुतनं तज्जनितया ग्लान्या निद्राच्छेदादि । प्रवृत्तिः कथमपीत्यादिना विषय-
निवृत्तिः । कलयत्यनुकूलते । लक्ष्मीः कान्तिः । अभिनवेति च्छेदविशेषणम्, तथा-
भूतेन कपोलपारादुत्वेन कोऽपि कामाभिषङ्गः सूच्यते । दूरादिति—आौत्सुक्य स्वशब्देनोक्तम् ।
अस्य च यथा न दुष्टत्वं तदग्रे (उभ उ) वद्यते । आौत्सुक्यार[म्भ] चाश्चा नुरक्त-
कक्षावैपरीत्याचरणलक्षणैन । विवलनेन (विवलितेन) लज्जा व्यज्यते । प्रसृतनेत्रपुटत्व-
रूपेण स्फारणैन हर्षेः । आरुराघेन कोप । अञ्चित्भ्रूलतत्वेनासूया । व्यतिकरपदेन
संसर्गपरेण चरणपातस्य सुतरा (49a) मानपरिपन्थित्वं दोत्यते । ईक्षणव्यापारेऽतेक्षण-
शब्द । प्रपञ्चतुरभित्येकस्यैव वस्तुनो भूयान् भेदः [प्रपञ्चः] । जातागसि न तु
कृतागसि, अतएवाह प्रेयसीति ।

शृङ्गारेत्यादि—नट अवस्कन्दन इति नटः । किञ्चिच्चलनार्थत्वात् सात्त्विकबहुलं
देवर्षिमनुष्यादीना हर्षविस्मयादिजननं यत् पुरावृत्ताख्यान तदनुकारचतुर्विधाभिनय-(ये)न
तादात्म्यापत्तिर्नाट्यं, तदाश्रिता रसा नाट्यरसाः । ते चाष्टाविति भरतमतानुसारेण,
नवमस्य शान्तरसस्याग्रे स्थापयिष्यमाणत्वात् । तत्र शृङ्गारो नाम परस्परजीवितसर्व-

लिङ्गनाधरपानपरिच्छुम्बनाद्यनन्तत्वादपरिच्छेद्य एक एव गणयते । यथा—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छन्नै-
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्तब्धं परिच्छुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखीं प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥३०॥ (अ श)

स्वाभिमानात्मकरतिस्थायिभावप्रभाव. स्त्रीपुंसहेतुक उत्तमयुवप्रकृतिरुज्जूलवेशात्मक आलस्यौ-
ग्रहजुगुप्सारूपव्यभिचारिव्यज्ञितः । अयम्न श्यामवणौ विष्णुदैवत । एतदुपयोगश्च मसीपरि-
ग्रहादौ । एवमुत्तरतापि द्रष्टव्यम् । अस्य च द्वे अधिष्ठाने सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्त
सम्भोगस्यानन्त्यं दर्शयति पूरस्परावलोकनेति । एतेन सम्भोगस्य क्रमेणादिमध्यान्तावस्था
निर्दर्शिताः । अभिनयैरुपदर्श्यमानश्चायं न तथा खदते यथा सन्दर्भविशेषे समर्प्यमाण.¹⁴ ।
यदाहु (ह द.)—कविवागभिनेयश्च तदुपायो द्विधेष्यते । वस्तुशक्ति-(49b) महिमा
तु प्रथमोऽत विशिष्यते ॥ इति । अतो यद्यपि भरतपाठानुसारेण नाळ्यरसा इत्युक्त
तथापि काव्यस्य प्राधान्यात् परिच्छुम्बनाद्यात्मनः सम्भोगस्य नाळ्यविषयतया साक्षात् प्रयोक्तुं
मुनिनैव निषिद्धत्वामुनिनेय- (तमुन्नेय) -काव्यविषयतयाऽऽख्यायमानमुदाहरति । शून्य-
मिल्यादि । ‘‘लज्जानम्रेत्यन्तर्भूतणिर्जर्थत्वेन नामने बालाया कर्तृत्वम् ।’’ (रु सं. २१)
रतेष्मयाधिष्ठानत्वात् सम्भोगस्योभयाधिष्ठानाच्चापि नायिकाप्रयुक्तसम्भोगस्येदमुदारण, त्वं
मुग्धाक्षील्यादिषु नायकप्रयुक्तस्य । उभयतापि च परस्परानुरागस्य पारप्राप्तस्य वर्णनम् ।
तदिह “बालेति निर्दिष्टाया नायिकायाः प्रियेणेति निर्दिष्टमालम्बनं विभावत्वेन, अनुभावा
विलोकनादीनि परिच्छुम्बनपर्यन्तानि ; जातपुलकत्वलज्जानम्रत्वे तु व्यभिचारिभावभूताया
लज्जाया विभावना । नायकगतत्वेन च व्याजनिद्राऽश्रयणं पुलकोद्द्रम सात्त्विक.,

14 अत ‘काव्येषु दशरूपक श्रेय’ इति वामनाद्यै. स्त्रीकृतस्य नाळ्यस्य न न्यक्तरणं,
परन्तु श्रव्यकाव्यस्य ‘तस्य कर्म स्मृतं काव्य’मिति कविव्यापारभूतवक्त्वाद्युपादान-
भारातिशयेनैव श्लाघनं यदाहु ‘वस्तुशक्तिमहिम्ने’ति । स च व्यापारो वर्णनासहकृत
एव वरोवर्ति, ‘परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती दृष्टिरितिविशेषितायाः
‘नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णनेत्युद्दिष्टायाश्च प्रबन्धनिष्पत्तिरभिनेयार्थ-
निर्वर्तनमिति श्लाघितायास्तेनैव सम्भवात् । एवमेवातिप्राचीनै. पाश्चात्य-
विभर्षकैरिदानीन्तनैश्चोपकरणसामग्री श्रव्यकाव्यस्य प्रशस्यते ।

तथा

त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणी^१
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्विटिकासंस्पृशि ।
शश्योपान्तनिविष्टस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥३१॥ (अ श)
अपरन्तु, अभिलाषविरहेष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः । क्रमेणोदाहरणम्—
प्रेमाद्र्ग्नः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदशो निसर्गमधुराश्वेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पिताखपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥३२॥ (मा. मा. ५१७)

परिच्छुम्बनश्चानुभावः । यद्यपि निद्रा व्यभिचारिभावस्तथाऽपि तस्याश्वित्तवृत्तिविशेषत्वेन व्यभिचारिभावत्वात्तस्य चात्र व्याजात्म-(त) तया वस्तुवृत्तत्वाभावान्न वास्तवं व्यभिचारित्वमिति व्याजेन तदाश्रयणस्य नानुभावत्वमुक्तम् । व्यभिचारिभावश्च विलोकनेन शङ्कोत्थानेन चपलता, तस्य (50a) शनैर्भावेन लासः, सुचिरं निर्वर्णनेन किमयं सुप्तो नवेति सन्देह-प्रभवो वितर्को, निर्वर्णनेन हर्षः, परिच्छुम्बनेनौत् सुक्यमवलोकनेन [च] लज्जाऽऽख्यो निर्दिष्टः । नायकश(ग)तत्वेन तु व्याजनिद्राऽश्रयणैन धृतिराकारगोपनरूपमवहित्थं च चिरपरिच्छुम्बनेनौत् सुक्यं हर्षश्च व्यभिचारिभावः प्रतिपादिताः” (रु. सं. २३ पृ.) । तदियमभिलाषप्रसरनिरोधपरम्परामसहमाना तं परिच्छुम्बितवती, तेनापि च सा परिच्छुम्बितेति खयमनुभूतः परतानुमितः स्थायी रतिरूपो विभावादिभिरभिव्यज्यमानः स्फूर्तन्यायेन विग्लितवेद्यान्तरैः सामाजिकैश्चर्व्यमाणः परब्रह्मसाक्षात्कारक्षणमिव (इव) प्रत्यक्षतामुपनयन्नयमपारचमत्कारसारतायां विश्राम्यतीति परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानरूपाया रतेः केनचिदध(दध)न्येन लब्धावगाहनाया. पारप्राप्ते परिच्छुम्बनलक्षणः सम्भोगशङ्कारः परिपूर्णः ।

त्वं मुग्धाक्षीखादौ(दि)—प्रियतम इति प्रियत्वमात्रनिरासपरेण तमपा कोऽप्यनुरागप्रकर्षः । वीटिकाग्रथननिविष्टस्मितविशेषवतीयं सखी नायिका सैव नेत्रोत्सवस्तेनानन्दित इति । अत ‘‘मुग्धाक्षी प्रियतमश्चालम्बनविभावौ, उद्दीपनविभावस्तु शश्यातटाक्षिस’ वा-(50b)सगृहं, स एवातीव(ली-) जननिर्गमनेन पारं प्राप्तिः, अनुभावो वीटिकास्पर्शो व्यभिचारिभावस्त्रुं मुग्धाक्षीति चादुकाररूपः स्तुत्याख्यो रतिभावः कथितः । एवंविधस्य रतिभावस्य स्थायित्वाभावात् पारिशेष्यतो व्यभिचारित्वं तथा [तस्याः]

अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य ताहक् सुहृद्
यो मां नेच्छति नागतश्च हृहृषा कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नामोति निद्रां निशि ॥३३॥

एषा विरहोत्कण्ठिता ।

वीटिकास्पर्शनौत्सुक्यचपलताऽवेगाना स्वीकारः, स्मितं नायिकागतत्वेन लज्जाऽनुभावः ।
अपसारितकञ्चुका च नायिकाऽलम्बनविभाववद्व्युद्दीपनविभावोऽपि । एवं पूर्ववद्
विभावादिसामग्रीवशाद्विभाविव्यक्तिः” (रु सं. २३ पृ) ।

अपरस्तिति — विप्रलम्भ । अयम् “प्रथमानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वेन” (रु.
का अ. १४।१) यदप्यन्यैश्चतुर्विध उक्षतथाऽपि शापहेतुकं भेदमाश्रित्याह^{१५} पञ्चधेति ।
त(य)त्रालोकनादिमात्रात् प्रकर्षधाराऽधिरूढानुरागयोर्नायकयोः कुतश्चिन्निमित्तादसप्राप्तयोश्चेष्टाः
स प्रथमः । अत चाभिलाषविन्तास्मृतिगुणकीर्तनोद्देशप्रलापोन्मादव्याधिजडतामरणरूपा
दशावस्था जायन्ते । तत्त्वाभिलाषहेषुको विप्रलम्भो यतानिव्यूद्दसमागमे मनोरथादि-

१५ अन्यैरिति रुद्रटेन तदनुसारिणा भोजेन तदनुजीविना चान्येन । रुद्रटकृते
विप्रलम्भभेदप्रवासविप्रलम्भलक्षणे ‘यथर्त्ववस्थोऽन्यथा चेति ग्रहण’ दशरूपके च
(४।६४) तत्सदृशं लक्षणमेतदेव कक्षीकुरुते । भोजकृते शङ्खारप्रकाशी
प्रवासविप्रलम्भस्य विशेषभेदेषु दैवकृतविभेदस्य शाप प्रथम. प्रकारः । वस्तुतस्तूप्य
पूर्थकृतया स्वीकारोऽनैकान्किक एव । शापविप्रलम्भोदाहरणविवरणैऽप्रेऽवतारिते
टीकाकृता विप्रतिपत्तिरेवात् लिङ्गम् । रुचकेन तत्र शापविप्रलम्भत्वैन
ग्रन्थकृतसङ्गितस्यैव निर्देशः कृतः । श्रीधरोद्धृताना काशमीरकानां रुचक्तो
व्यतिरिक्तानां मते मानविप्रलम्भस्यैवोदाहरणमिदम् । वाचस्पतिमिश्रास्तूल
प्रवासविप्रलम्भ इति मन्यन्ते । श्रीधरः पुनर्मानस्येत्याद्यग्रिमग्रन्थेन शापवि-
प्रलम्भं सङ्गमयति । सैषा व्याख्याभिदा ‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न
सन्देहो ह्यलक्षणमिति तन्त्रान्तरप्रसिद्धदर्शनमेवोपजीवति । उभावेव काव्य-
प्रकाशदीपिकाकृतौ चरणीदासो जयन्तश्च तत्र रसध्वनित्वपक्षमेव न साधु मन्यमानौ
कयाऽपि गमनिकया ग्रन्थसङ्गतिं कुरुतः ।

सा पत्यु प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकैरश्रुभिः ॥३॥ (अ. श)

विषयोऽभिलाषः । विरहोत्करिठतया सह विप्रलम्भो विरहविप्रलम्भ । ईर्ष्याविप्र-
लम्भो नायिकाऽन्तरव्यग्रनायकविषयः । परदेशं नायके याण्यति याति याते वा प्रवास-
(५१a)हेतुकः प्रवासविप्रलम्भः । शापवशाद्यत्र नायकयोरन्यत्र विघटनं स शाप-
विप्रलम्भ । ननु शापहेतुको भरते (ना. शा १म. ३६८ पृ.) करुणारस उक्तः, तत्र कथं
तद्देतुको विप्रलम्भः स्यात् ? सत्यं सापेक्षनिरपेक्षभावकृतोऽनयोर्विशेष । शापहेतुकोऽपि
सापेक्षभावो यथा कालिदासस्य विक्रेमोर्वश्या मेघदूते च । करुणास्तु निरपेक्षभावो यथेन्दुमती-
विषयेषु प्रलापेषु । प्रेमार्द्दा इत्यादि—प्रणयः प्रेमपूर्वको वशीकार । ‘प्रेमार्द्दा
इत्याद्यनुवादेन परिचयादुद्गाढरागोदया भवेयुरिति विधेयम्’ । (रु. सं. २१ पृ.) तास्ता
इति या स्वसंवेद्याव्यपदेश्यानन्तरूपा । निसर्गपदेनाधेयगुणविरहः । अन्तःकरणम्
मनो बहिः-(बाह्य) करणं चक्षुरादि, तद्वयापारपरिपन्थी हर्षमयो लयस्तन्मयत्वम् ।
अतानन्यसामान्यपरस्परानुरागसन्तप्यमानरणरणकोत्कलिकाकदर्थ्यमानमानसत्वेऽपि गुरुजन-
पारतन्त्रथादनिवृद्धः समागम इति । ‘अताभिलाषविप्रलम्भे प्रबन्धविषये मालती माधवस्या-
लम्बनविभावो, वसन्तोद्यानादि. प्रबन्धगत उद्दीपनविभावः, को क्रादिवाचिकोऽनुभाव । एतन्मु-
द्रिताश्चिन्तास्मृतिप्रभृतयो व्यभिचारिण—एभिरत्नाभिलाषविप्रल- (५१b)म्भो व्यज्यते’ (रु. स.
२४पृः) । अन्यत्रेति । माँ नेच्छतीति दयितसमागमाधीनमात्मजोवितत्वं हहहेति कष्टे, प्रक्रम
आरम्भः । अल्पेतरं वहु । स्वान्तं मनः । निशान्तमन्त.पुरम् । ऋयश्वतुर्धा, यदाहुः—
दिव्या च कुलपाली च कुलस्त्री गणिका तथा । एतास्तु नायिका ज्ञेयाश्वतस्त्र. काव्यहेतवः ॥
इति । एता एवास्थामेदादृष्टधा—तद् यथा—स्वाधीनपतिका विरहोत्करिठता वासकसज्जा
कलहान्तरिता खण्डिता विप्रलब्धा ग्रोषितभर्तृकाऽभिसारिका चेति । अतौचित्य-
प्राप्ता(प्राप्त आ)गमनसमयेऽपि प्रियतमस्यानागमनाच्चिन्ताविधुरा विरहोत्कणिठता । तदिह
विरहोत्करिठताया अनागतो नायक आलम्बनविभावोऽन्तःपुरादिकमुद्दीपनं विवर्तनाद्या-
ङ्गिकोऽनुभावः, एतत्प्रकाशिताश्च चिन्ताऽददयो व्यभिचारिण । ‘एभिरत्न विरहविप्रलम्भो
व्यज्यते’ (रु. सं. २१ पृः) । अतापि पूर्ववदुप (५२a) चरित एव विप्रलम्भशब्दः ।
सा पत्युरित्यादि—सख्युर्भावः सख्यं, तेनोपदेश इति । सविभ्रमाङ्गलनादिभि-

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्त्रैरजस्त्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥३५॥

(अ. श.)

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्त्रैस्तावन्मुहुरूपचितैर्द्विरालुप्यते मे
क्रस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥३६॥ (मे. दू. उः ४४)

रपराधोद्भावनं दयितसमावर्जनाय विधेयमिति तद्विदा रहस्यम् । [गलितं]स्खलद्गति-
पतनं, लोठनमश्रुण उदकात्मकत्वेऽपि प्रवाहरूपताऽभिव्यञ्जकं लोलोदकैरिति विशेषणम् ।
'अत नायिकाया पत्युरिति निर्दिष्टमालम्बनम्, एतत्प्रकाशिताश्वासूयाऽर्मषादयो व्यभि-
चारिण । एतैरत्वेष्याविप्रलम्भः प्रकाशयते' (रु. सं. २४ पृ) । अत च मुख्य एव
विप्रलम्भशब्दो वश्वनार्थत्वात् । प्रस्थानमित्यादि । वलयादीनामपसरणादिषु स्वातन्त्र्येण
यस्य प्रवासशङ्कामात्रमपि जीवितसंशयमापादयति तस्मिन् प्राणेश्वरेऽङ्गीकृतप्रवाससाहसे
सत्याकस्मिकतद्विच्छेदाविर्भवत्सकलकरणक्षेभायास्तात्कालिकी काऽपि तनुताऽद्यवस्था
योत्यते । 'जीवित प्रिय'इत्यामन्तरणे पदद्वयम् । प्रियेति तु उहद्विशेषणत्वे प्रियसखै-
रित्यश्रुविशेषणं न वाच्यम् । 'अत प्रियतम इति निर्दिष्टमालम्बन, प्रियागमनौन्मुख्य-
मुद्दीपनं, कार्श्यमश्रु चानुभावौ, विषादश्चित्तस्य पुरोगमनादावेगो मरणश्च सूच्यमानं व्यभिचारि-
भावः । एभिरत्र प्रवासविप्रलम्भो दीप्यते' (रु. सं. २४ पृ) । त्वामालि-(५२b)-
ख्येत्यादि । धातुरागैरिति बहुवचनमालिख्येति समन्तादर्थमाडित्युपपद पुष्णाति, तेन
हि करचरणपञ्चव(कपोल)चक्षुरादिरूपनिष्पादका भिन्नभिन्नवर्णा मनश्चित्ताऽदयो
गम्यन्ते । प्रणयपदेन सत्य(?)कोधजनकोऽपराधस्तव कदापि न मया कृत इति व्यज्यते ।
शिलापदेन लिखनयोग्यता, लिखतोऽपि ममाश्रूणि निर्गतान्येव, तानि च दृष्टिविघातमिव
कृतवन्ति किन्तु मुद्रार(मुकुर) प्रोञ्चनेनापोह्यन्त इति कथं कथमपि लिखननिर्वाह । इदानीन्तु
प्रणामकालोद्यममात्रे स्मृतत्वच्चेष्टाविहलान्तकरणस्य मम वारं वारं प्रवाहरूपतामापन्नै-
रश्रुभिः समन्ताहृष्टिरालुप्यत इति वाच्सपतिमिश्राः । जानास्येव यथा प्रणयरोषेष्याव्यवहितेषु
विलासेषु मम वाष्पतरलितं चक्षुर्भवतीति मयि कामय (काम्य)-जीवितत्वम् 'आत्मानन्ते'

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्—

आकुञ्ज्ञ पाणिमशुचिं मम मूर्धि वेश्या मन्त्राभ्यसां प्रतिपदं पृष्ठतैः पवित्रे ।
तारखरं प्रहितथूत्कमदात् प्रहारं हा हा हतोऽमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥३०॥

इति पदशङ्खया व्यज्यते । अन्यथा ऽत्मानमिच्छामीत्युपकरणे नौ इत्युपमहारे च
प्राप्तवाद्वयर्थताऽपत्तिरिति काश्मीरका^{१६} । वयन्तु ब्रूमः, यावदेवैतत् सर्वं कर्तुमिच्छामि
तावत् सङ्कल्पविषय एव प्रलापसमयानुभूतकृतकोपप्रसादसम्बेदात्मकस्मृतत्वच्चेष्टाविह्वलस्य
ममाविर्भूतैरश्रुभिर्द्विरुद्धालुप्यते, तच्चिवलिखिताया अपि तावदास्ता दर्शन-(५३a) विनोदना-
दिकं, यावत्तस्त्रिखनोचितरेखोपरेखाऽदिरूपमपि सङ्गमं न सहत इत्यत एव कृतान्तस्यापि
पुनः क्रूर इति विशेषणम् । दैवमपि(भि)-शापमन्तरेण नैतन्मथुनविघटने पटीय इति
यथाऽत्र रतिरतिरामुद्दीप्ता तथाऽलेख्यादिरूपस्यापि समागमस्य विप्रयोग इति विप्र-
लम्भोऽपि परं पारमाश्रयते । मानसस्यापि च प्रवासस्य सर्वथैवाननुप्रवेशादयमबुद्धिपूर्वकः ।
'अत्र गुह्यकस्य त्वामिति निर्दिष्ट आलम्बनविभावं, भेषोदयाद्युद्दीपनविभावः, चित्तलेखनं
बाष्पज्ञानुभाव, स्मृतिर्व्यभिचारिभाव, एतैः शापविप्रलम्भो व्यज्यते' (रु. सं २४ पृः) ।
'विप्रलम्भस्तु करुणवदि'ति (ना शा) वचनात् करुणे ये भावा निर्वेदादयस्तेऽत्रापि दृष्टव्या ।
तदित्थं वित्य विभावादियोजना कृत्वा विभावादिभिरभिव्यक्त शङ्काररस उभयप्रकार
प्रकाशित ।

इदानीन्तु तथैव हास्यादयो विविच्यन्ते । तत्र हास्यः सित. प्रमथदैवतः ।
आकुञ्ज्ञेत्याद्यत्र हासः स्थायिभाव । अयम् हासो 'रतिवदुभयाधिष्ठानत्वाभावेन हासक-
निष्ठ एव । स चात्तानुपनिबद्धोऽपि हासो विभावमाहात्मथात् प्रतीयते । विभावस्त्रात्मालम्बनरूपो
विष्णुशर्मा, उद्दीपनविभा(५३b)-वरूपस्तु प्रहारदानादि, अनुभावव्यभिचारिणा-
वनुक्तावपि साक्षात् प्रतीयेते, तत्रानुभावाः कपोलस्पर्शनदृष्टिसंकोचादय., व्यभिचारिणा-
पुनरवहित्थाऽदय । एभिः सहदयस्य हास्यरमाभिव्यक्तिर्भवति । यत्र तु हासक उपनिबध्यते
तत्रानुभावव्यभिचारिणावपि यथायोगमुपनिबद्धो ज्ञेयो' । (रु. सं २५पृ) अथ शोकस्थायि-

१६ रुचककृतसङ्केतेऽस्यानुपलम्भात् के एते इति निर्णेतुं न शक्यते । यदि तावत् काव्य-
प्रकाशटीकाकृतामेवात्मोदेशस्तदा वाचस्पतिमिश्रादर्वाक् श्रीधरात् प्राक् च कोऽप्यन्यो
काश्मीरकटीकाकृदासीदिति सम्भावना जागर्ति ।

हा मातस्तुरिताऽसि कुत्रुं किमिदं हा देवताः काशिषो
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दशौ ।
इत्थ घर्वरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्स्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥३८॥
कृतमनुमत दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्विरुद्धायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्गमेदोमांसैः करोमि दिशां वलिम् ॥३९॥ (वे सं. ३।)

भाव. करुणा । अर्यं कपोतवर्णो यमश्वास्याधिदेवता । हा मातरित्यत करुणोदाहरणे
मातृशब्दवाच्या शोचनीयोत्तमस्त्रो आत्मविभाव , अङ्गेषु हुतवह उद्दीपनविभाव ,
रोदनपरिदेविते अनुभाव , तदाक्षिपास्तु व्यभिचारिणो निवेदग्लानिचिन्तादैन्यादयः । एभि-
रत्वेष्टनाशप्रभव शोकस्थायिभावो व्यज्यमान सामाजिकाना तन्मयीभवनयुक्त्या समाख्याद्यता
प्रतिपत्ति करुणो नाम रस । ननु करुणात्मककाव्यश्रवणाहु.खाविर्भावोऽश्रुपातादयश्च
रसिकानामपि प्रवर्तन्ते, तत् कथमस्य रसत्वमिति चेत् ? उच्यते—यथा षाडवादाऽ॑ शर्करादि-
माधुर्यस्य मरिचादिना यथा वा रत्तर्षसम्भवे स्त्रीणा केशाधरग्रहणात्मना कुट्टमितेन तथा-
ऽत्वापोति वृत्तवर्णनाकर्णनोपचरितदु.खानुवेधेनानन्दस्यैव प्रकर्ष , विप्रलम्भवदस्य निरति-
शयानन्दा-(५४a) त्मकत्वात् । अतएव चात्रोत्तरोत्तरं रसिकाना^{१८} प्रवृत्तय (द. रु ४१४-
४५ वृः)यदि च लौकिककरुणवद् खात्मकत्वमस्य स्यात् तदा न केऽप्यत सचेतस-
प्रवर्तेन् , एवज्ञ करुणरसप्रवानो नाम (प्रधानानाम)-भिन्नेयानभिन्नेयकाव्यानामुच्छेदः प्रसञ्ज्यत
इत्यादिकमवसेयम् । अथ क्रोधस्थायिभावो रक्षवर्णो रुद्राधिदेवत संग्रामादिहेतुको रोद ।
कृतमित्यादि । नरकरिपुणा विष्णुना सहेति । “अत्राश्वत्थामगतक्रोध स्थायिभावः,

१७ भरतनाव्यशास्त्रीयोऽयं दृष्टान्तः, अनेन पश्चात्तनेषु मतेषु पानकरसस्यैव निर्देश ।
सङ्गीतशास्त्रे षाडवशब्दो यथा षट्स्वरसश्लिष्टस्थाऽत्वापि षट्संह्यकैर्मरिचाद्य-
पादानै. सवलित स्यात् । तात्पर्यं तूभयताखण्डाखादसतत्वे । देवता-
ऽदिकल्पनमपि रसाना सङ्गीते रागरागिणीनामिव ध्यानवेद्यत्वेन व्यवस्थेयम् ।
उभयतापि न यद्वच्छा परं तूपलब्धिसिद्धता ज्यायसी वशीकरणहेतुभूता च ।

१८ एतच्च “शङ्कारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवदि”त्यानन्दवर्धनमत्सुप-
जीव्योक्तम् । लोचने करुणे चेति शब्दकममाहेति विवरणं तदभिप्रायकमेव ।

क्षुद्राः सन्त्वासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्तेभकुम्भा
 युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
 सौमित्रे तिष्ठ पातं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः
 किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥४०॥ (ह ना.)
 श्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धद्विः
 पश्चाधेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
 दभैर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवत्मा
 पश्योदग्नप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुव्यां प्रयाति ॥४१॥

(अभि श. ११७)

तत्र गुरुपातकमालम्बनविभाव., उदायुधत्वमुद्दीपनविभाव., तेन हि गुरोरब्धत्याग आक्षिप्यते, अनुभावोऽसुद्धमेदोमांसैर्दिंग्वलिकरणम्, प्रतिज्ञाभ्रुकुटिदन्तौषसंदंशनादयश्च सामर्थ्यावसेयाः, व्यभिचारिणश्चैतदनुभावगम्या आवेगामर्षचपलतौग्रथादयः । एतै रौद्र-रसोऽभिव्यज्यते” (रु. सं. २५) रक्षास्थनेतता चात्र जायते, इतरथा वीर इति । अथोत्साहस्रायिभावो गौरवणो महेन्द्राधिदैवतो वीरः । अयश्च दयादानधर्मयुद्धमेदाच्छ्रुधां । तत्र दयावीरादीना शान्तप्रभेदत्व^{१०}मिति मन्यमानो युद्धवीरमुदाहरति, अभिमान मयत्वेनास्य व्यवस्थापनात् । क्षुद्रा इति । सुमित्रातनयत्वेन व्यपदेशो वीरत्वनिरासाय, नन्वित्यभिमुखीकरणं निश्चयाय, अहं मेघनाद इति (54b) प्रसिद्धवीरगुणत्वं तदिहाहमेवं-विध इत्येवंप्रमाण. कोऽप्युत्साहः स्थायिभावः, तत्र रामभद्र आलम्बनविभावः, जलनिधि-नियमनमुद्दीपनविभाव., वानरलक्ष्मणपरित्यागेन रामान्वेषणमनुभावः, तदाक्षिता धृतिगवौत्सुक्यादयो व्यभिचारिणः । एभिरत्र वीररसाभिव्यक्ति.” (रु. स. २५) । अथ कृष्णवर्णः कालाधिदैवतो भयस्थायिभावो भयानकः । श्रीवेल्यदि “अत्र मृगगतभयं स्थायिभावः

१९ अंशतो रुद्रमनुसृत्येदं, दयावीरस्यैव केवलस्य तत्र (१५१) वीरेऽन्तर्भाव-प्रतिषेधात् । दयावीरस्य शान्तप्रभेदखीकार आनन्दवर्धनाचार्यवचनभेव प्रमाणम् “यथा शान्तश्छारौ नागानन्दे निवेशिता” विति । टीकायामप्र एतदर्थे मुनिवचनोद्भृतिः । अत्रापि मूलग्रन्थे सप्तमोङ्गासे ‘यथा नागानन्दे शान्तस्येति । सा च वृत्तौ ममटोङ्गिरवितथाऽप्यापाततोऽनवधानमूलेति प्रतीयते । ‘अष्टौ नाथ्ये रसा. स्मृताः’ इति नाथ्ये शान्तस्य स्वमुखेनैव तेन निषिद्धत्वात् । सूतकृतवृत्तिकृतोभेदो नानेन समर्थनीय इति त्वन्यतोङ्गमस्माभिः ।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूतसेधभूयांसि मांसा-
न्यं सस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्धा ।

आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-
दङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥४२॥

(मा. मा. ४१६)

चित्रं महानेष बतावतारः क कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गः ।

लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिर्नूतन पष सर्गः ॥४३॥

दुष्यन्ताधिष्ठितस्यन्दन आलम्बनविभाव , तदीयमनुपतनं शारपतनोन्मुखत्वज्ञोदीपनविभाव ,
ग्रीवाभङ्गाद्यष्टिपातादयश्चेष्टाविशेषा. समग्रश्लोकव्यापिनोऽनुभावा , तदाक्षिताश्च व्यभि-
चारिण शङ्कात्वासश्रमादय. । एषामत भयानकरसाभिव्यजक्त्वम्” (रु. स. २५ पृ)
अथ नीलवर्णे महाकालाविदैवतो जुगुप्सास्थायिभावो बीभत्सः । उत्कृत्येत्यादि ।
कृत्तिश्वर्म, पिण्डी जड्याया ऊधूर्भाग , आदिपदात् कक्षामूलं मांसलस्थानम्, उग्रपूती-
न्युत्कटसटित(?) गन्धानि, स्थपुटं निम्रोन्नतम् । “अत जुगुप्सा स्थायिभावः । सा च
जुगुप्समानाधिष्ठाना । तद्रुता हि जुगुप्सां भित्तित्वेनालम्ब्य सहृदया. साधारणयेन चर्वयन्ति ।
स च जुगुप्समानोऽत्वानिर्दिष्टो(५५a)पि हास्यरसन्यायेन विभावादिसामर्थ्यादाक्षिप्तते ।
तत्र प्रकरणे प्राधान्येन वर्णमानं शमशानमालम्बनविभाव , प्रेतकर्तृकं शवनिष्ठुं कृत्युत-
कर्तनादिसमस्तश्लोकगतमुदीपनविभावः, तदाक्षिताश्चानुभावाः, अथ-(मुख) विकूणन-
निष्ठीवनादय , व्यभिचारिणश्च ग्लानिमोहव्याधिप्रभृतयः । एभिरत्र बीभत्सरस प्रकाश्यते”
(रु. सं. २५ पृ.) । अथ पीतवर्णे ब्रह्माधिदैवतो विस्मयस्थायिभावोऽङ्गूत । चिह्न-
मित्यादि । बतेति श्लाघायाम् । “अत विस्मय. स्थायिभावः । स च विस्मयमाना-
धिष्ठानः । विस्मयमानश्वान्त्र वक्रैव क्वचिद्वर्णमानोऽपि भवति । एवं रसान्तरेऽपि बोद्धव्यम् ।
अतएव चर्व्यमाणो (अत वर्णमानो) लोकोत्तर. पुरुष आलम्बनम् , तदीयं निर्विकारत्वा-
द्युदीपनविभावः, स्तुतिरनुभाव., एवं नयनविस्तारानिमेषप्रेक्षणरोमाश्चादयोऽपि सामर्थ्या-
दवसीयन्ते, व्यभिचारिणो हषौत्सुक्यादयस्तुल्यानुगुणयेन प्रतीयन्ते” (रु. सं. २५-२६)
तदित्थमेषामङ्गूतरसव्यजक्त्वम् । विभावानुभावौ लोकप्रसिद्धावेवेति तयोर्लक्षणं मुनिना-
ऽपि न कृतम् । यत् स एवाह—(ना. शा. ७६) लोकस्वभावसंसिद्धा लोकयाता-
ऽनुगामिनः । अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्त्वं भिनये बुधै ॥ इति । अतः प्रतिनियता

एषां स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च कोधोत्साहौ भय तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिनाः ॥३०॥

स्पष्टम् ।

व्यभिचारिणो व्रूपे—

निर्वेदग्लानिशङ्काऽख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यश्च चिन्ता मोह स्मृतिर्धृतिः ॥३१॥

एव रसे तिष्ठन्तीति कृत्वा । यथाक्रम स्थायिभावानाह—रतिरित्यादि । (५५६)

रति परस्परा स्थायित्वादित्युक्तमेव । एव वाग्वेषादिवैकृतकृतश्चेतोविकाशो हासः ।

इष्टनाशादिप्रभवं चित्तस्य वक्तव्यं शोकः । प्रतिकूलेषु तैद्वगयस्य प्रबोध कोधः ।

कार्यारम्भेषु सरम्भस्थेयानुत्तमप्रकृतिरुत्साहः । रौद्रशक्त्यादिजनित श्रीनीचप्रकृतिक्ष्य

वैक्तव्य भयम् । दोषदर्शनादिभि पदार्थना गर्हणा जुगुप्सा । पदार्थना लोकसीमा-

दतिकमास्पदतया चित्तस्य विस्फारो विस्मयः । एतच्च सर्वलोकानुभवसिद्धमित्यत आह

स्पष्टमिति । अथ व्यभिचारिभावान् कथयति—निर्वेद इत्यादि । तत्र तत्त्वज्ञानापदीर्घ्या-

दिभि स्वावमानना निर्वेदः । अत्र चिन्ता-ग्लानि-दैन्यादयो व्यभिचारिणो नि श्वासो-

च्छासवैवर्यादयोऽनुभावा । यदाह—(ना. शा. ७।४७) बाष्पाम्बुपूर्णनयन पुन. पुन.

श्वासदीनमुखनेत्र । योगीव ध्यानरतो भवति निर्वेदत पुरुषः ॥ इति । निधुवनकलाऽन्यास-

श्रमादिजनिता नि प्राणता ग्लानिः । अस्या वैवर्यकस्पानुत्साहादयोऽनुभावाः । यदाह—

काश्येन साऽभिनेया मन्दक्रममयेन कम्पेन । गदितैः क्षामक्षामैर्नयनविकारैश्च मन्दसञ्चारैः ॥

लथभावेनाङ्गाना सुहुर्मुहुर्निर्दिशेद् ग्लानिम् ॥ (ना शा. ७।४६-५०) इति । परकौर्य-

पर्यालोचनयाऽत्मदुर्नियादिना स्पृष्टा (सृष्टा) निष्ठाम्यागमनोत्प्रेक्षा (५६१) शङ्का । अत

कम्पास्यशोधस्वरान्यभाववैवर्यपार्वाविलोकनादयोऽनुभावाः । गहादार्जन्यमन्युभूः पर-

सौभाग्यैश्वर्यविद्याविलाससमुच्चयदर्शनासहिष्णुत्वमसूया । अतावज्ञादोषोद्दोषभूकुटीक्रोधेण्डिता-

दयोऽनुभावाः । मदिरापानादिकृतममोहानन्दसम्बेदो मदः । अत्र स्वरूपद्-

गतित्वनिद्रालृटितहसितादयोऽनुभावा । अयम्न तस्मामध्यनिकृष्टमेदात् लिधा । तत्र च

हसनगानपरुषवचनशयनरोदनानि पञ्च । यदाह—(ना. शा. ७।६२) उत्तमसत्त्व

[खण्डिति] प्रहसति गायति च मध्यमप्रकृति । पुरुषवचनाभिनायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥

इत्यादि । रताध्वगतत्वव्यायामादिना मन शरीरयोः खेदः श्रमः । अत्र स्वेदाङ्गभङ्गमर्दनादयो-

इनुभावा । स्त्रीनीचविषयं कृत्यवैरस्यमालस्यम् । अत जृम्भाऽसितादयोऽनुभावा । यदाह (ना शा. ३७२) आलस्यं त्वभिनेयं खेदसमुन्थ स्वभावजं वापि । आहारवर्जनादारब्धानामप्यनारम्भात् ॥ इति । दारिद्र्यन्यकारकारणादनोजस्कता चेतसो दैन्यम् । अत वैवर्यमलिनवसनादयः । ऐश्वर्येष्टदव्यापहारादिजनिता बहुप्रकारौत्सुक्यहेतुश्चिन्ता । अतोच्छ्रासनि श्वसितसन्तापशून्यहृदयतानृजा(मृजा) विहीनत्वारत्यादयोऽनुभावा । व्यसनाभिघातभयपूर्ववैरस्मरणानुचिन्तनेन विचित्तता मोहः । अताज्ञानश्रम (५६b)-पतनघूर्णनादर्शनादय । समानज्ञानचिन्ताऽदिना संस्कारोद्घोध स्मृतिः । अत्र भ्रूसमुन्नतिनखवाद्यादयः । ज्ञानशक्त्यादिभि । सन्तोष ममस्तभोगहेतुधृतिः । अत भयशोकविषदादिशून्यतया रोमाङ्गादय । यदाह—(ना शा: ७।८५-८६)—विज्ञानशौचवैभवकृतशान्तिसमुद्भवा धृति मद्भि । भयशोकविषादादौ रहिता तु सदा प्रयोक्त्या ॥ प्राप्तानामुपभोगं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । अप्राप्तौ हि न शोको यस्या हि भवेद्वतिः सा तु ॥ इति अनुरूपाचारादिधटितो धार्ष्याभावो ब्रीडा । अताङ्गविवलनाधोमुखत्वभूविलिखनवस्त्राङ्गुरीयकादिस्पर्शनादय । मातृसर्यरागद्वेषादिभिरविमृश्यकारित्व चपलता । अत भर्तृसनपारुप्यस्वच्छन्दाचरणादयः । इष्टलाभस्तवादिजनितश्चित्तप्रमादो हर्षः । यदाह—(ना. शा १।६३) प्राप्ये वाऽप्राप्ये वा लब्धेऽर्थे प्रियसमागमे वापि । हृदयमनोरथलाभे हर्ष । सज्जायते नृणाम् ॥ अत नयनवदनप्रमादप्रियवादाश्रुपुलकहास्यस्वेदगद्धदादयः । उत्पातवातवर्षामिकुञ्जरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणव्यमनादिभिः सम्भ्रम आवेगः । अतोतपातो विद्युदुल्कानिर्धारितादि । तत्र सर्वाङ्गस्ततामुखवैवर्यविषादादयोऽनुभावा । वातकृतेऽवगुरुठनाक्षिमद्दनवस्त्रसमूहनत्वरितगमनादय । वर्षाकृते सर्वाङ्गसपिरङ्गनप्रधानबल(न)-च्छन्नाश्रयणादय । अमिकृते ध्रुमाकुलनेत्रताऽङ्ग-(५७a) संवेगादय । कुञ्जरोद्भ्रमणकृते त्वरितापसर्पणचपलगमनभयस्तम्भवेपथुपश्चादवलोकनादय । प्रियश्रवणकृतेऽभ्युत्थानालिङ्गनवस्त्राभरणादिप्रदानाश्रुपुलकादय । अप्रियश्रवणकृते भूमिपतनपरिदेवितपरिवर्तनपरिधावितविलापाकन्दादयः । व्यसनाभिघातकृते तु महसाऽपसर्पणगजतुरणारोहणादय इति । इष्टानिष्ठश्रवणदर्शनव्याध्यादिभिः सर्वकार्यप्रतिपत्तिर्जडता । अत निमिषनिरीक्षणविस्मित(१)श्वासाधिक्यकार्यपरवशत्वादय । कुललावण्यधनैश्वर्यादिपर्याप्तो मदो गर्वः । अत्रान्यधर्षणसविलासाङ्गनिरीक्षणादय । आरब्धकार्यवैधृत्यादिना सत्त्वभ्रंशो विषादः । अत नि श्वासोच्छ्राससन्तापसहायान्वेषणादय । रम्येष्वा(क्षा) रत्सम्भ्रमादिना समयक्षेपासहत्वमौत्सुक्यम् । अतोच्छ्रासत्वराऽभ्यासहत्तापस्वेदविभ्रमादय । चिन्ताऽलस्यश्रमादिभिर्मनसंमीलनं निद्रा । अत जृम्भणाङ्गभङ्गाक्षिनिमीलनादय । ग्रहदुःखादि-

ब्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
 गर्वो विषाद् औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥३२॥
 सुसं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
 मतिव्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥३३॥
 लासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 लयस्त्रिंशद्मी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥३४॥

वैशसादपस्मारो व्याधिविविशेषः । अत भूपातकम्पस्वेदलालाफेनोद्घामादयः । निद्रा-
 जनितमिन्द्रियाणामस्तमयनं सुतम् । अत्र श्वासोच्छ्वासावेव । यदाह-(ना. शा. ७।१७)
 निःश्वासै सोच्छ्वासैर्मन्दाक्षिनिमीलननि (नै) निश्चेष्टः । सर्वेन्द्रियसंमोहः सुसं स्वप्नायिते^{२०}
 व्यङ्गयम् ॥ (५७b) निद्राविद्रवहेतुभ्यश्वैतन्यावगमो विरोधः (विवोधः) । अत
 जृम्भाऽक्षिनिमीलनादयः । अधिक्षेपापमानादेरभिनिवेशोऽमर्षः । अत स्वेदशिरःकम्पन-
 तर्जनताडनादयः । लज्जावशाद्वर्षप्रकर्षादिजनिताङ्गवैकृतगोपनमवहित्थम् । अत
 व्यापारान्तरासङ्गनम्भाननत्वाहयः । चौर्याभिग्रहणयोग्यनृणामपराधाच्चरण्डत्वमुग्रता ।
 अत स्वेदशिरःकम्पतर्जनताडनादयः । शास्त्रादिपर्गालोचनया आन्तिच्छेदात्तत्वनिर्धारणं
 मतिः । अत हर्षधृतिगर्वादयः । विरहादिवैशसाच्छरीरातङ्गदः सन्निपातादिरूपो
 व्याधिः । अताज्ञानस्वेदकम्पादयो यथास्वमनुभावाः । उत्करणाऽतिशयहर्षशोकादिभिः
 सन्निपातग्रहादिकृतैरप्रेक्षाकारित्वमुन्मादः । अतास्थानस्तिरित्वमुन्मादः । इतरतः^{२१}

- 20 अतादर्शपुस्तके पाठो न सम्यगिति प्रतिभाति, निश्चेष्टपदस्य कर्तुस्थस्य व्यङ्गय-
 मित्युत्तराधे कर्मप्रयोगेण सम्बन्धस्य दुःसाधत्वात् । वरोदामुद्दितपुस्तकपाठास्तु
 ‘सर्वेन्द्रियसंमोहात् सुसं स्वप्नैश्च युज्जीत’ । ‘स्वप्ने प्रयुज्जीत’ इति चान्त्येऽशे
 तत्व पाठान्तरम् । उद्गृतासु मुनिकारिकासु टीकाकृद्गृहीताः पाठा मुद्दित-
 पुस्तकपाठेभ्यो भिन्ना (यथाऽप्येडिमलक्षणे च) भूत्रा प्रशस्यतराश्च ।
- 21 अत मरणव्यभिचारिभावस्य विषये रूपकृता बहुलसिद्धात् समयादाहतो यः
 सिद्धान्तस्तस्यैव दृश्यश्रव्यसाधारणयेन सर्वत्र ग्रहणम् । अमङ्गल्यस्यैतस्येतरदिति
 पदेन निर्देशो ‘दशासु शेषा खलु तदशा या तया नभः पुष्पतु कोरकेण’ इति
 विदर्घकविभणितिवदुपभोग्यः । व्याध्युन्मादलक्षणेभ्यो व्यतिरिक्तं व्याध्युन्माद-
 जमपि मरणमिति वा टीकाग्रन्थसङ्गतिः । हन्मर्मेत्यादि महावीरचरितपद्ये
 चतुर्थपादे मुद्दितपुस्तकाना पाठोऽपीतो भिन्नः । उद्गैगस्य च क्वचित् बोभत्स-
 व्यभिचारिषु नाव्यशास्त्रे पाठः ।

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारित्वेऽपि
स्थायिताऽभिधानार्थम् । तेन
निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

सुप्रसिद्धम् । वृत्तानुवादे तच्छ्रस्तमुत्पादे प्रायशो नहि । एकस्मिंस्तु मृतेऽयन्यो जीवेद् यदि
कथञ्चन । काश्येन गणना तत्र भ्रियते चेन्न सम्मतिः (सङ्गति. २) ॥ (श्ल. २११, १६)
अदीर्घप्रत्यापत्तिरिति केचिन्, मृद् प्राणत्याग इति धात्व(र्था)भि(ति)चारात् (१) । यथा नागानन्दे
पञ्चमेऽङ्के करुणरसे नायकस्य मृतस्य देवीप्रसादात्तत्क्षणं जीवितप्रत्यापत्ति । तद्वद् यदि
विप्रलभ्मे स्थातदा न विरोध । यथा वा कादम्बरीपरिणयाख्ये नाटके दीर्घकालप्रत्यापत्तौ
तु तस्यान्तरा (५८a) प्रवाहविच्छेद एवेत्येवंविधेतिवृत्तोपनिबन्धनं रससमवहितचेतसा
कविना परिहृतव्यमेव । विषभक्षणपाशकरणादीनीत्यन्ये अतएव (ध. आ. वृ लोचन
१६५ पृ , अभि. भार. १म. ३५७ पृ ; २यः. ४२७ पृ) शङ्कारे मरणे व्यवसायमालं
विषभक्षणादिरूपमुपनिबन्धन्ति, नतु तदेव । अन्यत्र कामचारो^{२२} यथा-(म. वी. च. ११३६)
पश्यन्तु भवन्तस्ताडकाम् । हन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपतसंवेगतत्क्षणकृतस्फुरदङ्गभङ्गा ।
नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यरूपनिर्यद्वृद्धलदसूक्तप्रसरा मृतैव ॥” (द. रु. ४१२० वृः)
आकस्मिकगर्जितादिजनितो मन क्षोभस्थासः । अत सम्भ्रमोदकम्पितादय । सन्देह-
प्रभवो विचारस्तर्कं (विचारो वितर्कः) । अत अूलताशिरोऽसविवर्तनादयो नामत. प्रसिद्धाः ।
उद्गेगस्य तु बोभत्सव्यभिचारित्वमन्यैरुक्तम् । एतस्योङ्केष्वेवान्तर्भावो द्रष्टव्यः ।

ननु जुगुप्सा विस्मयश्चेत्येतत्-(३० का.) तन्त्रतयाऽष्टानामेव स्थायिना
व्यवस्थापनात् स्थायिव्यभिचारिसात्त्विकमेदादेवमूना(न) पञ्चाशङ्गावा इति भावाध्याये-
(७।१६२) मुने परिगणनात्, डिमलक्षणे च ‘षड्रससंयुक्तो डिमस्तत्र च रौद्रः
स्थायी’त्युक्तयनन्तरं ‘शङ्कारहास्यवर्ज’ इति मुनेश्च (ना. शा. १८।८५) निश्चयाद्विभावादीनां
कथञ्चिदपि शान्तेऽनुपत्तम्भात् सामाजिकजनान्तःकरणहरणमुद्गादारिद्याच्चाष्टावेव
चेष्टा. शङ्कारादयः (अ. भा. ६अ.), तत् ग(कु)तो ऽयमभिनवो नवमं शान्तो
नाम रस इत्याशङ्गयाह निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेऽपीति व्यभिचारित्वाद-(५८b)
प्राधान्येऽपि पूर्वनिर्देशात् प्राधान्यप्रतिपादनेन स्थायित्वसूचनादुभयात्मकत्वम् । तेन
निर्वेदस्तावदस्ति स्थायी । भावानामूल(न)-पञ्चाशङ्गेदताऽप्येतावतैवोपपद्यते । डिमलक्षणे

२२ भावाध्याये मरणाख्यव्यभिचारिभावविवरणेऽभिनवगुप्तपादैरेवमुदितमित्यनुभीयते ।
आचार्यहेमचन्द्रकृते काव्यानुशासनविवेकेऽस्य मन्तव्यस्योत्तरार्थं लभ्यते ।

शङ्कारहास्यरसावपास्यौ, अन्यथा कश्चिदभिमत एको निरसनीयो न पुनर्स्त्र नियम इत्यखण्डितषड्सो डिम.। तदिह तत्त्वज्ञानरूपो निर्वेदः स्थायो । ततु (यत्तु) ‘सर्वचित्त-वृत्तिप्रशम एवास्य स्थायी’त्युक्तम्, तदसद्, ‘अभावस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपत्वे चेतोवृत्तित्वाभावेन भावत्वायोगात्, पर्युदासत्वेऽस्मतपक्ष एव’ (ध्व आ. लो. १७७ पृ०:) । एवंविधश्च निर्वेदो वीतरागस्यैव भवतीति [स एव] तदविष्णान.। तत्वानित्यत्वादिना सकलवस्तुनिःसारत्वं परमार्थस्वरूपज्ञानभूयमानमालम्बनविभाव., तपोवनाद्युद्दीपनविभावः, सर्वभूतसमत्वपरार्थ-करित्वादयोऽनुभावां, धृतिमतिस्मृतिर्हर्षप्रभृतयो व्यभिचारिणः । एभिर्विभावानुभाव-व्यभिचारिभि. शान्तरसाभिव्यक्तिर्भवति । निरतिशयानन्दसन्दोहहेतुत्वज्ञास्य सहदयाना श्लाघनीय[त्व]मेव । यदाहुः—यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशी” कलाम् ॥ (महा. १२।१७१।५१ इति) ।²³ न च प्रतीतोऽयर्यं सर्वस्य श्लाघापदं न भवतीति रसत्वाच्चयवतामिति वाच्यम्, एव सत्यन्येऽपि रसाना(रसा ना-) स्तोकलोकश्लाघनीया इति तेषा-(५९a) मपि रसत्वं न स्यात् । तथाहि शङ्कारः सर्वप्राणिषु कामभावनिष्ठानां कुचेलपामराधमाना नैव विषयः, भीरुणां च(न) धी(वी)र इत्यादि । तथाच मुनिः (ना॒: शा॒. ११०६, ११०) ‘तुष्यन्ति तरुणाः कामे मोक्षे

23 टोकाकृता निर्वेदस्थायिभावत्वपक्षे युक्तिरुद्दिक्षिता । शमस्थायिभावं शान्तमङ्गी-कुर्वाणा आनन्दवर्धनाद्या अभियुक्तास्तुन्यथा मन्यन्ते । ते तु तृष्णाक्षयापर-पर्यायस्य वैराग्येतिनाम्नो निर्वेदस्य तुल्यकक्षत्वमुपनिबधन्तः पक्षयोरेतयोः समन्वयं साधयन्ति । केचित्तु शमस्यैव मुख्यत्वं घोषयन्ति । ममटाचार्यां मुनिकृते भावोप-संख्याने शमस्यानुलेखान्निर्वेदस्य च व्यभिचारमुख्यत्वेन निर्देशात् स्थायन्तर्गमन-पक्षं निश्चित्यैव निरणैषु । टीकाकारविवरणे ममटपक्षसमर्थनपरेऽपि यच्छ्रमस्यैव पर्यायत्वेन तत्त्वज्ञानविभावमयेन निर्वेदो गृहीतस्तत्त्वस्य प्रामाण्यसाधकलोचनग्रन्थो-द्वारतोऽपि प्रतीयते । लोचनेऽभिनवभारत्याङ्ग शमस्थायिभावपक्ष एवोपस्थापितः । मननतरितीर्णविद्याऽर्णवेन वादिमूर्धन्येनापि रसगङ्गाधरकृता निर्वेदस्थायिभावपक्ष-मनुगृहता मुनिवचनयन्ति भावलक्षणोपसंख्यानजीविते सिद्धान्त आस्था स्थापिता । शान्तरसस्य साम्राज्यं महाभारतेऽपि शास्त्रकाव्यरूपच्छायाऽन्वयिनि ‘महामुनिना शान्तो रसो मुख्यतया विवक्षित’ इत्यानन्दवर्धनस्याघोषणम् । ‘मातापितृसहस्राणि’ ‘ऊर्ध्वेबाहुर्विरौम्येष’ ‘न जातु काम’ इत्यादिभ्यो भारत-सावित्र्यां प्रकीर्तिरूपः श्लोकेभ्यः स एष सुप्रतिपदविधान. ।

यथा

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
 मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
 तुणे वा स्त्रैणे वा मम समद्वशो यान्ति दिवसाः
 क्वचित् पुण्यारण्ये शिवं शिवेति प्रलपतः ॥४४॥

(उत्पलदेवस्य)

चापि विरागिणः, ‘धर्मो धर्मप्रवृत्ताना काम. कामोपसेविनाम्’ । ‘उत्साहः शूरमानिना’ ‘विनीताना दमकिये’त्यादि । विषयजुगुप्सारूपत्वाद्वीभत्सेऽस्यान्तर्भावं इति चेन्न, जुगुप्साया अत व्यभिचारित्वेनास्थायित्वात्, पर्यन्तनिर्वाहे मूलत एव तस्या विच्छेदात् । तथाहि यत्वा बीभत्समानो विरज्यते तत्र बीभत्स एव । यथा ‘लाला वक्षासव’ वेत्ति मासपिण्डौ पयोधरौ । मासास्थिपिण्ड जघन जन. कामग्रहातुर्’ (द रु. ४।७३ वृ.) इति । वीरस्तु लिलोकीखीकार-सन्तुष्टतेजःप्रसरज्वलदुत्साहस्थायित्वादभिमानमयत्वेन व्यवस्थानादस्माद्भूद्यत एव । एवज्ञ यतेदमहं करोमीत्यहङ्कारः, एतेन कृतेनेदं मम फलमिति स दयावीर । यत्वा पुनः फलानभि-सन्धानेन कर्तव्यमेतदिति शास्त्रविहितकर्मचरणात् सर्वपकारमहङ्काररहितत्व स शान्त । ग्रन्थ-कर्तुस्तु दयावीर इति शान्तस्येवेदं नामान्तरकरणमिति भावः । यदुदाहरिष्यते ‘यथा नागा-नन्दे शान्तस्येत्यादि’ (७ उ.) । एतच्च ‘युद्धवीरंदानवीरं’ धर्मवीरं तथैव च । रसं वीरमिति प्राह ब्रह्मा लिविधमेव हि ॥’ (ध्व. आ. लो १७८४.) (५९b) इति वीरस्य लैविध्यमभिदधता मुनिनाऽपि प्रदर्शितम् । अतापि यत्वा दानधर्मवीरयोः सर्वाकारमहङ्कारादिशैथिल्यं प्रतीयते तत्वा तयोरपि शान्तप्रभेदत्वमवगन्तव्यम् । तस्माद्वीभत्सादिभ्यः पृथग्भूतस्तत्त्वज्ञानसमुत्थ-निर्वेदस्थायिभावप्रभव उत्तमप्रकृतिरहङ्कारशैथिल्यात्मकोऽस्ति शान्तो नाम रस इति व्यव-स्थितम् । अयम् मोक्षफलत्वेन पर[म] पुरुषार्थनिष्ठत्वात् सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः । महाभारते चास्यैव साम्राज्यम् । तथाहि तत्वानुक्रमण्या शान्ताङ्गभूतस्य धर्मदेः पुरुषार्थस्य य उपनिवन्धः स सासारिकव्यवहारस्य शान्तप्रतिपक्षीभूतस्यानादेयतामाविष्कर्तुम् । एतच्च ‘स हि सत्यमृतज्ञैव पवित्रं पुण्यमेव च । शाश्वतं परमं ब्रह्म ध्रुवं ज्योति. सनातनम् ॥’ (महाः १ अनुकः १६३-६४) इत्यादिभिः श्लोकैः परमेश्वरातिरिक्ताना सर्वेषामेव मिथ्याप्रपञ्चत्वमिति व्यञ्जयता महर्षिणैव प्रकाशितम् । अहौ वेत्यादि । स्त्रैणं ब्रीसमूहः । कदा यान्तीति “विभाषा कदाकर्त्त्वो”-(पा: ३।३।५) रिति भविष्यति वर्तमाने(न) प्रत्ययः, कदा यास्यन्तीत्यर्थः । तदिह “शिवं शिवेति परमार्थस्वरूपमालस्वनविभावः, पुण्येऽरण्य इत्युद्दीपनविभावः,

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽङ्गितः ॥३५॥

भावः प्रोक्तः—

आदिशब्दान्मुनिगुरुपुत्रादिविषया । कान्ताविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः ।

उदाहरणम्—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।

अप्युपाक्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्तिं यदि मे न रोचते ॥४५॥

(उत्पल. स्तो)

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति काललितयेऽपि योग्यताम् ॥४६॥

(शिशु व ११२६)

एवमन्यदप्युदाहार्यम् । अङ्गितव्यभिचारी यथा—

समद्विरुद्धभावः, प्रार्थनारूपा चिन्ता व्यभिचारिभाव . एव वृत्यादयोऽ(६०१)ग्राह्णायन्ते ।

एषामत शान्तरसप्रकाशत्वम् । अयम् विभावादियोजना [या] सोऽनुन्मीलितपूर्वो मार्गः शिष्यशिक्षाप्रदानार्थमनूदात इति सहदयैरतावधेयम्” । (रु. सं. २६)

एवमसंलङ्घकम् रसस्वरूप निर्णयाधुना यथाक्रमं तथाभूतान् भावादीन् दर्शयति रन्ति-रिति । देवादिविषयतया भक्तिस्तुत्यादिरूपस्य रतिभावस्य स्थायित्वाभावाद्विशेषतो व्यभिचारित्वम्, अतो विभावादिभिरभिव्यज्यमानत्वेऽपि न रसत्वम् । रतिप्रहणमुपलक्षणात्वेन व्याख्येयम्, ‘धिक् सानुजं कुरुपतिं धिगजातशलु’-(वेरी ३।१३)मित्यादौ जुगुप्साऽऽदीनामपि भावत्वोपलभात् । न हि निन्दाऽऽतिमिका जुगुप्सा बीमतस्ता भजते, शमशानाद्यधिष्ठानायास्तस्या स्तथाभावात् । तान्त्रिको हि रसशब्द इत्युक्तं प्राक् । एवं व्यभिचारो निर्वेदादिरपि विभावादिभिरभिव्यक्तोऽलङ्घकमव्यङ्ग्यो भावः प्रोक्तं इति सूतप्रतीकेन सम्बन्धः स्थायिव्यभिचार्यादिप्रकारेणोक्तः । देवादीत्यादिपदं व्याचष्टे मुनीत्यादि । क्रं तद्विं रते शङ्कारत्वमित्यत आह कान्तेति । तत्र दैवतविषया रतिर्यथा कण्ठेति । कालकूटं जगदन्तको विषविशेष । भवद्वपुर्भेदवृत्तिं भवच्छरीरात् पूर्थग्भूतम् । अत भगवद्विषयिणी रतिरलङ्घकमा भक्तिरूपत्वाद्भाव एव । मुनिविषया यथा हरत्यघमित्यादि (६०२) कृतं सफलितम् । शरीरिणां तव दर्शनं भूतभवद्विष्यत्कालेऽप्यभीष्टार्थभाजनत्वं प्रकाशयति । ‘योगोऽभीष्टार्थसमप्राप्तिध्यानसङ्गतियुक्तिष्विति विश्वः । अत चादुकाररूपा रतिः प्रतीयमाना भाव । पुत्रविषया यथा—एत्येहि वत्स रघुनन्दनं पूर्णचन्द्रं चुम्बामि मूर्धनि चिरं च परिष्वज्ञे

जाने कोपपराङ्गुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य हृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तु प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत् परिरभ्य चादुशतकैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥४७॥

अत विधि प्रत्यसूया ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च । तत्र रसाभासो यथा—

स्तुमः कं वामाक्षिं क्षणमपि विना य न रमसे
विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे ।
सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-
क्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥४८॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः ‘स्तुम’ इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारोपादान
व्यनक्ति ।

त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्यं ते ॥ (म. वी. च.
१५५) इति वातसल्यरूपा रतिः ।

व्यभिचारिण्या व्यज्ञयत्वेऽलद्यक्तमव्यज्ञयभावो यथा—जाने कोपपराङ्गमुखीति ।
जाने कोपेत्यादि निश्चयगर्भमहं जाने इति वाक्यार्थस्य च कर्मत्वम् । अत यद्यपि
रतिस्थायिभावेन स्वप्रदर्शनोद्दीपितेन विप्रलम्भ सुन्दरीभूतः प्रतिभातीति रसध्वनिर्व्यवस्थित
एव तथापि मन्युजा विधिविषयिरायसूयैव काव्यसर्वस्वम् । तदाभासा इति तच्छब्देन
रसभावयोः परामर्श इति व्याचष्टे रसाभासा इति । आभासत्वस(म)विषयप्रवृत्त्याऽनौचित्यम् ।
स्तुमः कमिल्यादि—अत “बहुव्यापारोपादानस्यैकविषयत्वेऽप्यविरोधाद्युक्तमेतदुदाहरण-
मिति केचिदाहुः । तदसारम्, नह्यत बहुव्यापारोपादानमालं किन्तवेकस्वपानेककर्मनिष्ठा[तत्] ।
यदि त्वेतदेकविषयं स्यात् तदा सकृदेव कर्मनिर्देशं कुर्यात् । यं मृगयसे आलिङ्ग(61a)सि
ध्यायसि चेति पृथग्निर्देशात् कामुकमेदप्रतीतिः । किञ्च “स्तुम” इत्यादौ स्तुत्यादेः शाब्देन
वृत्तेन सत्यपि प्राधान्ये वस्तुनो ‘विना यं न रमसे’ इत्यादि प्रतिशुणत्वमेव, कामिनीव्यापारस्यैव
वर्णयितुमिष्टत्वात् । एवन्तु यद्गुणभूतं स्तुतिपरत्वेन स्थितं तत् सकृदेव केनचित् प्रकारेणो-
पादाय बहुव्यापारोपादानं वक्ष्यन्यं स्यात् । पृथगुपादानाच्च स्तोतव्यमेदः प्रतीयत इति
रसाभासस्योदाहरणमिदं युक्तमेव” (ह. सं. २२ पृ.) । अतएव हि नगरीवत् सर्वजनसञ्चरण-

भावाभासो यथा—

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरज्जितविभ्रमाङ्गी ।
तत् किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्खीकृतिव्यतिकरे क
इवाभ्युपायः ॥४९॥

अत चिन्ताऽनौचित्यप्रवर्तिता । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।
तस्य प्रशान्तिरुद्यः सन्धिः शब्दता तथा ॥३६॥

योग्यताप्रकटनार्थं मदननगरीति पर्यन्त आमन्तरणम् । तदिह येयं रतिश्वरेणामारोहति नासौ तात्त्विकी परस्परसंबन्धाभावात् । ततश्च तत् (ततश्वासत्)-प्रभवत्वान्नायं वास्तवश्छार ‘उत्तमप्रकृतिरुज्ज्वलवेषात्मक. श्छार’ (ना. शा. ६।३०२४) इत्यभिधानात्^{२४}, आभासो ह्यसौ शुक्लिकाया रजतवत्, अतएवोत्तरकाल तत्त्वप्रकाशो हास्यरसप्रादुर्भावात् । ‘श्छाराद्वि भवेद्वास्य’-(ना शा. ६) मिति मुनिर्मन्यते । महाकविरायाह^{२५}—‘अरणहिअच्चे उण हि अअ’ जं दिज्जइ तं जणो हसइ’ (गा स. ११४१) । राकेत्यादि—अत तदीयनितान्त-वैमुख्यान्मिथश्चित्तानुस्यूतिविरहमाकलयतोऽपि येयं चिन्ता सा भावाभास । तथ्यं मृपा-

24 पुनरुक्तवदाभासविरोधाभासप्रभृतुद्दटादिपरिगृहीतसंज्ञाविशेषेभ्यो दार्शनिकै-
विशेषतश्च नैयायिकैराभासशब्दतदर्थयोर्वहुलोपयोगात्तदुत्तरकालप्रयुक्तेयमौचित्य-
चिन्तेति प्रतीयते, तन्मूला चेयं संज्ञा । रसभावगताभासचर्चाऽतिप्राचीनाना भरता-
दीना ग्रन्थे नोपलभ्यते । विनेयोन्मुखीकारस्यानन्दवर्धनादिभिः काव्यार्थभूततया
खीकृतस्यातिदेशकल्पे विरक्षपरनीचतिर्यगादिगतश्छारभेदा इव रसान्तरविकारा
आलङ्कारिकै रुद्दटात् प्रागेव खीकृताः । रुद्दटकृतश्छाराभासलक्षणमनाडम्बर-
कृतस्थापनमेवोत्तरकाले तच्चिन्ताया उपयोगित्वे लिङ्गम् । अतानौचित्यं मूलतो
मुनिलक्षणबहिर्भूतत्वम्, कार्यतस्तस्य लिधा व्यवस्थितिर्यथा दर्शिता टीकाकृतकृत-
विवरणे ।

25 महाकविरपीत्यानन्दवर्धनाचार्यनयेन ‘वाच्याना वाचकानाच्चेत्याद्युक्तेन (३।३२) ३।७
वृं सिद्धेन मुक्तककाव्यस्य स्तुतिपरत्वेन व्याख्येयम् । इयम्ब गाथा हालकृतेति
कोषकाराणा निर्देशः । पद्यस्य पूर्वार्धनित्वत्थम्—सवभावणेहभरिएरत्ते
रज्जिज्जइत्ति जुत्तमिणा^{२६} । समग्रायाश्चाया चैवंलपा—सङ्घावस्नेहभरिते रक्ते रज्यत
इति युक्तमिदम् । अन्यहृदये पुनर्हृदयं यदीयते तज्जनो हसति ॥ श्छारप्रधान-

क्रमेणोदाहरणम्—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तन्तप्रश्लेषमुद्राऽङ्कितं
किं वक्षश्चरणान्तिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
इत्युक्ते क तदित्युदीर्यं सहसा तत् संप्रमार्घुं मया
साऽऽश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्वग्रा च तद्विस्मृतम् ॥५०॥ (अ. श)

अत्र कोपस्य ।

एकस्मिन्नुच्छयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चादूनि कुर्वन्नपि ।

सावारणीभूतरसादिप्रकाशमात्रजीवितश्च काव्य[त्व] भूतगतिमपेत्तते । हंसमृगादी-
नान्तु शङ्कार(61b)सवर्णने रसाभासः स्फुट एव, यथा कुमारसम्भवादौ (३ स) ।
तदेवमेकतरनिष्ठाभिलाषिके शङ्कारशब्देन तत्र तत्र व्यवहारस्तदाभासतया मन्तव्य ।
एवमन्येऽपि वीरादयो रसा अन्येऽपि व्यभिचारिणो रसाभासाङ्गभूता आभासत्वे-
नोदाहर्तव्या इति । तत् (तस्य) प्रशान्तिरिति तच्छब्दो^{२६} भावपदोपस्थापितं
व्यभिचारिभावं परामृशति । यद्यपि चाखरडबुद्धिनिर्ग्राह्यः सर्व एव काव्यार्थो रसचर्चणा-
विश्रान्तस्तथाऽपि पानकादावुद्ग्रिकः कर्पूरायश इव सहदयैरपोद्भूत्यास्थाधमानो भावप्रशमादि-
श्रमत्कारविशेषमर्पयति । तत्र क्वचिद्विरुद्धसामग्रीयोगेन प्रशाम्यहशाको भावस्तथा मम्पदते
यथा ‘तस्याः सान्द्रे’ति । तन्व्या च तद्विस्मृतमिति—तया तद्विस्मृतमिति नोक्तमस्ता-
तन्त्र्यप्रतिप्रतिपादनार्थम् । अत्रेष्यारोषप्रकर्षात्मकायाश्चित्तवृत्ते. परिरम्भजसुखाम्भोविमज्जन-
जनितः प्रशम एव काव्यसर्वस्त्रम् । अत्र कोपस्य शान्तिरिति शेषः ।

क्वचित्तिरस्कारेऽपि पुनः कारणवशादुदीयमानावस्थो भावश्रमत्कारमावहति यथा एक-
स्मिन्नित्यादि । [मानपरिग्रहा] च ग्लपिता चेति कर्मधारय । चादुकारादिषु परिक्षीणेषु

प्राकृतसंस्कृतोभयभेदभाषानिबद्धकाव्यानुभूतिप्रकारविश्लेषणमभिनयाश्रयाणामन्येषां
निबन्धश्च भोजशारदातनयादिकृतप्रन्थेष्वेतत्प्रसङ्गस्य प्रपञ्चने पारिपाव्य-
मनुवधाति ।

26 अन्ये तु भावस्य शान्तिरित्यादि पठन्ति । श्रीधरधृतपाठस्त्रूत कारिकावृत्ति-
कृतोरभेदं सूचयति । एवमप्यप्ने ।

आवेगाद्वधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत् सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥५१॥

(अ. रा.)

अदौत्सुक्यस्य ।

उत्सिक्तस्य तपः पराक्रमनिधेरयागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्वैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्त्रिग्धो रुणद्वन्यतः ॥५२॥

(म. वी. च. २१९६)

अत्रावेगहर्षयोः ।

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय न. श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्पषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥५३॥

(वि उ.४)

अत्र वितकौत्सुक्यमतिसरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता ।

तूष्णीमवस्थिति. प्रसादनोपाय एव । तथा हीर्ष्यकृतरोष ऋणा तिथा (62a) [कृत] आनु-
मानिको दृष्टश्वेति । आनुमानिकोऽपि लिघैवोत्स्वप्नायितभोगाङ्क- (ङ्कानुमित) गोत्रस्खलनकलिपत
इति । एषा यथोत्तरं गुह. । षड्पचारोपाया यथोङ्कम् ‘साम्रा भेदेन दानेन नत्युपेक्षा-
रसान्तरैरिति (द. रु ४१५६-६१) । सुप्त इवेति—प्रार्थनापराद्भुखस्तदिहावेगप्रकर्षे
विरोविनि सत्यपि यदौत्सुक्यस्यागम स एवास्वादजीवितम् । क्वचित् पुनरेकस्य प्रशमत्व-
मपरस्योद्गम इति सन्धिरुद्रिक्त. स्वाद्यते । यथा उत्सिक्तस्येत्यादि । सीताविवाहसमनन्तर-
मेव परशुरामरामयोर्दर्शनम् । प्राप्तप्रतिष्ठतया स्वात्मन्यहङ्कार उत्सेक । उत्सिक्तस्यो-
द्धतस्येत्यर्थ । आमीलयन्नुन्मुखीकुर्वन् । आवेगहर्षयोरिति यथाक्रममेकस्य प्रशमत्व-
मपरस्योद्गम इति युगपदुपस्थितयोरेतयो. सन्धिश्वमत्कारस्थानम् । क्वचिदनेकेषां पूर्वपूर्वापवादेन
स्थितौ सम्भूय ग्रकाशः शबलत्वमास्वाद्यते यथा क्वाकार्यमित्यादि—अयं श्लोकः कस्यचित् कवे.
क्वचिन्नाटकादौ करवाश्रमे शकुन्तलां दृष्टा तां प्रति प्रगृह्णाभिलाषस्य दुष्यन्तस्य तस्यां ब्राह्मणीत्व

माशङ्कमानस्योङ्किः, अनुशयदेवयानीकृनामनि नाटके वा ययातेरिति^{२७} प्रवाद । तदिह क्वाकार्यमित्यादिना वितर्कः प्रकाशयते (६२b) भूयोऽपि दृश्येत सेत्यनेनौत्सुक्यं दोषाणां प्रशमायेत्यादिना सर्वशास्त्रार्थज्ञानपरिणामप्रयुक्ता मतिः, अहो कोपेत्यादिना स्मरणम्, किं बक्ष्यन्तीत्यादिना सहवासिधार्मिकविद्वज्जनजनिता शङ्का, स्वप्नेऽपि सा दुर्लभेत्यनेन दैन्यम्, चेतः स्वास्थगमुपैहीत्यनेन धृति, कः खलु युवेत्यादिना चिन्ता ।

२७ एतत्कारिकोदाहरणाना प्राचीनोङ्के सञ्चारिसनाम्ना व्यपदिष्टेऽन्तर्भावो भाव्यो यथा ध्वन्यालोके (३।२४ वृ) सूचितं तदुपरि लोचने च विशदीकृतम् । नवीन-तरैश्वरण्डीदासादिभिर्दीपिकाया ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहप्रभृतौ च निबन्धे चित्ररस-खण्डरसपदाभ्यामेतेषां निर्देश ‘अङ्ग बाध्योऽर्थमंसर्गात् यद्यज्ञी स्याद्रसान्तरे । नास्वाद्यते समग्रं यत्तत् खण्डरस स्मृतं’ इति कृत्वा । ‘अन्ये तु स्थायितया पतितस्यापि स्थायित्वमेव यथा विक्रमोर्वश्यामुन्मादस्य चतुर्थेऽङ्के’ इति लोचन-मन्तव्यं ‘क्वाकार्यमित्यादि श्लोकस्याकरनिर्धारणप्रसङ्गे समवधेयम् । नाथ्य-दर्पणाङ्कदप्येवं यथा पुरुरवा. प्रत्याहेति श्लोकप्रकरणं सूचयन् । राजाऽपि शङ्कार-प्रकाशे सरस्वतीकरणाभरणे चात्र विरहिण. पुरुरवस उत्करणाऽऽदिभि. प्रेम-प्रकर्षादसत्प्रलापरूप उन्मादो निष्पद्यते’ इत्याकरं स्फुटमेव निर्दिशति समुदायार्थ-शून्यत्वेनास्योन्मादपक्षं कक्षीकुर्वन् । तत्रत्यपद्ये प्रथमपादे ‘शशलङ्घमणः’ इत्यस्य स्थाने ‘क कलाकरस्ये’ति, द्वितीयपादे ‘प्रशमायेत्यस्य स्थाने ‘उपशान्तये’, तृतीय-पादे ‘स्वप्नेऽपि सा दुर्लभेत्यस्य स्थाने ‘रेखैव साऽन्यादशी’ति पाठान्तरम् । काठ्य-प्रकाशाधृतपाठ एव ज्यायान् व्यज्ञनागौरवात् । कुत्रचित् विक्रमोर्वशीमातृकाया-मस्य श्लोकस्य दर्शनमित्यवगम्यते । अर्वाचीनाष्टीकाकृतो दिग्भ्रान्ता इवाचरन्त्यस्य गूलनिर्देशव्यापारे । श्रीधरचण्डीदासाद्युक्तमनुशयदेवयानीनामकं नाटकं किमपि स्याद्यताभिज्ञानशकुन्तलविक्रमोर्वशीसंज्ञयोविव कालिदासस्य च्छायोपजीवित्व-मस्मिन्नपि श्लोके सम्भवि । ‘क्वाकार्यमित्याद्यवान्तरवाक्येष्वभिज्ञानशकुन्तल-पद्याना प्रतिध्वनिः स्फुट एव । यदेतच्छ्रीधरव्याख्याने ‘कस्यचित् कवे... करणवाश्रमे शकुन्तला दृष्टा...दुष्यन्तस्य तस्या ब्राह्मणीत्वमाशङ्कमानस्ये’ति प्रहेलिका-प्रायं विदर्धविभ्रमकरं वचनं महिनाथेनैकावलीतरलेऽनूदितप्रायं वचनन्तदतीव-कौतुकावहम् । ततोऽप्यविक्तरं कौतुककरी सान्धिविग्रहिकं प्रति श्लेषोत्-प्रासभाषणपटोश्वरण्डीदासस्य श्रीविद्याचक्रवर्तिनश्वामौनमुद्रा ।

भावस्थितिस्तूक्ता चोदाहृता च ।

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

ते भावशान्त्याद्यः । अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवन् ।

अनुस्वानाभसंलक्ष्यकमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥३७॥

शब्दार्थेभयशक्तुरत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्य उभयशक्ति-
मूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः । तत्र

अलङ्कारोऽथ वस्तवेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥३८॥

प्रधानत्वेन स इयः शब्दशक्तुरङ्ग्यो द्विधा ।

तदिह वितर्कदिबाधन औत्सुक्यादीनामुत्तरोत्तरस्थितौ सम्भूय प्रकाशाच्छ्रवलत्व च मतकार-
स्थानम् । नन्वेवं विभावानुभावमुखेनाप्यधिकश्वमतकारो दृश्यत इति विभावध्वनिरनुभाव-
ध्वनिश्च वक्तव्य । नैवं, विभावानुभावौ तावत् स्वशब्दवाच्यावेव, तच्चर्णाऽपि चित्तवृत्तिष्वेव
पर्यवस्यतीति न रसभावेभ्योऽधिकं चर्णणीयम् । यदि तु विभावानुभावपि व्यङ्ग्यो भवत-
स्तदा वस्तुध्वनि किं न[प्र]सज्यत इति भावशान्त्युदयाकुक्तो । स्थितिस्तु मध्यमावस्था
कस्मान्नोक्ता इत्यत आह भावस्थितिस्तुति—भावस्य सत्तायाः स्थितिरूपत्वात्, भावग्रहणे-
नोक्त्वात् । नन्वनन्तरोदाहरणेष्वेव रससङ्घावात् कथं भावोदाहरणत्वमिलाह मुख्ये
रसेऽपीति । यदा कुतश्चिदङ्गादुद्रिक्तावस्थाप्रतिपत्तौ व्यभिचारी निरतिशयसुखाखाद-
प्रयोजको भवति तदा तस्यापि प्राधान्यं मन्यते । एतद्विषयेनोप(६३^a)पादयति
राजानुगतेति ।

एवमसंलक्ष्यकम् निरूप्य संलक्ष्यकमव्यङ्ग्यं निरूपयितुमाह—अनुस्वानाभेति ।
अनुस्वानोऽनुरणनम्, तदाभस्तत्कमप्रत्येयत्वात्तत्सद्शोऽतएव संलक्ष्यकमव्यङ्ग्यो यो
व्यङ्ग्योऽर्थस्तस्य स्थिर्यत् । ‘स च त्रिविधः शब्दशक्तिमूलादिभेदात् । तत्र शब्दस्य
शक्तिद्वितीयोऽभिधाव्यापारः । ‘तथाहि प्रकृतोक्तपेक्षया यो द्वितीयोक्तो (द्वितीय उक्तो)
यथा उल्लास्येत्यादौ मेघलक्षणः, स प्रदेशान्तरे वर्णयितु’ प्रस्तुतत्वादभिधेय एव । तत्र
च शब्दस्याभिधाव्यापारस्तदूपा या शब्दस्य शक्तिः सा व्यङ्ग्यस्यार्थस्य मूलम्, तां विना
तस्यानुष्ठानात् (ज्ञासात्), [अतश्च साऽभिधाशक्तिरेव व्यञ्जनशक्तिया प्रातिपादिता]’ (रु.
सं. २६ पृः) । तदयमर्थः । यत्र प्रकरणादिनियन्तिताभिधाशक्तिकानां शब्दानामेकार्थ-
कथनानन्तरं स्थानान्तरनिरूपिताभिधायकत्वेनाभिमतार्थान्तरस्मरणकारणाद्वयज्ञकत्वं तत्र

वस्त्वेवेत्यनलङ्कारं वस्तुमात्रम् । आद्यो यथा—

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।

निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः

प्रतापः ॥५४॥ (कपिं. अ. १२४)

अत्र वाक्यस्यासम्बन्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्गकीदिति प्राकरणिका-
प्राकरणिकयोरूपमानोपमेयभाव कल्पनीय इत्यत्रोपमाऽलङ्कारो व्यङ्गः ।

द्वितीयाभिधाशक्तिम् लभ् । अतस्तत्र शब्दशक्तिमूलता । येषाच्च शब्दानां स्थानान्तरेऽप्याह (ऽप्यर्थे) व्यज्यमानार्थान्तराभिधानसम्बन्धो नाधिगतचरस्तत्रार्थशक्तिमूलता, द्वाभ्याच्चो-
भयशक्तिमूलतेति । वस्त्वेवेति—‘नन्वलङ्कारोऽपि नावस्तु, तत् कथमलङ्काराद्वस्तुन-
पृथक्कृनोक्तिरित्याशङ्क्य ‘एव’ शब्दं निष्पा-(63b) दयति—अनलङ्कारमिति । अलङ्कारे
हि विचित्रं वस्तु, इदन्तु शुद्धमेवेत्यर्थ । उल्लास्येति—कालो वैरिणा संहर्ता यः
करवालरूपो महाम्बुवाहो महदम्बुधाराजलरूपं वहति तमुल्लास्येत्यर्थः । ‘महाम्बुवाहाना
शकादीनामपि सम्भवात् करवालेन विशेषणं, करवालस्य त्वम्बुवाहेन रूपणे रूपकेणैव
तत्कार्यस्य सिद्धत्वान्नोपमाभ्वनेरिदमुदाहरणमिति यत् कैश्चिदुक्तं तत्तु (रु स. २७)
श्लोकार्थमपरामृश्य । तथाहि करवाले यन्महदम्बु विपुलं धाराजलं तस्य वाह प्रवाह-
मुल्लास्येति द्वितीयेऽर्थे कालकरः कृष्णरश्मिर्यो बालः प्रत्यग्रोद्धतो महाम्बुवाहो महामेघ-
स्तमिति व्याख्येयम्’ । देवेन राजा मेघाविष्ठात्वा च जरठेनोर्जितं तेजोमु(यु)क्तं गर्जितं
मङ्कारो मेघध्वनिश्च । सकल एव रणे सर्वस्मिन्नेव रणे सकलः प्रतापो निर्वापितः
शमितः, धाराजलमस्तुगत स्वच्छत्वविशेषः, नभपाति प्रवाहसलिलं [च] । प्रतापः
शौर्योष्मप्रभाव आतपोष्मा च । नन्वेवं श्लेषमाहात्म्यादेव द्वितीयोऽर्थः प्रतीयते, तत्र
चाभिधाव्यापार एव प्रगल्भते । तथाहि तन्वेण न्यायेन सादृशं शब्दद्वयमुच्चारितं सत्
प्रत्येकमभिधाशक्तियोगान्निजमर्थमभिधत्ते, एक एव वा शब्द उच्चारितो यत् शब्दान्तरं
प्रतिशब्दन्यायेन नि सरति यन्नि.सरतिरु(सरदू)पं निजमर्थं प्रत्याययतोति सर्वताभिधा-
शक्त्यैवार्थान्तरप्रतीतिरिति कि तत्र व्यञ्जन (64a)व्यापारा+युपगमेन ? उच्यते । इह
यदेव वर्णनार्हं तदेवाभिधेयम्, अवर्णनार्हस्याभिधेयत्वेऽतिप्रसङ्गात् । वर्णनार्हश्च यत् प्राकर-
णिकमप्राकरणिकमपि वा यदुपमानत्वादिना प्रयोजनवत् । एवम् प्रकृते विषयेऽर्थान्तर
न प्राकरणिकं, नाप्युपमानत्वादिनोपयोगवत् परिबद्धम् (वदुपनिबद्धम्), ततश्चाभिधेयत्वा-
भावाद्वयापारान्तरविषयत्वेनोपगन्तव्यम् । एवमपि प्रकृतत्वाभावात् प्रकारान्तरोपयोगविरहाच्च

व्यापारान्तरविषयत्वमपि कथमिति चेत् ? एवं तर्हि यथोपयोगयोग्यता तथैव प्रत्येष्यते । सा चोपमानत्वेनेति, तेन सह प्रकृतस्यौपम्यं कल्पितव्यमित्युपमाऽलङ्कारोऽत्र व्यज्ञनाव्यापारविषयो नाथान्तरमात्रम्, अन्यथाऽसम्बद्धार्थाभिधायित्वं स्यात् । तदाह—अत्र वाक्यस्येति । एवच्च यथाऽविवक्षितवाच्ये ध्वनौ यत्र धर्मा लक्ष्यास्तत्र यथा 'रामोऽस्मी' त्यादौ राज्यभ्रशादयस्तत्र धर्मिवैशिष्ट्यमेव प्रयोजनमिति तस्मिन् व्यङ्गेय धर्माणामपि व्यङ्गयव्यवहारस्तेषामेव वैशिष्ट्यात्, तथा चाकौपम्येऽपि व्यङ्गय उपमानमपि व्यङ्गयतया प्रतिपाद्यते, तत्संलग्नत्वादौपम्यस्य, तस्य चाप्रकृतत्वेनानुकृत्वात् । यद्येवमसम्बद्धार्थत्वतयोपमा व्यज्यते तर्हि विरोधव्यतिरेकाद्यलङ्कारान्तरं कथं व्यङ्गयं स्यात्, नहि तेनासम्बद्धार्थत्वं परिहियते । नैतत् । यत्र वस्तुमात्रलूपस्यार्थान्त(64b)प्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्यं प्रत्यसम्बद्धत्वेनौपम्याख्य सम्बन्धः कल्प्यते । यत्र तु विरोधादेरलङ्कारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्यं प्रत्यलङ्कारत्वादेव वैचित्र्यात्मकत्वाद्वैचित्र्यस्य च विचित्रवस्तुसंलग्नत्वाद्विचित्रेणालङ्कार्येण वाच्यभूतेनायेनाव्यमिचरित एव सम्बन्धः । एवच्चात्मासम्बद्धार्थत्वसम्भावना नास्ति । केवलमत्रालङ्कारस्य प्रतीयमानत्वादात्मत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणान्यायेनाज्ञातपूर्वभूतगत्याऽलङ्कारत्वम् । एव तर्हि यत्र शब्दशक्त्या वस्तुमात्रं प्रतीयते यद्वस्त्वेनेति लक्षितं तत् (तत्र) कृथमुपमा[न] मन्तरेणासम्बद्धार्थपरिहार. ? अथोपमाया अत्राङ्गीकारः कथं तर्हि वस्तुमात्र व्यङ्गयं स्यात् ? सत्यं, यत्र शब्दशक्त्या वस्तुन्तरस्य प्रतीतिस्तत्र यदि नासम्बद्धार्थेनौपम्यं नालङ्कारान्तरं तर्हि वाच्यप्रतीयमानयोरन्यत् किञ्चिज्ञातेयमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽसम्बद्धार्थस्य परिहारो न स्यात् । ज्ञातेयच्च चिन्त्यमानं व्यङ्गयं प्रति वाच्यस्यार्थसामर्थ्यविशेषे पर्यवस्थति । स च शब्दशक्त्यादिरूप. । एवं शब्दशक्त्या वाच्यगतेन च सामर्थ्यविशेषेणार्थान्तरप्रतीतो कार्यायामुभयशक्तिमूलत्वमेवात पर्यवस्थति,²⁸ न केवलं शब्दशक्तिमूलत्वम् । अतएव वनिकृता 'आक्षिप्त एवालङ्कारः

28 उभयशक्तीत्याद्यन्तं टीकाकृद्विवरणं 'शब्दार्थशक्त्या' इति ध्वन्यालोककारिका 'शब्दशक्तिस्तावच्छब्दश्लेषवशादर्थशक्तिस्तु प्रकरणवशा' दिति लोचनव्याख्यानश्चोपजीवति । एष एव प्राचीनानामाश्रयाश्रयिमूलो नय. । एनमेवाश्रित्य रुचकेन सङ्केते 'अयन्तु ग्रन्थकार उभयशक्तिमूले भ्रान्त' इति साक्षेपमभिहितम् । श्रीधरेणाप्यतन्देख्यादि तदुदाहरणे चोभयप्राधान्ये सत्युभयशक्तिमूलत्वमित्यव्याकृतप्रायं व्याकृतम् । ममटेन परिवृत्तिसहत्वासहत्वमूलत्वमनुरुद्धता सर्वथाऽविष्कृतं स्वमनीषितागैरवमिति नास्त्यत्र संशयलेश. । दोषगुणालङ्कारेष्वप्येतन्मतस्यातिदेशस्तदुपज्ञ एव । यद्यपि प्राचीनैर्वामनीयैर्यत्पदानि त्यजन्त्येव

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकुद्विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥५५॥

अतैकेकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

अभितः समितः प्राप्तैरुत्कृपैर्हर्षद् प्रभो ।

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥५६॥

अत्रापि विरोधाभासः ।

निरुपादानसरभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित् नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥५७॥ (उत्पल स्तो)

अत्र व्यतिरेकः । अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणथ्रमणन्यायेनालङ्कारता ।

‘शब्दशक्त्या प्रकाशते’ (ध्व. आ. २।२२) इत्यादिकारिक्याऽलङ्कारध्वनिरेव शब्दशक्तिमूलोऽन्युपगतो न वस्तुध्वनि (६५१) उभयशक्तिमूलस्तु ‘शब्दार्थशक्त्याज्ञिसोऽपि ’त्येतत् (ध्व. आ. २।२४) कारिकावृत्तिग्रन्थे प्रकाशित । ‘एवम् ‘पंथिअ ण एत्थ’ इत्याद्युदाहरणद्वये क्रमेण वक्त्रोचित्यं प्रतिपाद्यौचित्यञ्चाश्रित्य शब्दशक्त्याऽर्थान्तरप्रतीतिरित्युभयशक्तिमूलत्वात् केवल शब्दशक्तिमूलत्वमसमीक्षितमिति ध्वनिकृतोऽभिप्राय । यत्तु तेनैव—दृश्या केशव गोपरागहतया किञ्चित्वा दृष्टं मया तेनैव स्खलिताऽस्मि नाथ पतिता किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसा सर्वाबलाना गतिगोप्यैव गदित । सत्तेशमवताद्वौष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥ (ध्व. आ. २।२२ वृ.) इति शब्दशक्तिमूलप्रत्युदाहरणत्वेनोदाहृत्योभयशक्तिमूलत्वेनोदाहृतम् (ध्व. २।२४ वृ.) न तदयुक्तम् ‘यो ह्युभयोर्भवति लभतेऽसावन्यतरतोऽपि व्यपदेश’मिति न्यायेन मुख्यतयोभयशक्तिमूलत्वेऽयन्यतरव्यपदेशेन शब्दशक्तिमूलत्वप्रकाशनात् । एतद्ग्रन्थकृता तूभयशक्तिमूलोऽन्यादशः प्रदर्शित । (रु. सं. ३०) । तत्र चास्याभिप्रायमुदाहरणप्रसङ्गेन दर्शयिष्यतीति प्रकृते मुख्यमेव शब्दशक्तिमूलत्वं युक्तमिति ।

तिग्मरुचिरिति—‘तिग्मस्तीक्षणः रचिरश्च प्रतापो यस्य, विधुराणां वैरिणा निशाकुदान्यहेतु, मधुरा लीला यस्य, मतिमानयोस्तत्त्वेन वृत्तिर्यस्य, प्रतिपदं पक्षाणां स्वमुख्यानाम्

परिवृत्तिसहिष्णुताम् । तं शब्दन्यायनिष्णाताः शब्दपाक प्रचक्षते’ इति, नव्यतत्त्वप्रतिष्ठापकैरपि ‘किञ्च काव्याना.....चारुत्वप्रतीतिरन्वयतिरेकाभ्या भागेषु कलायत’ इत्यादिदिशा स एवार्थः सूचितस्तथापि शब्दव्यापारविचाररसिकेन ममटेनैवास्य प्रकृततात् पर्यमुद्वाटितमिति सम्भाव्यं सुधीभिः ।

वस्तुमात् यथा—

पंथिअ । ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उणणअपओहर्न पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु ॥५८॥

(व ल. ४६४ ; गा स. वे ८७६)

अत यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽऽस्स्वेति व्यज्यते ।

अग्रणीः प्रधानम्; तथा तिग्मरुचिरादित्योऽप्यातपरहित, विधु-(65b)श्वन्द्रोऽप्यनिशाकरः, मधुर्वसन्तोऽपि लीलारहितः, मतिमान् प्राङ्गोऽप्यतत्त्ववृत्तिरवस्तुनिष्ठः, प्रतिपत् [पक्ष]-पूर्वदिवसोऽपि पक्षस्य मासार्धस्य नाग्रणीर्नारम्भक इति विरोध । एवममितः पारिमित्यरहित समितः संग्रामात् प्राप्तैरुत्कष्टैरतिशयैर्हर्षे ददातीति यः स सम्बोध्यते । तथा यशोभिः सहितः सबसतामहितः कल्याणनिवर्तक । विरोधपक्षे त्वमितोऽपि समित, अहितोऽपि सहित इति (इत्यादि) योजना । सभङ्गाभङ्गशिलष्टपदगतविरोधभेदेनोदाहरणाद्यम् । निरुपादानेति सम्भारपदोपादानादुपादानपदमत निमित्तमातपरं चित्वं नानाप्रकारमालेख्यं च । कला शक्तिः । प्रतियोगिनोऽनुपादानाद्यतिरेको व्यङ्गय । अत विरोधव्यतिरेकावलङ्घारत्वाद्वाच्यासंलग्नत्वेऽपि प्रतीयमानत्वादात्मत्वेनालङ्घार्यैँ” (रु सं. ३० पृ) वस्तुध्वनिर्यथा पंथिअ इति । पर्यक नात्र संस्तरोऽस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे । उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥ सस्तरस्तुणादिशार्थ्य^{२९}, प्रस्तरा पाषाणा । एवमपि चेन्मेधभय तद्वस । व्यङ्गयन्तु प्रहरचतुष्टयमप्युपभोगेनात्र निद्रादारिद्युमस्ति । सर्वे ह्यत्र प्रस्तरप्राया

29 पंथिअ इत्यत्र पूर्वार्थे तृतीयचतुर्थगणयो यथा सत्थरमत्थिम इतिच्छुन्दशास्त्रानुयायिनि पाठे शस्तरत-(माणिक्यचन्द्रमते शास्त्ररत-) मपि स्तर[क] मस्तीत्यपि च्छाया । ‘द्वार्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु’ति रसिकसमयेनैकाधिकशिलष्टपदेनेष्टार्थो गम्यः । ‘वाक्यप्रकाशयता व्यङ्गयस्येती’त्यत्र हेमचन्द्रवृत्ति सुस्थिता । नव्यमते परिवृत्तिसहत्वासहत्वबलेनात्रोभयशक्तिमूलत्वम् । अत्र जयरथोऽलङ्घारविमर्षिण्यां ‘यत्तु काव्यप्रकाशसंकेते अन्यकृता वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वं चिन्त्यमुक्त तदुदाहरणाभिप्रायेणौन्नेयम् । तत्र हि ‘पन्थिअ ण इत्थ सत्थर’ इत्याद्यादाहरणमुभयशक्तिमूलं शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वने श्रीमन्मटेनोपात्तम् । इह तु यथासम्भवमेव विचारितमिति । गाथासाहित्ये ह्येकप्रकृतिकाना तथा भिन्नप्रकृतिकानामप्येकाकाराणा पदानामेकाधिकेऽर्थे नातिविरला उपयोग यथा ‘सत्तसङ्गे’

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥५९॥

अत विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते ।

अर्थशकुरद्धवोऽप्यथौ व्यञ्जकः सम्भवी स्वत ॥६०॥

प्रौढोक्तिमालात् सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।

वस्तु वाऽलङ्घतिवैति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥६०॥

वस्तुलङ्घारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ।

अविदर्धा-, तदुभतपयोधरा मामुपभोक्तुं यदि वससि तदा तिष्ठेति वस्तु । अत वाच्य-
बाधनेन व्यञ्जयस्य स्थितत्वात्तयोर्नोपमानोपमेयभावः । किञ्च यत्र शब्दशक्तया वस्तु(66a)-
न्तरस्य प्रतीतिस्तत्वोपमानमन्तरेणापि सम्बद्धार्थत्वं दृश्यते यथा (अ स श्लेषप्रः)—
“सद्य. कौशिकदिग्विजूम्भणवशादाकाशाराष्ट्रं रसात्यक्त्वा धूसरकान्तिवल्कलधरो राजाऽस्तरैलं
ययो । तत्रकान्ताऽप्यथ सान्तव्यन्त्यलिकुलवानै समुक्तासिभि. कन्दन्तं कुमुदाकरं
सुतमिव क्षिप्रं प्रतस्थे निशा ॥ इति हरिश्चन्द्रचरिते प्रभातवर्णनानुगुरयेन राजशब्दाभि-
धेयेऽस्तमुपेयुषि चन्द्रे रोहिताश्वाख्यतनयसहितया श्रौशीनर्या वध्वा युक्तस्य राजो विश्वामित्र-
संपादितोपद्रववशात् प्रातः स्वराष्ट्रं त्यक्त्वा वाराणसी प्रति प्रस्थानं सूचितम् । तथाच
कौशिकशब्दः प्रकृते इन्द्रोलूकयोर्वर्तते, सूचनीयार्थविषयत्वेन तु विश्वामित्रवृत्तिः । वल्कल-
सुतम्भया त्वांपम्यं सूचनीयार्थनैरपेक्ष्येण सादृश्यसंभवमालेण विश्रमणीयम्, अतश्च प्रकृतेन
सूचनीयस्य संबन्धाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेवायम्” । एवमन्यत्रापि यत्रोपमापरिहारेण
प्रकारान्तरेणापि सम्बन्धो घटते तत्रोपमाध्वनावभिरेशा[निवेशो]न कर्तव्यः किन्तु तत्र
शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरित्यवगन्तव्यम् । शनिरित्यादि । अशनिर्वज्रम् । शनि-
रशनिर्चेति—‘न चात्र विरोधालङ्घारं शङ्कनोयः, एकविषयत्वाभावात् । अन्यो हि

कोषे ‘मुहमारएण तं कणह गोरञ्च’ (१।८६) इत्यादिकाया, ‘परिहूएण वि...
दड्ढकाएण’ (२।३४), इत्यादिकाया, ‘संवाहणसुहरस...तुह करलक्ख’ ।
(४।६४) इत्यादिकाया ‘आवणणाहैं कुलाइ’ (४।६७) इत्यादिकायां च
गाथाया भूयांसि द्वितीयभेदस्योदाहरणानि । रुचकृतसङ्केतसंस्करणे ३० पृष्ठाया-
मस्मत्कृता टिप्पणी सरखतीकणठाभरणे १११ पृ. एतद्गाथोपरि वृत्तिश्च जिज्ञासु-
भिरत्र द्रष्टव्ये । कणठाभरणाधृतपाठस्तु ‘कुतो लम्भइ पंथिअ सत्तरश्च’ इति ।

स्वतःसम्भवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्वहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः । कविना प्रतिभामालेण वहिरसन्नपि निमितः कविनिबद्धेन वक्त्रेर्ति वा द्विविधोऽपर इति त्रिविधः । वस्तु वाऽलंकारो वासाविति पोढा व्यञ्जकः । तस्य वस्तु वाऽलंकारो वा व्यञ्जय इति द्वादशभेदोऽर्थशक्तुगद्धवो ध्वनिः ।

शनिरन्यश्चाशनिरिति । उदारोऽनुदारश्च—इत्यत्रैकविषयत्वात् सत्यपि (66b) विरोधालङ्कारे शनिरित्यादि वस्तुध्वन्युदाहरणम् । उदार उद्गतारकोऽपि तद्विपरीतोऽनुदारोऽनुगतदारश्च ।

एवं शब्दशक्तिमूलं वस्तु निर्णयार्थशक्तिमूलं विभज्य (वित्य) निर्णेतुमाह—अर्थशक्तुगद्धवोऽपीति । तत्र द्वादशप्रकारत्वेऽयमभिप्राय—इह व्यञ्जनव्यापारमूलं अनिखरूप व्यञ्जनश्चोभयत्र व्यञ्जके व्यञ्जेय च दत्तपदम् । तत्र व्यञ्जकाश्रयेण प्रकारषट्कं—तथाहि व्यञ्जकस्यार्थस्य भणितिमार्ग इव बहिरपि सम्भवात् स्वतःसम्भवित्वम्, यद्वा बहिरसम्भवेऽपि प्रौढोक्त्या निष्पत्त्वम् । ‘प्रकर्षेणोढ सम्पादयितव्येन वस्तुना प्राप्तस्तत्कुशल प्रौढः ।’ उक्तिरपि समर्पयितव्यवस्त्वर्पणोचिता प्रौढेत्युच्यते । प्रौढोक्तिः क्वचित् कविसम्बधिनी यत्र ताटस्थेन वर्णनम् । क्वचित्तु कविनिबद्धस्य सम्बन्धिनी यत्र रसाद्याविष्टो वक्ता । ‘एवं व्यञ्जकस्यार्थस्य त्रैविध्यम्, तत्रापि प्रत्येकं वस्तुमात्रत्वादलङ्काररूपत्वाच्चेति द्वैविध्यम् । एवं व्यञ्जकस्य षट् प्रकाराः । व्यञ्जयस्यापि वस्तुमात्रत्वादलङ्काररूपत्वाच्च(च्च) द्वैविध्यम् । प्रकारषट्कस्य द्वाभ्यां गुणाने द्वादशभेदा भवन्ति ।’ (रु सं. ३१पृः) सम्भवी स्वतः, स्वतःसम्भवेन सम्भवीत्यर्थः । न केवलमिति—उक्तिवैचित्र्यं तावत् सर्वथोपयोगि भवतीति भाव । स चार्थो यथा यथा वर्ण्यते तथा तथा स्वदत इत्यास्तां तावद्वा-(67a)र्णना यावद्वहिरपि पिण्डौचित्येन तत्रसमयोचितत्वेन प्रत्यक्षादिनाऽलोक्यमान । सुतरा सौभाग्यमावहतीति । ‘ननु स्वतःसम्भविप्रसृतयो यदि व्यञ्जकार्थगतत्वेन भेदा उच्यन्ते तत्र केवलयोर्वाच्यलक्ष्ययोरपि भेदत्वेन किमिति न वद्यन्तेऽविशेषात् ? अथ व्यञ्जनोपयोगितया तेषा भेदत्वं तर्हि व्यञ्जनस्योभयत्र दत्तपादत्वाद्वयञ्जयार्थगतत्वेनापि किमिति नाभिधीयन्ते ? उच्यते—निमित्ताभिप्रायेणोक्त्वात् । व्यञ्जकत्वं हि तन्निमित्तम्, न व्यञ्जयत्वम् । तथाहि कश्चिदर्थः कविनिबद्धेन वक्त्रा प्रौढोक्त्या प्रतिपादित इति व्यञ्जको न कविप्रतिपादितो नापि स्वतःसम्भवेन ‘यथा—शिखरिणि क नु नाम किञ्चिरं किमभिधानमसावकरोत्प । तद्विण येत तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावक ॥ (ध्व. आ. १।१६ वृः) इत्यत्र रागित्वमन्तरेण तस्यार्थस्यावचनाहेत्वात् प्रच्छमस्वाभिप्रायख्यापनवैदर्घ्यचादुविरचनात्मकविभावोन्मीलनरूपमर्थान्तरं प्रति व्यञ्जकत्वाभावाच्च ।’’ (रु. सं. ३१-३२ पृः) न हि लोहितबिम्बफलमयं

अत त्वमधन्या, अहन्तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः ।

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नवनशोणितशोणितशोचिः ।

वीरैव्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव

यस्य करे कृपाणः ॥६२॥ (कपिक अ ११३७)

अत्रोपमाऽलङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यत इति वस्तु ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ।

ओषुविद्वुमदलान्यमोचयनिर्दशन् युधि रुषा निजाधरम् ॥६३॥

अत विरोधालङ्कारेणाधरनिर्दशनसमकालमेव शत्रुवो व्यापादिता इति तुल्य-
योगिता, मम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्निर्वर्ततामिति तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा
च । एषूदाहरणेषु स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

बहिरपि सम्भवित्वात् स्वतःसम्भवित्वम्' (रु. सं ३२ पृ) । धन्येत्यादि—वाचा शरार-
स्पर्शनं न विवक्षितमिति शपामीति परस्मैपदम् (पा ११३।२१ वृ.) । 'अत्र
चादुकारवर्णनात् प्रियतमरतोपकमे मध्यादिसमयानुभवमेवावेदयन्ती भवतो प्राज्ञत्वेन धन्याऽहन्तु
नीवीदेश एव जातकरस्पर्शमात्रेण मोहितत्वान्न किञ्चित् स्मरामीत्येतावद्वाच्यं 'न तु त्वं
धन्याऽस्यहमधन्येत्येवंरूपम् । ततश्च वाच्यो व्यतिरेको नाशङ्कनीयः' (अ. स ३२ पृः) ।
दर्पान्धेति—गन्धगजा ये परगजगन्धं न सहन्ते । निघ्नं परतन्त्रम् । [कोपकषायकान्तिः]
कालीकटाक्ष इवेति—उपसंहारकारिण्यत्र काली । अतोत्प्रेक्षा [शङ्का न कार्या] । उत्प्रेक्षा
हि प्रकृतगतत्वेनाप्रकृतवस्तुसम्बन्धहेतुका सम्भावना कथ्यते । सा च न कवेः, तेन शोणत्वा-
ख्यस्य धर्मस्योपमानोपमेयगतत्वेन वस्तुप्रतिवस्तुतयोपनिषद्धन्यनात् । नापि कविवर्णिताना
वीराणाम् । नहि तैः कालीकटाक्षसम्भावनया कृपाणः प्रतिपन्नोऽपि तु कृपाणत्वेन । अथ
व्यलोकीति सम्बन्धबलात् सम्भावना व्यवस्थाप्यते । न, व्यलोकीति सम्बन्धबलान्न सम्भावना-
प्रतीतिरपि तु साहश्यम(मे)व गम्यते, इह शब्दमाहात्म्यात् कटाक्षसद्वरः कृपाणो दृष्ट इति
प्रतीतेः । तस्मादुपमैवेय (68b) नोत्प्रेक्षेति निश्चयः । गाढेति—'अत्र य एवाधरं निर्दशति
स एतोन्मोचयतीति विरुद्धयोः क्रिययोरेककर्तृक्त्वादेकविषयत्वेन विरोधालङ्कारो वाच्यः । स
च स्वतःसम्भवी, शीतोष्णादिवदस्य विरोधस्य बहिरपि सम्भवात् । तुल्ययोगिता ये आयुक्ता
(तत्रायुक्ता), क्रियाभेदात् साम्याभिधानाभावात्—एकत दशनक्रियाऽपरत्र व्यापादन-
क्रियेति क्रियाभेदः । तस्मात् कार्यकारणभूतयोर्व्यापादननिर्दशनक्रिययोः पूर्वपरत्वेन
स्थितयोरप्येककालप्रतीतेरतिशयोङ्किरेवैषेति युक्तम्' (रु. सं. ३३) । यथाकर्तुस्तु विभिन्न-

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसमूर्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ।
स्वस्तापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसंजातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥६४॥

अत वस्तुना येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं
करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु ध्वन्यते ।

केसेसु बलामोडिअ तेण अ समरमिम जअसिरी गहिआ ।
जह कन्दराहि विहुरा तस्स दढं कणठअम्मि संटूठविआ ॥६५॥

(गा स. (१) वे ६७७)

योरपि क्रिययोरेककालत्वे तुल्ययोगितेति मतम्^{३१} । यदि वा दशन व्यापादनरूप [क्षत ततो या व्यथा] तयाऽध्यवसितगताऽतिशयोङ्गिरत्व मूलम्, अधरेण च शत्रूणामोपम्यं गम्यमानमिति तुल्ययोगिता । मम क्षत्येत्युत्प्रेक्षमाणेऽत्व हेतुर्गम्यते । कैलासस्येति । प्रथमं प्रधानम् । अर्थाधिगम इति—कीर्तेगुरुणोदीरणरूपत्वादस्ति तत्वार्थो, न च [स] गजैरधिगम्यते, तिर्यग्रपूत्वात् । अयम्नार्थो न बहि. सम्भवति, कवेश्व प्रोढोङ्गया वक्तुं न वोचित इति तथा व्यवहियते । केसेसु इत्यादि—केशेषु बलात्कारेण तेन समरे जयश्रीगृहीता । यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कराठे

३१ अत ‘न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिते’ति भामहोङ्गप्रकारेण तुल्ययोगितासम्भवो नत्वाधुनिकसम्मटादि-लक्षणेनेति युक्तैव विचिकित्सा प्राकृताना टीकाकृताम् । श्रीधरस्य मूलप्रन्थ-समर्थनार्थं द्वितीयं व्याख्यानं कुशकाशकल्पम् । अर्वाचीनैष्टीकाकृद्धिस्तुल्य-योगितापदस्य यौगिकार्थतया समर्थनप्रयासोऽनुपादेयो ‘रुदेयोगापहारिते’ति न्यायात् । यदत्वं भद्रगोपालेन इत्यलं व्याख्येयग्रन्थपौर्वापर्यव्यलीकोद्घाटनेने’ति सप्रश्रयमालेपसूचनं तत्त्वविधखविरोधिमन्तव्यप्रस्तावने प्रकाशग्रन्थस्य विभिन्ना-करतो वस्तुसमुच्चयनमुदाहरणाना तत्तदग्रन्थतः प्रसङ्गस्य वृत्तिविवरणादेरुप-योगश्च हेतुरिति नास्त्येव संशयलेशोऽपि । आकरास्ते ते सर्वत नाधुनोपलब्धव्याः केवलमनुमितखाभाव्या इत्यलं पञ्चवितेन । एवमप्यग्रे हेत्वलङ्कारपदेन प्राचीनोङ्ग-हेत्वलङ्कारस्य निर्देशो बोध्यः । तत्प्रसङ्गम टीकाकृतो विवरणं ‘हेतुर्वाक्य-पदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृत’मिति लक्षणाकान्तत्वसूचनाय ।

अत केशग्रहणावलोकनोदीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्ती-
त्युत्प्रेक्षा । एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति
काव्यहेतुरलङ्घारः । न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं संभाव्य
तान् कन्दरा न त्यजन्तीत्यपहु तिथ्वा ।

गाढालिङ्गनरहस्यज्ञुभिमि ददेष लहुं समोसरइ ।

माणसिणीण माणो पीलणभीअब्ब हिअआहिं ॥६६॥

(गा. स. (?) वे. ६३८)

अतोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भत इति वस्तु ।

जा ठेरं व हसन्ती कहवअणंबुरुहबद्धविणिवेसा ।

दावेइ भुअणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥६७॥

(गा. स.. (१) वे ६८२)

अतोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणं नवं नवं जगदजडासनस्था निर्मिमीत
इति व्यतिरेकः । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जकः ।

जे लङ्घागिरिमेहलासु खलिआ संभोअखिणोरई-

फारुफुल्फणावलीकवलणे पक्ता दरिहत्तणं ।

ते एहिं मलआनिला विरहिणीणीसाससंसगिणो

जादा झात्ति सिसुत्तणेवि बहला तारुणपुण्णा विअ ॥६८॥

(क. म. ११६)

संस्थापिता ॥ तस्य विधुरा इति सम्बन्ध । अतोत्प्रेक्षाया । समासोऽक्षिमूलमवगन्तव्यम्,
अन्यथा मदनोदीपनस्य (६९३) निर्विषयत्वात् । जअसिरी गहिआ—एतैर्विधुरैर्जयो दृश्य
इति वाक्यार्थः प्रतीयते, तस्य च पलायनहेतुत्वेन प्रतीतेहेतोर्वाक्यपदार्थतेति काव्यलिङ्गता ।
[न] त्यजन्तीत्यपहु तेहैं कराटे संस्थापितेति व्यञ्जकम् । गाढेति—‘गाढालिङ्गनरभसोद्यते
दयिते लघु समपसरति । मनस्तिन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात् ॥ अतालिङ्गन-
मात्रेणापि पीडनस्य सम्भवः, प्रत्यालिङ्गनेन तु सौष्ठवमिति नैतस्य वाच्यसिद्धयज्ञता ।
जा इत्यादि—या ब्रह्माणमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा । दर्शयति भुवन-
मण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी ॥ ठेरं स्थविरमपि । अजडासनस्थेति—‘ब्रह्म-
स्थानाम्बुजस्य जडता व्यक्तैव । अत निर्मातृत्वात्तव गर्वोऽभून्ममापि निर्मातृत्वादिति हसन-
स्योपपत्तेर्हसन्ती’ति वाच्ये समर्थिते गर्वोऽतिरिक्तातिशयत्वाद्यभि-(गम्यमानव्यातरेकाभि)

अत्र निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

सहि विरद्धुण माणस्स मज्जं धीरत्तणेण आसास ।

पिअदसणविहलंक्तण^३खणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअ^४ ॥६९॥

(ग. स. ६३६)

अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना प्रियदर्शनस्य सौभाग्यबलं धैर्येण सोहु न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा च ।

ओळोळु^५करअरअणख्खएहि तुह लोअणेषु मह दिणणं ।

रक्तंसुअ^६ पसाओ कोबेण पुणो इसे ण अक्षमिआ ॥७०॥

(ग. स. (१) वे. ६७१)

अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसीत्युत्तरालङ्कारेण न केवलमार्द-नखशतानि गोपायसि यावत्तेपामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु ।

प्रायेण हसनं योजनीयम् ।' (रु. सं. ३३-३४ पृ.) जे लङ्केल्यादि—‘ये लङ्कागिरिमेखलासु स्खलिता. सम्भोगखिन्नोरगीस्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनात् प्राप्ता दरिद्रत्वम् । त इदानीं मल्यानिला विरहिणीनिःश्वाससंसर्गिणो जाता भगिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्ण इव ॥ अत्र एषाहिं [इ]तीदानीमर्थस्य निर्देशाद् बहिश्वार्थे (श्वास) वाक्यार्थस्यासम्भवाद्वाच्यस्य कविनिवद्ध-(69b) वक्तुप्रौढोङ्किनिष्पन्नत्वं विद्यते ।' (रु. स. ३१ पृ.) वसन्तसमय-वर्णनावस्थाऽरम्भेऽत्र दक्षिणानिलो मन्मथान्नार्थदायित्वेन विरहिणां दीर्घनि.श्वासमयीमवस्थां मूर्च्छादात्री' तनुते । किञ्चोरगोरिव-(खिन्नोरगीस्फार-) फूत्कारविनिर्गततयेत्युत्प्रेक्षाऽपि प्रतीयमाना मन्तव्या । ‘सहीत्यादि—सखि विरच्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम् । प्रियदर्शनविश्वद्वलत्वक्षणे सहसेति तेनापसृतम् ॥ अत्र प्रार्थनारूपाया. क्रियाया [अ-] भावेऽपि मानस्य निष्पन्नत्वात् प्रसादनरूपस्य कार्यस्योत्पत्तो विभावना, तस्याश्च सहसत्ति तेण ओसरिअं इति व्यञ्जक, तेनेति च निर्दिष्टस्य धैर्यस्य विहलत्वेनापसरणेन समर्थितं सौभाग्यफलं हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणं गम्यते । ओळोळेल्यादि—आर्द्धकरजदशनक्षतैर्तत्व-

32 विहलंखलेति मूले पाठो विश्वद्वलक्षणेति तच्छाया चेति रुचकचरणीदासादीनां ग्रन्थेषु दृश्यते । रुचककृतसङ्केतेऽस्मतटिष्पनी द्रष्टव्या ।

33 ‘उल्लोल्ले’ति वेवरसम्पादिते गा. स. पुस्तके पाठः ।

महिलास्सहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।

अणुदिणमणणकम्मा अङ्गं तणुअं वि तणुएइ ॥७१॥ (गा म २।८३)

अत हेत्वलङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्तिः ।
एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यञ्जकः । एवं द्वादशा भेदा ।
शब्दार्थोभयभूरेकः—

यथा—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।

तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥७२॥

अत्रोपमा व्यङ्गया ।

लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्षाशुकं प्रसादं कोपेन पुनरिमे नाकान्ते ॥ रक्षाशुका (रक्षा अशुका) रशमयो रक्तं वस्त्रं [च] । अत्रोत्तरथ्रुतिमालेण प्रशस्योन्नयनादुत्तरालङ्कार । केवलं नेत्रयो कोपेन न रक्त्वमपि तु रक्षाशुकवलादित्यपद्मत्यलङ्कारमचिवेत्तरा लङ्कारेणेति वाच्यम्, ग्रन्थकृता तु तस्यैव सुख्यतयाऽनुरज्ञक्त्वान्निर्देशः कृतः । महिला-सहस्रेत्यादि । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती । अनुदिन-मनन्यकर्मा अङ्गं तनुकमपि तनयति ॥ अत (७०a) महिलासहस्रभरिए इति पदाद्य(र्थ)-रूप एव अमाअंतीत्यत हेतुरिति हेत्वलङ्कारः काव्यलिङ्गम् । इदन्तु वक्तव्य यथाऽत तनूकरणलक्षणस्य कारणस्य सङ्घावेऽपि हृदयवर्तनलक्षणस्य कार्यस्यानुत्पत्तौ विशेषोक्ति प्रतीयते, तथाऽमान्तीव करोतीत्युत्प्रेक्षाऽपि चारुतया प्रतीयत एव, तनूकरणेऽमानस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षणात् । एवज्ञोत्प्रेक्षाध्वनेरपीदमुदाहरणम् । इत्थमर्थशक्तिमूलस्य द्वादशापि भेदा उदाहृताः’ (रु. स. ३६ पृः) ।

अतन्द्रेति निर्मलकर्पूरनिर्मितालङ्कारवती समुत् सहर्षा दीपितकामा तारकाभ्यां कनीनिकाभ्यां तरला श्यामा कान्ता कं वलि (मुनि)-मपि सानन्दं न करोति ; अपि तु [सर्वे] करोत्येवेत्येकोऽर्थः । द्वितीयस्तु श्यामा रात्रिः पूर्णचन्द्रशोभिता समुद्दीपितकामा तारासङ्कुला । अत “श्लिष्टशब्दमाहात्म्याच्छब्दशक्तिमूलत्वम्, तद्वर्जितसाधारणशब्दमाहात्म्यादर्थशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम् । नन्वेवं शब्दशक्तिमूले यान्युदाहरणानि तान्युभय-शक्तिमूलत्वेनाभ्युपगतानि स्यु । अवश्य हि तत्र केनचित् साधारणशब्दप्रयोगेन भवितव्यम् । अथ श्लिष्टशब्दप्रयोगं वक्त्रौचित्यादर्थसाचित्यं वा श्रित्योभयशक्तिमित्युच्यते तर्हि ‘तिरमे’ति ‘पन्थित्र ण एत्येत्युदाहरणद्वये क्रमेण वक्त्रौचित्यं प्रतिपाद्यौचित्यश्चाश्रित्य शब्दशक्त्याऽर्थान्तरस्य

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥४१॥

अस्येति ध्वनेः ।

ननु रसादीनां वहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेदे एको हि गण्यते ।

अनन्तत्वादिति—तथाहि नव रसाः । तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च । संभोगस्यापि परस्परावलोकनालिङ्गनपरिच्छुम्बनादिकुसुमावचयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयषडृतुवर्णनादयो वहवो भेदाः । विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्ताः । तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्रगम् । तत्रापि

(७०६) प्रतीतिरित्युभयशक्तिमूलत्वात् कथं केवल शब्दशक्तिमूलत्वमित्युक्तम् ? ” (रु सं ३६ पृः ८) सत्यं, स्यादेतद् यदेतावन्मात्रमस्य ग्रन्थकर्तुरुभयमूलत्वे निमित्तत्वेनाभिमतं स्यात् । नचैवं, तथाहि यतैकदेशस्था यथोक्तरूपा शब्दशक्तिरेकदेशान्तरस्था च वक्त्रौचित्यादिसहकृताऽर्थशक्तिव्यञ्जयं” प्रति व्याप्रियते तत्रोभयप्राधान्ये सत्युभयशक्तिमूलत्वमित्यस्याभिप्रायो यथा प्रकृतोदाहरणे । अत इहि निशानायिकयोहृदीपनालम्बनविभावयोरौपम्यपर्यन्तप्रतीति श्लिष्टशब्दमाहात्म्यात् । विप्रलब्धस्येयं चिन्तेति सानन्दमित्यादिना जगदपि सानन्दं करोति, न मामेव, तथा करोतीत्यादि स्वाभिप्रायस्याभिव्यक्तिरथेशक्तिमाहात्म्यादिति । नचैत्तिगमे ति ‘पन्थित्र ण एत्थे’त्यादौ च सम्भवति । ‘यतश्चार्धान्तरसंकमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यथेत्यविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ, असंलद्यक्तमव्यञ्जयोऽनन्तभेदोऽप्येकः, क्तमयोतिते तु शब्दशक्तिमूलौ द्वौ, अर्थशक्तिमूला द्वादशा, उभयशक्तिमूल एक ’ (रु. सं. ३६ पृ.) ततः स्पष्टाऽस्याष्टादशप्रकारतेत्याह—भेदा इति । इदंशब्देनोभयत्वपरामर्शोऽसङ्गतिः, अत आह—अस्येति ध्वनेरिति । सूतनिरसनीया-(७१a) माकाङ्गामवतारयति नन्विति । यस्मादसंलद्यक्तमव्यञ्जयोऽनन्तभेदस्तत एक एव गण्यते । आनन्दस्य दिवमात्रमाह—तथाहीति । तत्र रसाना शृङ्गारः सम्भोगविप्रलम्भभेदभाक् प्रत्येकं वाङ्नेपथ्यक्रियाऽत्मकतया षट्प्रकारः । तत्र सम्भोगस्य परस्परावलोकनादयोऽन्तरङ्गा बहिरङ्गास्तु कुसुमावचयादय इति यथाकसंनिर्दिशति । तत्र परस्परदर्शनेन यथा (ध्व. आ ३।४ वृ.) स्मरनवदनदीपूरेणोढा पुनर्गुरुसेतुभिर्यदपि विघृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः । तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रिया ॥ अतोत्कलिकाबाहुल्येन ‘स्मर एव नवो नदीपूरः प्रागृषेण्यप्रवाहः सरभसमेव प्रवृद्धत्वात् (ध्व. आ. लो.) तेनोढा’ अनिर्णत्यं

नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् । तत्रापि देशकालावस्थाऽऽदिभेदा इत्येक-
स्यैव रसस्यानन्त्यं, का गणना त्वन्येषाम् । असंलक्ष्यक्रमत्वं तु सामान्यमाश्रित्य
रसादिध्वनिभेद एक एव गणयते ।

वाक्ये द्वृत्थः—

द्वृत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ।

पदैऽप्यन्ये

कृता. पुनर्गुरुव एव सेतवस्तैर्यद्यपि धृतास्तत्सन्धिधौ लज्जावशान्नियन्विता मन्तोऽपूर्ण-
समागममनोरथा दुःखं तिष्ठन्तीति तदपि प्राणननयन (लक्षण ?)-मात्रजीवितत्वाल्लिखित-
प्रख्यैरङ्गैरुपलक्षिता अनिवार्यप्रसराभिलाषबलान्नयने एव नलिनीनाले ताभ्या परस्परं प्रेमामृत-
रसं पिबन्त्याखादयन्तीति रूपकेनाङ्गत्वेनानुगुरुयेन प्रसाधितः परस्परदर्शनात्मा सम्भोग-
शङ्कारः प्रकाशते । एवमन्येऽपि । उत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वमुत्तममध्यमाधमपाता-
श्रय-(71b) त्वम् । शङ्कार इति नियमादन्यत शङ्कारशब्देन तदाभासो मन्तव्य इत्युक्तमेव ।
मनुष्यपशुपक्षिप्रभूतीना नगरग्रामारण्यसलिलादिसमवेतनाना परस्परमतितरां भेद इति ।
देशभेदः प्रसिद्ध एव । ऋतुभेदादिभ्यो न सलिलादीनामचेतनाना विशेषः, चेतना-
नाश्वैतसुक्यादय इति कालभेदः । बाल्ये नैव प्रमदा शङ्कारस्य विभावः, योवने तु विभाव
एवेत्येवमादिरवस्थाभेदः । विभावानुकल्पे न पुनरनुभावव्यभिचारिणी । प्रकर्षमन्दत्व-
मध्यत्वाद्यवस्थाजनको देशादिभेदः स्थित एव इत्येक एव रसः परिमँख्यातुं न शक्यते किं
पुनरन्य इति । तथाहि हास्यस्यात्मस्थपरस्थभेदवतः [प्रत्येकं] पृथक् पृथक् विकाशिनयनं
स्मितं, किञ्चिलाद्यदशनं हसितं, मधुरस्वनं विहसितं, स्खाङ्गशिरःकम्पनमुपहसितं,
साश्रूपूर्णाक्षमतिहसितमिति षड्भेदा । [इत्थं] द्वादशभेदस्य (प्रभेदे-) ष्वङ्गनेपथ्यवाक्य-
भेदेन षट्क्विशत्प्रकारता । धर्मोपघातार्थापचयशोकसम्भवः करुणालिधा । अङ्गनेपथ्यवाक्य-
भेदाद्वौद्विधिधा । दानधर्मयुद्धभेदाद्वीरस्त्रिप्रकारः । व्याजापराधत्राससम्भवो भयानक-
लिधा । क्षोभणोद्वेगभेदाद्वीभत्सो द्विधा । दिव्यदर्शनहर्षोऽद्विविधादद्वृतोऽपि द्विभेदः ।
शुभसंस्कारजो देवताऽनुप्रहजश्च (72a) शान्तो द्विविध इति भरतमुनिनोदीरिता ये स्वगताः
प्रभेदास्तेषां प्रत्येकं तदाभासादिभेदा एकचत्वारिंशतस्थायिसञ्चारिभावानाश्च स्वरूपभेदाश्वाभास-
शान्त्यादिभेदानाश्च सर्वेषामनन्ताः पूर्ववदुत्तमादिरूपस्खाश्रयापेक्षया देशकालावस्थानभेदाद्वि-

‘अपि’शब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदव्योत्येन व्यङ्गेन वाक्यव्यङ्गाऽपि भारती भासते (ध्व. आ. वृ. ३।१ द) ।

तत्र पदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणानि—

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा ।

अनुकम्पणोऽनुकम्पणश्च स जातः स च जीवति ॥७३॥

अत द्वितीयं मित्रा द्विशब्दा आश्वस्तत्वनियन्त्रणीयत्वस्तेषु पात्रत्वादि-
संक्रमितवाच्याः ।

भावानुभावा निरवधय । तेषामन्योन्यमङ्गाङ्गभावेन सम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे निरवधित्वं स्फुटमित्याह का गणनेति^{३४} । कथं तर्हेकरूपतेत्याह—असंलक्ष्येति ।

उभयशक्तिमूलो वाक्य एव सम्भवतीति तं विहायान्ये सप्तदश प्रकाराः पदवाक्ययोज्ञेया इत्याह पदेऽप्यन्य इति । “ननु काव्यविशेषो ध्वनिः, काव्यश्च न पदमालरूपमपि तु निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिकारि विशिष्टवाक्यप्रभवम्, एवश्च कथं पदप्रकाश्यत्वं वाक्यविशेषरूपस्य ध्वने”-(रु. सं. ३७ पृ) रित्याशङ्का हृष्टान्तमुखेन परिहरति एकावयवेति । तदिह पदेऽपीत्याधारसप्तमी सहकारिताऽऽत्मकनिमित्तत्वाभिप्रायेण मन्तव्या ।

यस्य मित्राणीत्यादि—अत्र नियमेनानुपयोगात्मिकया बाधया बाधितत्वाद्वितीयपद एव लक्षणा, प्रथमे धर्मिण एवाकाङ्क्षतत्वात् । तेन चाक्षस्तादयो ये मित्रादिधर्मा लक्ष्यन्ते

34 अयमेव सर्वत्र ध्वनिकाव्यगणने साधीयान् सिद्धान्तं स्यात् । ध्वन्यालोके न केवल-
मसंलक्ष्यकमव्यङ्गयप्रसङ्गेऽपि तु संलक्ष्यकमव्यङ्गेऽप्ययमेवाश्रितः । दिङ्मालेणैव
मेदास्तत्वोङ्काः, संलक्ष्यकमव्यङ्गयस्य त्रिविधत्वादतिरिक्ता मेदा ‘एको’‘पर’
इत्यादिना विशेषणेन निदिष्टाः । गुणीभूतव्यङ्गरमेदेऽपि स्वल्पतरप्रमेदप्रसरे न
मेदगणनात् पर्यमनुबद्धम् । आनन्दवर्द्धनसमकालिकेन तद्विनाशेशवासिना
गणितिकेन महावीराचार्येण ‘छन्दोऽलङ्कारकाव्येषु तर्कव्याकरणादिषु ।
कलास्थानेषु चान्येषु प्रस्तुतं गणितं परमिति यदभाग्नि तद्विनिमेदप्रदर्शनप्रत्ये-
ऽप्रासङ्गिककल्पं सामान्यत । प्राचीनालङ्कारिकाणां समयविहीर्भूतं चेति न
प्राचीनेष्वप्युद्घटकाव्यालङ्कारव्याखातप्रतीहारेन्दुराजाद्यादेषु प्रसज्यते । इयम्
गणनाव्यसनिता ममटात् प्रागुद्घावितेत्यपि न संशयितः सिद्धान्तः । परमित्यमेव
भ्रमजालविस्तारिण्यत्यवीचीनटीकाग्रन्थेषु धृतान्मार्गात् ग्रन्थोङ्गणनाविसंवाद-
समयाच्च प्रतीयते ।

खलववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणां ।

हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्ज्ञन्ति ॥३४॥

(गा. स. (?) वे. ६७८)

अत्र विमुज्ज्ञन्तीति ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्वूपं स वच क्रमः ।

तदा सुधाऽऽस्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥७५॥

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते । यथा वा—

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते

मानं धत्स्व धृतिं बधान क्रज्जुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना

नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥७६॥ (अ. श)

अत्र भीताननेत्येतेन हि नीचैः शंसनविधानस्य युक्तता गम्यते । भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाहियते ।

तेषां सातिशयत्वाद्यज्ञवत्वम् । खलेत्यादि-(७२b) खलववहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम् । हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति ॥ व्यवसायानामचेतनाना विमोहनकर्तृत्वं योद्यताविरहादनुपपद्यमानमिति विमुज्ज्ञद्वीति पदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं सद्वीराणा निखोद्योगित्वेऽनन्यसामान्यमुत्साहप्रकर्षं प्रकाशयति । यद्यपि विभावादिसंयोगादसनिष्पत्तिरित्युक्तं बहुशस्तथापि ते विभावाद्यो यदा विशिष्टेन केनापि पदेनापर्यमाणे रसचमत्कारकारिणो भवन्ति तदा पदस्यैवासौ महिमेति व्यवहियत इत्यभिप्रेत्यालद्यक्रमो रसादिध्वनिर्यः सोऽपि पदे द्योतके भाति प्रकाशत इति । उदाहरति लावण्यमिल्यादि । समुदायगमिधमन्तरं लावण्यं सौन्दर्यमित्यर्थः । कान्तिरुज्ज्वलता । पृथक्पृथगवयवाश्रितं रामणीयकं रूपम् । तच्छब्दसमानार्थश्वाद.शब्द. । हृदयनिहितार्थस्मरणवशात् प्रत्यक्षभाविता कान्तिं कृतवेयमुक्ति । ये पूर्वं लावण्याद्यो रतिविभावतामालम्बन्ते स्म त एव विप्रयुक्ताः सन्तो विप्रलम्भमुज्जुम्भयन्तीति स्थितम् । तदित्यादिना सर्वनाम्ना लावण्यादिगततत्कालसुलभसंवेद्याव्यपदेश्यानन्तलोकोत्तररूपतास्मरणोदीपनाद्विप्रलम्भः परा काष्ठामानीयत इति तदादिसर्वनामपदानां रसमयत्वं सहृदयाना (७३a) खसवेदनसिद्धं स्फुटमेवेति । न केवलं तदादिसर्वनामपदानामेव रसद्योतकत्वं किन्त्वन्येषामपीत्युदाहरणान्तरं दर्शयति—यथा वेति । मुग्ध इत्यादि । बधान क्रज्जुतामिति ऋत्यकः (पा. ६।१।१२८) इति प्रकृतिभावात् । युक्ततेति भयस्य कृतिमत्वप्रकाशनात् ।

रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिधः ।

भटिति भ्रुकुटिविटद्वितललाटपट्टो विभासि नृप भीम ॥७७॥

अत भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७८॥

काचित् संकेतदायिनमेव मुख्यया वृत्त्या शंसति ।

सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिविस्त्रब्धमत्वागतिः ।

आश्वर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥७९॥

अत वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु 'अधुना' पद्योत्यं व्यञ्जयते ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्वादक्षीणपुण्यचया तथा ॥८०॥³⁵

शब्दशक्तिमूलो द्विविधः । तद्यथा रुधिरेत्यादि—करालो भयानकः । रुचिरो दीप्तः । भीमपदोपस्थापितयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभाव कल्प्यत इति शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यञ्जयोपमाऽलङ्कारः । अत भीषणीयस्येति—कातरत्वासदायिनः । भुक्तिरित्यादि । भुक्ति. कान्तोपभोगोऽपि । मुक्तिरुद्गेगदव्यापारादपि । एकान्तं संकेतस्थानमपि । सतः सुन्दरस्यागम [आगमनं] शोभन आगमश्च । मुख्यया वृत्त्येति—प्रकरणनियन्त्रिताया अभियाया एव व्यञ्जनव्यापारेणोन्मुदणादनयोश्चार्थयोर्वैसाहश्यानोपमेयभाव । अर्थार्थशक्त्युद्भव खत्सम्भवित्रमृतिभेदेन द्वादशप्रकारं पदप्रकाशयो यथा—सायमित्यादि । अभितो बहिरन्तश्च । व्यतिकरः सम्भेदः । अमीलनव्यतिकरं स्पष्टम् । वक्तृप्रतिपाद्यसचिवेनाधुनापदार्थेन प्रागनुभूतावस्थावैलक्षण्यादुक्तरूपं वस्तु योज्यते । खत्सम्भवित्वं चास्य प्रागवदेव । (73b) तदप्राप्तीत्यादि तदित्यनेन कृष्णस्य परामर्शः । अत परमेश्वरवियोगजं हु.खं तदनुध्यानजं सुखम्भ जन्मसहस्रोपभोग्यदुष्कृतसुकृतफलत्वेन सहाभेदेनाध्यवसितमित्यशेषव्यपदाभ्या द्वे अतिशयोक्त्री व्यञ्जयते ।

35 अयमेव प्रकृतः पाठः । क्वचिन्मुद्रितविष्णुपुराणोऽग्रिमस्य श्लोकस्यार्धयोरयथा व्यत्यासो दृश्यते ।

चिन्तयन्ती जगत्सूर्ति परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्रुतसतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥८१॥

(वि. पु ४१३।२१, २२)

अत जन्मसहस्रैरूपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःखचिन्तना-
हादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम् । एवं च 'अशेष' 'चय' पदद्योत्ये अतिशयोक्ती ।
क्षणदाऽसावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् ।

बत वीर तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम् ॥८२॥

अत शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्तत
इति 'सर्व'पदद्योत्यं वस्तु ।

तुह वल्लुहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।

इअ णवबहुआ सोऊण कुणइ वअण महिसंमुहं ॥८३॥

(गा. स (?) वे ६६८)

अत रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतं येन म्लानत्वमिति
'मिलाणा'दिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम् । एषु स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

राईसु चंद्रधवलासु ललितमाप्फालिऊण जो चाबं ।

एकच्छत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विजंभंतो ॥८४॥

(गा. स (१) वे ६६२)

क्षणदेत्यादि—क्षणदा रातिः, अक्षणोऽनुतसवः । यदिवाऽक्षणदाऽनवकाशदा । अवनं
रक्षणहेतुः । अवीना मेषाणामसनं चारणमव्यसनम् । क्षणदा कथमक्षणदेति शब्दशक्तिमूलो
विरोधालङ्कार । अयम् पराङ्मुखे त्वयीत्यादिनोपपादितस्यार्थान्तरन्यासस्या[ङ्गम्] । 'तुहे'-
त्यादि—तव वक्ष्मय गोसम्मि प्रभाते आसीदधरो म्लानकमलदलम् । इति नववधूः श्रुत्वा
करोति वदनं महीसम्मुखम् ॥ महीसम्मुखमवनत लज्येत्यर्थ । अत्ताधरस्य म्लानकमलदलत्वेन
रूपणं, तेनानवरतपरिचुम्बनं प्रतीयते । तत्र मिलाणादिपदेति [पदद्योत्यं] काव्यलिङ्ग
व्यञ्जकस्य हेतोरनेकपदार्थता । कविप्रौढोङ्गनिष्पन्नशरीरो यथा राईस्त्वित्यादि—रातिषु
चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यथापम् । एकच्छत्तमिव करोति भुवनराज्यं विजूम्भमाणः ॥

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चिदपि तदादेश-
पराङ्मुख इति जाग्रद्धिरूपभोगपरैरेव तैर्निशाऽतिवाह्यत इति 'भुअणरञ्ज' पदव्योत्यं
वस्तु प्रकाश्यते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।

दिशि निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥८५

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति 'व्यतिकर'-
पदव्योत्यो विरोधः ।

वारिज्जन्तो वि पुणो संदावकदत्थएण हिअण ।

थणहरवअस्सएण विशुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥८६॥

(गा. स. (?) वे ६६४)

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्पमान एवास्ते
इति 'ण चलइ' पदव्योत्यं वस्तु ।

सो मुद्दसामलं गो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो ।

तीए खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ ॥८७॥

(वि बा. ली. गा. स. (?) वे ६६८)

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुराकर्षणेन तथा केशपाशः स्कन्धयोः प्राप्तो यथा
रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति 'खंधाहि' पदव्योत्या विभावना ।
एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।

तेभ्य इति 'पञ्चमी विभङ्ग' (पा. २।३।४२) इति निर्धारणे पञ्चमी तेषां मध्य इत्यर्थ ।
उपभोगपरैरेवेत्यवधारणेन रत्नमशयनस्यापि प्रवास-(७४१) प्रायविश्लेषात्मकता । आज्ञा-
प्रधानं राज्ञः कर्म राज्यम्, तेन भुवनराज्यपदस्य दोतकता । निशितेत्यादि—अराले
वके वयसि तारुण्यरूपे । सेति द्वक् । 'व्यतिकर' मिश्रीभावमेत्य । अवस्था
अभिलाषचिन्तनाद्याः । वारिज्जन्तो वीत्यादि—वार्यमाणोऽपि पुनः सन्तापकदर्थितेन
हृदयेन । स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥ विशुद्धाभिजना हि परार्थे
जीवितमपि खजन्ति न पुनः स्वर्धमाच्चलन्तीति । सो मुद्देत्यादि—स मुग्धशयामलाङ्गो
धम्मिलकलित्तललितनिजदेह । तस्या स्कन्धेन बलं लब्ध्वा स्मरः सुरतसङ्गरे जयति ॥

णवपुणिमामिअङ्कस्स सुहअ को तं सि भणसु मह सच्च ।

का सोहगसमग्ना पओसरअणि व्व तुह अज्ज ॥८८॥ (ग. स. (?) वे ६८५)

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं न तत इति 'णवे'त्यादि-
'पओसे'त्यादिपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते ।

सहि णवणिहुवणसमरमिम अङ्कबालीसहीए णिविडाए ।

हारो णिवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कहं रमिअं ॥८९॥

(ग. स. (?) वे ६८६)

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमन्यदेव रतमवश्यमभूत्, तत् कथय कीदगिति
व्यतिरेकः 'कहं' पदगम्यः ।

पविसंती घरवारं^{३६} विवलिअवअणा विलोइऊण पहं ।

खंधे घेत्तूण घडं हा हा णटोत्ति रुअसि सहि किन्ति ॥९०॥ (ग. स. वे ६८८)

अत्र हेत्वलङ्कारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं हप्टा यदि तव गन्तुमिच्छसि
तदाऽपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु 'किन्ति'पदद्योत्यम् । यथा वा—

विहलंखलं तुमं सहि दृद्घूण कुडेण तरलतरदिहि ।

वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ॥९१॥

(ग. स. वे. ८८०)

धम्मिल्लः संयत. केशपाशः, स एव स्मर इति रूपकम् । णवेत्यादि—नवपूणिमामृगाङ्कस्य
सुभगः कस्तुमसि भण मम सत्यम् । का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य ॥ नव-
पदेन तरलत्व, पूर्णिमापदेन नायिकाऽन्तरसंर्गः, मृगाङ्कपदेन ख्यातं धुत (धृत) कलङ्कत्वं,
प्रदोषपदेन प्रकृष्टदोषत्वमपि, रजनीपदेन रागित्वमपि । सहीत्यादि—सखि निधुवन-
समरे अङ्कपालीसख्या निबिडया । हारो निवारित एवोच्छ्रीयमाणस्तत कथं रमितम् ॥
अङ्कपाली आलिङ्गनं सैव सखी । निबिडा घनाऽनुरक्ता च । उच्छ्रीयमाणोऽधिकीभवन् ।
(74b) यथाऽय नवोढाया सुरतसङ्गरस्तथा प्रौढयुवतिभिरस्माभिरप्यननुभूतपूर्वे इति
व्यतिरेक । विहलं इत्यादि—विश्वद्वला ताँ सखि हप्टा कुटेन तरलतरदृष्टिम् । द्वार-
भर्षमिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा भिन्नः ॥ कुटो घट., मिषशब्देन च्छलपर्यायेणा-

३६ 'घरदार' इति वेवर-सम्पादिते गा. स. पुस्तके फाठः । गाथेयं श्रीधरधृते मूले
नास्तीति प्रतिभाति ।

अत नदीकूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे पश्चादागतं दृष्ट्वा
पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वं व्याकुलतया त्वया घटः स्फोटित
इति मया चिन्तितं तत् किमिति नाश्वसिषि, तत्समीहितसिद्धये ब्रज, अहं ते
श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपहुत्या वस्तु ।

जोहाइ मधुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा^३सा ।

बुद्धा वि णवोढव्विअ परवहुआ अहह हरह तुह हिअअं ॥९२॥

(ग. स. (१) वे. ६८४)

अत काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधुं त्वमस्मानुज्ञत्वाऽभिलषसीति त्वदीय-
माचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेपः ‘परवहुआ’पदप्रकाश्यः । एषु कविनिबद्ध-
वक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः । वाक्यप्रकाश्ये तु पूर्वमुदाहृतम् । शब्दार्थो-
भयशक्त्युद्भवस्तु पदप्रकाश्यो न भवतीति पञ्चत्रिंशद्द्वेदाः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥४२॥

यथा गृधगोमायुसंवादादौ—

अलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन् गृधगोमायुसंकुले ।

कङ्कालवहले धोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥९३॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्मसुपागत ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदशी ॥९४॥

(म. भा. आ प. १५३ अः)

सत्यत्वप्रतिपादनादपहवनिदेश इत्यपहुतिरलङ्कारः । जोहाइ इत्यादि—ज्योत्स्नया
मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा । वृद्धाऽपि नवोढेव परवधूरह हरति तव हृदयम् ॥
मधुरसो वसन्तानुरागो मदिरा वा, वृद्धत्वेनासम्भाव्यमानसम्भोगत्वादिकं, ततो वृद्धा नवोढायत
इत्यत ज्योत्स्नाऽदिरुपो हेतुरिति काव्यलिङ्गं विवक्षितस्य चाशक्यत्ववचनोयत्यापनाय
कथितसमागमविषयो निषेधः प्रतीयमान इत्याक्षेपः । तदित्थं पदप्रकाशिताः सप्तदश,
वाक्यप्रकाशितास्त्रृष्टादश दर्शिता एवेति पञ्चत्रिंशद्द्वेदाः ।

अथार्थशक्तिमूला ये द्वादशा ते महावाक्येऽपि विलोक्यन्त इत्याह प्रबन्धेऽपीति ।
प्रबन्धो रामायणमहाभारतादिः । तत्र महाभारते यथा अलं स्थित्वेत्यादि । ‘एतेन
संसारमोहान्धतमसमझलोकसमुत्तरणवैराग्यबीजोत्पादनैकरसिकस्य कृष्णद्वैपायनमुनेरप्य-

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् ।

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

वहुविद्वो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥९५॥

अम् कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥९६॥

(म. भा. आ प. १५३ अ)

इति निशि विज़म्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तननिष्टुं च वचनमिति प्रबन्ध एव प्रथते । अन्ये त्वेकादश भेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः, स्वयं तु लक्ष्य^{३४}तोऽनुसर्तव्याः । अपि शब्दात् पदवाक्ययोः ।

मर्थोऽनुमतो नतु ध्वनिकृतं स्वमतिविकल्पनमात्-(ध्व. आ. ३।१५ वृ)^{३५} मत प्रमाणमिति दर्शयति । कालधर्मो मरणम् । ‘गृध्रस्य शवशरीरभक्षणार्थिन शङ्कितप्रत्युज्जीवितप्रत्याशया शवशरीरानुरोधिपुरुषप्रतिमोचनपरमिदं वाक्यं जम्बुकस्यापि निशोदयावधि तिष्ठन्त्वेते ततोऽहं गृध्रादपहत्य भक्षयिष्यामीत्यभिप्रायवत् । आदित्योऽयमित्यादिना व्य[ज्ञकेन] स्वत्-सम्भविना चास्य प्राग्वदेव । अयन्नाभिप्रायोऽर्थशङ्कया व्यज्यमान शान्तरस एव परिनिष्ठां

38 अत ‘लक्षणात्’ इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

39 ‘मनस्तु साधुध्वनिभि पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इवेत्यादि द्वयर्थक-वचनातिकान्तत्वं ध्वनेर्वस्तुतः सन्दर्भमयेष्वेव गरीयसी स्थितिरिति दर्शयितु-मानन्दवर्धनेन रामायणमहाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये ध्वने प्रसिद्धव्यवहारं लक्ष्यता प्रबन्धे तस्य च वैशिष्ट्यं दर्शयता गृध्रगोमायुसंवाद उदाहरणातयोपन्यस्तः । लोचनकृता च स्वविवरणे प्रसङ्गाना श्लोकानामत दर्शितानामभिप्रायव्यक्तिर्मुख्यतो वर्णतः प्रभृति प्रबन्धपर्यन्ते रसादिभ्वनेः प्रतिष्ठया साधु साधिता । तत्वोप-देशपराणां मुनिवर्याणामप्यत तात्पर्यं का कथा कान्तासम्मिततया प्रीतिं वितरतां कवीनामित्याकृतम् । प्रबन्धैकदेशे तस्य भूयान् प्रकाश इति टीकाकृतो-दाहरणावलिः संगृहीता । ‘समयुज्यत भूपति युवेत्यादिदर्शितस्य रघुश्लोकस्या-न्यथा पाठोऽस्माकं परिचितः । स त्वेवम्—अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युजे नोतिविशारदैरज इत्यादि ।

प्राप्नोति ।' (ध्व. आ. लोः १५२ पृः) 'महाभारते हि शान्तस्यैवाङ्गित्वमितरेषां रसानामङ्गत्वमेव, यथा रामायणे करुणस्य प्राधान्यमन्येषान्तु गुणत्वम्' (ध्व. आ. ४५ वृः) अन्ये त्विति— तद्यथा मालतीमाधवे पञ्चमेऽङ्केऽन्योन्यदर्शनानन्तरं मालतीमाधवयोरुक्तिप्रत्युक्तिचेष्टा- प्रबन्धो मालत्याः पित्रोरसम्मत्या स्वदानस्यावश्यकरणीयतामभिव्यनक्ति । यथा तत्वैव तृतीयेऽङ्के लवङ्गिकां प्रति कामन्दक्या उक्ता 'अयि सरले किमत भगवत्या शक्यम् ? प्रभवति प्रायः कुमारीणा जनयिता दैवञ्च । यच्च किल कौशिकी शकुन्तला दुष्यन्तमप्सराः पुरुरवसं चकम इत्याख्यानविद आचक्षते वासवदत्ता च सुजयाय पिता दत्तमप्यात्मानमुदयनाय प्रायच्छदित्यादि तदपि साहसाभासमित्यनुपदेष्टव्यकल्पमित्यनाशास्यम्' इति । (७५b) अताप्यनुपदेश्यताव्याजेनोपदेश्यत्वमेव 'कल्प'पदेन^{४०} दोत्यते । न चोपमा प्रतीयते । यथा च मधुमथनविजयाख्यायां खरडकथायां सन्दानितकविशेषकादिषु । तत्र सन्दानितके यथा जाणांती सा विअडमङ्गिवेभ(?) सिंदूरमङ्गिआ होति । वलपीङ्गिअकुमुद्वंतरुहिरभरिअव्वसअम्बर- हरं ॥ किं अरणं ताण विदाणराण(?) णिच्चलबालवलआसु । बद्धफलव्व दीसइ जस्स जसो समरमीमासु ॥ अत 'बद्धफलव्व' इत्युत्प्रेक्षया रुक्मणीहरण-(पाणि ?) लाभे निष्प्रति- बन्धता भगवतो दोत्यते ।^{४१} एवं विशेषक-कलापक-कुलकादिष्वपि द्रष्टव्यम् । रघुकारकृतौ रघुराघवयोर्वर्णने (दा१६) 'समयुज्यत भूपतिर्युवा सचिवैर्नातिविशारदैरज । अनपायि- पदोपलब्धये रघुराप्तैः समितो विनेतृभिः' ॥ [इत्यादिना] 'इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिबद्ध- प्रसरेषु जाग्रतौ । प्रमितावुदयापवर्गयोरुभयी' सिद्धिमुभाववापतु ॥' (दा२३) इत्यन्तेन तुल्य- योगितया काव्यलिङ्गेन वा व्यतिरिक्त. (रेक. ?) प्रकाशयते । एवञ्च नाटकादिषु विष्कम्भ[क]- प्रस्तावनादिषुक्तिप्रत्युक्तिप्रबन्धेषुन्नेयमिति । तदित्थमर्थशक्तिमूलध्वनेरितरपकारोदाहरणानि शिक्षितलक्षणानां लक्ष्योदीक्षणे नानाप्रबन्धेषु स्वयमेवाविर्भविष्यन्तीत्यतो ग्रन्थकृता न प्रपञ्चितानि ।

४० 'कल्प'पदेनेति शिथिलमभिधानं कल्प(प) प्रत्ययेनेत्यर्थे । अत विपरीतलक्षणा- गर्भव्यज्ञनया विवक्षितार्थप्रतीतिः ।

४१ मधुमथनविजयपरिकथा अवन्यालोके तदुपरि लोचने च परामृष्टा (पृः १४२) हेमचन्द्रेण च काव्यानुशासने तद्विवेके चानूदिता । 'द्वाभ्या क्रियासमाप्तौ सन्दानितकम् । बहूना छन्दसामेकवाक्यत्वे तद्वाक्यानां च समूहावस्थाने परिकथे'ति रुद्रटव्याख्याने नमिसाधुः । श्रीधरोदिष्टमुदाहरणन्तु लोचनकृद्वेमचन्द्रोङ्गृताभ्या- मुदाहरणाभ्यां भिन्नम् । अत तु प्रथमपदे पूर्वार्थे द्वितीयपदे पूर्वपादे च पाठविपर्गासो जातः । स च लिपिकरानवधानताकृतः ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

तत्र प्रकृत्या यथा—

रहुकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।

रुद्धस्स तइअणअणं पव्वर्डपरिचुम्बितं जअइ ॥९७॥

(ग. स. ४१५३ ; व. ल ६०७)

अत्र 'जयती'ति न तु शोभत इत्यादि । समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे
लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टम् । यथा वा—

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया

द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।

तावत् प्रत्युत पाणिसंपुटगलन्नीवीनिबन्धं धृता

धावित्वेव कृतप्रणामकमहो प्रेमणो विचित्रा गतिः ॥९८॥

(क. अ. सू. वृ. ३।२।१५)

अत्र 'पदानी'ति, न तु द्वाराणीति ।

तिङ्गुपोर्यथा—पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाऽङ्गुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।

(७६a) वाचकत्वं ध्वनिव्यवहारे न प्रयोजकं व्यञ्जकत्वेन व्यवस्थापनादिति
पदैकदेशभूतैरपि विशिष्टविभावादिवाच्यार्थसामर्थ्यप्रकाशयानां रसादीना प्रकाशनमित्याह
पदैकदेशेति ।^{४२} अयम् प्रकृतिप्रत्ययात्मकत्वेन द्विधा । तत्र धातुः प्रातिपदिकश्चेति
प्रकृतिरपि द्विधैव । तिङ्गुप्प्रभृतयश्च प्रत्ययभेदा । तत्र तिङ्गुतं व्यञ्जकत्वं यथा
रह इत्यादि । रतिकेलिहृतनिवसनकरकिशलयरुद्धनयनयुगलस्य । रुद्धस्य तृतीयनयनं
पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥ अत शोभते राजत इत्यादिक्रियापदान्तरतिरस्कारेण
जयतेरेव प्रयोग पिधानान्तरातिशयादिना चुम्बनस्य लोकोत्तरप्रकर्षं शङ्कारजीवितभूतं
व्यनक्षि । प्रकृतेर्यथा प्रेयानितीयसुना प्रियत्वमात्रनिरासपरेण काऽपि प्रेमपात्रता योत्यते ।
प्रत्ययस्य यथा—पथि पथीत्यादि । पवमानो वातः, लासको नर्तकः । किरतीति कर्तरि

42 अत च सरस्वतीतीर्थकृतबालानुरक्षन्या प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धकालवचनपुरुषवाक्य-
गतपूर्वनिपातविशेषणविभक्तिद्वितोपसर्गनिपातसर्वनामप्रातिपदिकाव्ययीभावकर्म-
भूताधारादिविशेषा रचनेति सारसंग्रह ।

नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥९६॥

अत्र 'किरती'ति किरणस्य साध्यमानत्वं 'निवृत्ते'ति निवर्तनस्य सिद्धत्वं तिङ्गा सुपा च तत्रापि 'क्त' प्रत्ययेनातीतत्वं दोत्यते । यथा वा—
लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितः
निराहाराः सख्यः सततमरुणोच्छृननयनाः ।⁴³
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्चरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥१००॥ (अ. श.)

अत्र 'लिखन्नि'ति न तु लिखतीति, तथा 'आस्ते' इति न त्वासित इत्यपि तु प्रसादपर्यन्तमास्त इति, 'भूमि'मिति न तु भूमाविति न हि बुद्धिपूर्वकमपरं किञ्चिलिखतीति तिङ्गसुब्बिभक्तीनां व्यङ्गयम् । सम्बन्धस्य यथा—
गामारुहम्मि⁴⁴ गामे वसामि णअरद्विइं ण जाणामि ।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥१०१॥

(गा. स. वे. ७०५)

प्रत्यय इति (76b) साध्यमानत्वं न वाच्यं किन्तु दोत्यम् । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रविहितया प्रथमया तद्रत्नं सिद्धत्वं दोत्यते । निष्ठाप्रत्ययस्य कर्त्तादिकं वाच्यमिति धात्वर्थगतमतीतत्वं व्यङ्गयम् । लिखन्नित्यादि—अरुणं दरधपद्म घोरवटिकाविकाश (निकाशम् ?) उच्छृननयनाः कठिन-कठोरहदयतया निरस्तान्यानुरोधा इत्यर्थ ।—लिखन्नास्त इति लिखनस्योपलक्षणीभावाद-वस्थिता (तया) क(कस्या)न्यपारतन्त्रयं प्रतीयते । सुस्थावस्थे चेतसि बुद्धयः समुन्मिषन्तीति तन्मयीभावेन विगलितसकलकरणपाटवस्य सततान्यस्तविद्याऽननुस्मरणमनुरागोद्देकसूचकम् । गामरुहम्मीत्यादि—ग्रामरुहाऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणा पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि ॥ ग्रामरुहाऽत्यन्तप्रामजाता । या भवामि सा भवामीत्यभिजनादावनादरेण सौभाग्यगर्वाभिमानादिकम् । षष्ठ्याऽनादरो दोत्यते, ता अनादत्य हरामीत्यर्थः । हरणश्च नादानमात्रं किन्तु ग्रामदप्रवणाकिङ्करतापरम् ।

43 'रुदितोच्छूने'ति प्रायिकः पाठः ।

44 'गामारि अभ्मि'इति वेवरसम्पादिते गा. स. पुस्तके पाठान्तरम् । स च पाठः सरखतीतीर्थादिभिर्धृतो विवृतश्च ।

अत्र 'णाअरिआणा'मिति षष्ठ्याः ।

"रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्" (१०२) (म. वी च. २१३१ अ. गद.)
इति कालस्य । एषा हि भग्नमहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्ग-
वस्योक्तिः । वचनस्य यथा—

ताणं गुणग्रहणाणं ताणमुकंठाणं तस्स पेम्मस्स ।
ताणं भणिआणं सुंदर एरिसिअँ जाअमवसाणं ॥१०३॥

(ग. स. वे. ६४०)

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं प्रेमणश्चैकत्वं द्योत्यते । पुरुषब्यत्ययस्य यथा—

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-
प्रेमाण महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-
मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ ॥१०४॥

अत्र प्रहासः । पूर्वनिपातस्य यथा—

येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते सम्मतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्विश्वरैः ।
ये क्षमाशक पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-
स्ते स्युनैँव भवादशास्त्रिजगति द्विलाः पविलाः परम् ॥१०५॥

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते । विभक्तिविशेषस्य यथा—

रमणीय इत्यादि—अत्र वर्तमान एव क्षत्रियकुमार., आसीदित्यस्मिन् पदे
लड्प्रत्ययप्रकाशितो भूतकालस्तस्मिन्नर्मर्षं प्रकाशयति । ताणमित्यादि—तेषा गुण-
ग्रहणाना तासामुत्करणाना तस्य प्रेमण । तेषा भणितानां सुन्दर ईदृशमीर्षितं⁴⁵
वा ज्ञातं (जात)मवसानम् ॥ (७७२) बहुवचनेन गुणग्रहणादीनामनवधिकत्वं,
प्रेमण इत्येकवचनेनोभयचित्तवृत्तेरेकीभाव । रे रे चञ्चलेत्यादि । अत्र प्रहास
इति—'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचन'मिति (पा. १।४।१०६) मन्योपपदे

45 अज्ञान्तरीर्षेति कोष । अन्याऽसङ्काय नायकाय स्वकोयगुणानुरागादीन्
प्रत्यज्ञान्तनिदानेयं तत्कृताऽवज्ञाऽशंसेति भाग्यविपर्ययसूचिका खेदोक्ति-
र्नायिकायाः, अत ईर्षितमित्यनवद्यमेव ।

प्रधनाध्वनि धीरधनुभवनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
 दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥१०६॥
 अत 'दिवसेने'त्यपवर्गतृतीया फलप्राप्ति योत्यति ।
 भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
 हृष्ट्वा हृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।
 साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्
 गाढोत्कण्ठाललितलुलितैऽरङ्गकैस्ताम्यतीति । १०७॥

(मा. मा. ११५)

अत्रानुकम्पावृत्तेः 'क'रूपतद्वितस्य ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यसिद्धनुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥१०८॥

(मा. मा. ११३)

मध्यम पुरुषो मन्यतेश्वोत्तम् । किं मन्यसे विहरिष्यामीत्यर्थ । यैषामित्यादि—
 अल्पाक्षरत्वाद्यस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'पराक्रम'स्य पूर्वनिपातोऽभ्यर्हितताहेतुक इति तस्य
 प्राधान्यम् । प्रधनेत्यादि—प्रधनं संग्रामः । फलप्राप्तौ सत्या क्रियापरिसमाप्तिरपवर्गः ।
 भूयो भूय इत्यादि—सविधनगरीरथ्या भूरिसुमन्द्रासन्नमार्गः । साक्षादित्यनङ्गरूप-
 परिहारेण, नवमिति पावेतीसमाराधितपरमेश्वरप्रसादादाहानन्तरमेव समुत्पन्नम् । गदोप-
 क्रमत्वादस्य शोकस्य (श्लोकस्य) गद्यशोषस्थ [स्थेन] 'यदि'ति पदं सम्बध्यते ; तेन लुलितैः
 सुन्दरैर्लुलितैः साहजिकमवष्टम्भमपहाय म्लानकान्तिकैरभिरङ्गकैरूपलक्षिता सत्यभिखियत इति
 यज्ञवङ्गिकयैव निवेदितमिति तत्र योजना । अङ्गकैरित्यनुकम्पावृत्तिना तद्वित'क'-
 प्रत्ययेनाभिलाषविप्रलम्भप्रभवमङ्गानां रामणीयकानुबन्धि किमपि शोच्यत्वं योत्यते ।
 यद्यपि प्रागप्रयोगात् स्वतन्त्रप्रयोगाभावात् षष्ठ्या अश्रुतेलिङ्गसंख्याविरहाच्च वाचक-
 वैलक्षण्येन योतका निपाता (७७^b) इति प्रादिनिपाताना योतकत्वं वैद्याकरणादिभते
 व्यवस्थितमेव तथापीह व्यङ्गयरसापेक्षया तेषां व्यङ्गकत्वं दर्शयन्नुदाहरति परिच्छेदातीत

अत्र 'प्र'शब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतञ्च गर्वाभिमुखं मनस्तूया किमन्यदेवं निहताञ्च नो द्विष ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान् न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥१०५॥

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य ।

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-

मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।

वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकवाणाहति-

श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्धीर्णः स्वरैः सतभिः ॥११०॥

(रा अ २)

अत्रासाविति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनाम-प्रातिपदिकवचनानां न त्वदिति, न मदिति अपि त्वस्मदित्यस्य सर्वाक्षेपिणः, भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा-संपत्तिसुखेन न त्वभावमुखेनाभिधानस्य ।

इत्यादि—मनसेयत्तया परिच्छेत्तुमशक्य । सकलेत्यादिनाऽभिव्यक्तुमशक्यतोक्ता । तेन 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति (तै. उ. २वः।४,६) दर्शितमिति मिश्रा । एवं पुनः-शब्दोऽत (शब्देनात) द्वितीयवारमात्रं नत्वनागामिनि द्वितीयवारे । गहनो गम्भीरः । जडयति सुखयति तापयति च—यो हि जाज्यमापादयति स कथं तापयतोति विरोधोसस्तु (धाभासस्तु) सौन्दर्येणाप्राप्तिपर्यवसानेन परिहियत इति विरोधालङ्घारः । तदिह 'प्र'शब्देन प्रध्वंसादिक्याप्रसक्तवेन माधवस्य मनसि विवेकलेशस्यापि समूलमुच्छेदान्महामोहार्णवमग्रस्य कोऽप्याभिलाषिकः शङ्खारो व्यज्यते ।

अथ निपातानां व्यञ्जकत्वं दर्शयति—कृतञ्चेत्यादि । कृतमित्यादिना पारतन्त्रय-निरासात् स्वेच्छासंसारित्वं (सञ्चारित्वं), किमन्यदिति लोकोक्तया शतुनिराकरणे सामग्रयन्तरनैरपेद्यं बलवदापादकविरहञ्च कथितः । अस्माकमित्यत्र 'न' इति शतुशून्यस्यापि परदुखदुखितस्य भगवतो जगत्करणकोद्धारणप्रवृत्त्या कारुण्यमुचितविषयमिव प्रतीयते । तमांसीत्यादि निहतत्वादेः स्थानादिवैधम्येणा प्रतिबिम्बनमिति (७८a) दृष्टान्तोऽलङ्घारः, तस्य साधर्मयैधर्मयाभ्यां द्विधा प्रतिपादनात् । तदिह 'कृतं' 'निहता' इति शब्दद्वय-निरन्तरस्थितिना 'च' शब्देन तुल्यकालक्रियायोगात्तुल्ययोगिताद्योतकेन वीररसः प्रकृष्यते । एवम् यद्यपि द्वाभ्या 'च' शब्दाभ्यामत्र तुल्ययोगिता द्योत्यते तथापि द्वितीयस्यान्वाचय-परत्वेनाप्युपपत्ते. प्रथमस्यात् प्राधान्यमित्याह 'च' इति निपातस्येति । यदि वा जातावेक-

तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुभ्रवोः पठत्यग्रे ।

अधिवसति सकलललनामौलिमिथं चकितहरिणचलनयना ॥१११॥

(व्य. विः)

अत्र इमनिज-व्ययीभाव-कर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य, तरुणत्वे इति, धनुषः समीपे इति, मौलौ वसतीति 'त्वा' दिभिस्तुल्य एषां वाचकत्वे^४ अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति ।

वचनं, द्वाभ्यामेव 'च' शब्दाभ्या तत्प्रकाशनात् । 'च' शब्दस्तु सुबन्ततया पदं, तथापि निपातस्य विभक्तेरश्रुतेः पदावयवत्वं, यदि वा प्रकृतिप्रत्ययवत् केवलस्याप्रयोग इति ।

रामोऽसावित्यादि—स्वरैः षड्जादिभिः सप्तभिः । असाविति सर्वेनाम्ना साक्षात् कियमाणतदीयलोकोत्तरस्थिरत्वरम्यत्वसत्यत्वशास्त्रदृष्टिवोचितकारित्वादिरूपप्रसिद्धः प्रकर्षो व्यज्यते । भुवनेष्विति बहुवचनेन त्रिभुवनव्यापित्वं, गुणैरिति प्रातिपदिकमालेण जन्मनस्तदेकप्रवणत्वं, तत्प्राप्ति बहुवचनेन धीरोदात्तत्वनि सामान्यसाहस्रत्वादिविक्रमोचितगुणगणनिधानत्वम्, अस्मदिति बहुवचनेन सर्वाक्षेपिणा न केवल तव, समरावतीर्णराजसकुलस्य सकलस्य, अभाग्यादिति भाग्याभावे वाच्ये यदन्यथासम्पत्तिरखेनाभिधानं (78b) तेन येषामप्यस्मदपक्षपातिना जीवनाहृष्टमवशिष्टं तेषामपि विपर्यस्तमिति ध्वन्यते । तेनैतत्प्रतियोगिभयात् लोक्यविजयोपजातशौर्याभिमानिनोऽस्मद्भूर्व्यथेति प्रकृतपोषकः ।

तरुणिमनीत्यादि—अनुमदनधनुरिति मदनधनुष उपाध्यायस्य समीप इति 'अनुर्यत-समये'ति (पा. २।१।१५) समाप्तः । भ्रुवोरग्रे शिष्यत्व [भूते] प्रत्ययादिभिः समानार्थत्वेऽपी-मनिजादीना स्वरूपस्य व्यञ्जकत्वं सहदयग्राह्यं स्फुटमेव । तथाहीमनिच्चा सौकुमार्यपरेण त्यक्तवाल्यमुद्दिद्यमानरणारणकञ्च वयो व्यन्यते, 'त्व'प्रत्ययेन तु कठोरता । एवमव्ययार्थस्य विशेष्यत्वेऽव्ययीभावस्तेन समाप्ते मदनधनुषो न्यग्रभावः प्रतीयते, ततश्च ततोऽप्यधिकं भ्रूलता (लतया) जगद्रशीकारसाम्राज्यमिति व्यज्यते, वाक्ये तु मदनधनुषः प्राधान्यमिति । उपान्वध्याद्वस (पा. १।४।१८) इति कर्मभूताधारेण सकलरचना (ललना)—मौलिन्यग्रभावनमभिव्याप्यत्वम् प्रतीयते, सप्तम्या त्वाधेयस्यैकदेशवृत्तितेति । तदेतदाह—अस्ति कश्चि-

47 एषां वाचकत्वे इति - 'पञ्चरूपा रसा' इति भामहविवरण उद्दिष्टसुद्धटमतमाक्षिप्तं स्यात् । तच्च काव्यालङ्कारसारसंप्रहोपरि लघुवृत्ताववलोकनीयम् । व्यक्तिविवेक-कृतस्त्वेषां गमकत्वमर्थद्वारकमेव पारम्पर्येण न साक्षादिति तृतीय. पन्था. ।

एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् । वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपण उदाहरित्यते । ‘अपि’शब्दात् प्रबन्धेषु नाटकादिषु । एवं रसादीनां पूर्वगणित-भेदाभ्यां सह षड्भेदाः ।

द्विशेष इति । तथाच ‘अप्रहतपदारब्धचमत्कारित्वं नाम कान्ति’रिति वामनः⁴⁸ (का. अ. सू. वृ. ३।१२५) ।

अभिज्ञिसतया ग्रन्थगौरवं स्यादित्यभिप्रेत्य संज्ञिपति एवमित्युपदर्शितदिग्नुसारेण । तथाहि ‘तटी (79a)तारं ताम्यती’त्यत्र (व. जी. १६७ पृः ; ध्व. आ लो. १६२पृः) तटशब्दे पुंस्त्रुनपुंसकत्वे अनादत्य छोत्वभेव सहदयाः समाश्रयन्ते ‘क्वी[ति] नामापि मधुर’मिति (व. जी. १६७ पृ.) कृत्वा, कमलमिवेत्यादौ वहव्ये कमलायत इत्यादिकञ्च प्रयुज्जते ।

इदानीमुद्देशानुसारेण वर्णरचनाना व्यञ्जकत्वमुदाहर्तुमर्हतीत्यत आह वर्णेति । नाटकादित् नाटकनाटिकाऽदिभिरभिज्ञानशकुन्तलरत्नावलीवासवदत्ता-⁴⁹ प्रभृतिः [परामृष्टः] । अत त्यस-लक्ष्यक्रमो रसादिध्वनि. स्पष्ट एव, साक्षाद्वर्णनिवेदितत्वेन विभावानुभावौचित्यचारुणः कथाशरीर-स्योपनिवध्यमानत्वात् । यत्तु निकृता ‘यत माक्षाद्वर्णनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यः स्वतो रसादिप्रतीतिरव्यवधानेन सोऽलक्ष्यक्रमस्य ध्वनेविषय’ (ध्व.आ वृ.) इत्युक्तं तन्मुनेर्मतस्याननुगुणं, यतो विभाववन्नैव व्यभिचारिण माक्षाच्छब्दप्रतिपाद्या. किन्तु रसवत् स्थायिवच्च विभावादिसंयोगेनैव प्रकाशया भावत्वात्, तदिदमासृष्टेः सहदयैरनुन्मीलितपूर्वैरनर्ध्यनिर्माणे व्यग्रचेतसो ग्रन्थकर्तुर्विस्मृतं ग्रन्थान्तरैकदेशत्वादनवधानवशाच्चास्योद्घोषणमात्मन एव दूषण-मित्युपेक्षणीयमेव ।⁵⁰ प्रबन्धस्य च रसादिव्यञ्जकत्वे पञ्च प्रकारा समाप्नाताः । (ध्व. आ.

48 औजुल्यं कान्तिरिति सूलं...बन्धस्योज्वलत्वं नाम यदसौ कान्तिरिति तदभावे पुराणच्छायेत्युच्यत इति वृत्तिरित्येवं मुद्रितपुस्तकेषु पाठः ।

49 संज्ञया संज्ञिव्यपदेश इति ‘वासवदत्ता’पदेन स्वप्रवासवदत्तनाटकस्य ग्रहणं सम्भवेत् । तथात्वे भासनाटकं टोकाकृत. समये न विरलप्रचारमासीदिति । अथवा लोचनादिग्रन्थतोऽप्रत्यक्षस्तत्परिचयः सूचितः ।

50 लक्षणकृता गुणमाहात्म्यवादिनां प्राचीनानां रसोद्देशसमाहितानां प्राचीनतराणा भरतादीनाम्नान्यैः पारिभाषिकसंज्ञाऽदिभिरूपस्थापितानामनुशासनानि ध्वनितत्व-सोदराणि ध्वनिकल्पायामन्तर्भाव्यानीत्येतत्सूचनाय ध्वन्यालोकतृतीयोद्योतीय-ग्रन्थानुसरणं विपश्चिता ग्रन्थकृताऽत कृतम् । लक्षयितृणामणीयस्यप्यलोक-

३७ वृ.) प्रयमं कथापरीक्षा । तत्वापि कथाऽऽवाप्, सन्विसन्ध्यङ्गठनासौष्ठवेन (७९६) फलपर्यन्तताऽनयनं रसं प्रति जागरणं, तदुचितविभावादिवर्णनेऽलङ्कारै-चित्यमिति [च] । तत्व कथापरीक्षा विभावाद्यौचित्यचारुण. कथाशरीरस्योपनिबन्ध. । तथाहि शङ्कारवर्णनेऽप्सुना तादृशी कथाऽश्रयणीया यस्यामृतुमाल्यादेविभावस्य हर्षप्रीत्यादेः सञ्चारिणः स्फुट एव सङ्घावः । तथेतिहासादिष्वपि कविना प्रबन्धं निबध्नता रसमयेन भवितव्यमिति स्वयं वोत्प्रेक्ष्य रसानुग्रहेन कथोन्नयनं विधेयम् । तद्यथा कालिदासेन रघुवंशोऽजादीनां राजा विवाहवर्णनं नेतिहासनिरूपितम्, यथा वाऽभिज्ञानशकुन्तले दुष्यन्तेनाश्रमे शकुन्तलया सह गान्वर्वविवाहे कृते तस्यामेव सर्गर्भायां गृहागतायां न मयेयं विवाहितेत्यप-हवः कृत इत्यार्थं तथाविवस्य शङ्कारस्य परं भङ्गकारणमिति स्वयमुत्प्रेक्ष्याक्षेयं शाप-विस्मृततद्विवाहादिका रसानुकूल्येन कथा योजिता । यथा वा उर्वशी पुत्रजन्मानन्तरं पश्य त्वं, केनापि कार्यवशेन मम त्वया सह सङ्गमोऽभवदिति पुरुरवसा सह संवादं कृत्वा प्रयातेत्यार्थं, कालिदासेन तु विप्रलम्भशङ्कारस्य परं विरागकारणमित्युत्प्रेक्ष्य विक्रमोर्वश्यामन्यथा कृतेति । एवमन्येष्वपि विरुद्धयोगादसानुकूल्येन कविभिः कथायोजनं कृतमिति दृष्टव्यम् । (८०१) ‘नहि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वहणेन किञ्चित् प्रयोजनम् । इतिहासादेव तत्सिद्धेः’ (ध्व. आ. ३।१४ वृः) । हर-(हरि)विजये तु कान्ताऽनुनयाङ्गत्वेन पारिजातहरणादि निरूपितमेवेति (ध्व. आ. लो. १४८ पृः) कथाऽऽवाप् । तथा नाटकादावाख्यायिकाऽऽहौ सर्गबन्धादौ च मुखप्रतिमुखर्गर्भविमर्घनिर्वहणाख्या अन्वर्थनामान् पञ्च सन्धयः प्रारम्भयत-प्राप्त्याशानियतास्तिफलयोगरूपावस्थापञ्चकसहिता यथायोगमुपक्षेपपरिन्यासादिसन्ध्यङ्ग-परिपूर्णबोजविन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणार्थप्रकृतियुक्ता ये मुनिनोक्तास्तेपा यथावद्घटन-मिति फलपर्यन्तनयनम् । तत्वाधिकारिकस्येतिवृत्तस्य पञ्चसन्धित्वं परिपूर्णमेव कर्तव्यमिति नियम । यथा रत्नावल्यां सचिवायत्तसिङ्गेधीरलितस्य वत्सराजस्य चक्रवर्तित्वादि-फलान्तरानुबन्धकन्यालाभफलोद्देशेन प्रस्तावनोपक्रमो(मो) । एवं सुभद्राहरणजानकी-हरणादिषु तत्व तत्र दृष्टव्यम् । प्रासङ्गिके त्वितिवृत्ते नायं नियमः । तदाह मुनि.—‘प्रासङ्गिके

सामान्यशक्तिरस्त्वेतदूरीकृत्यैव प्रसङ्गा । यदाह ‘वाच्याना वाचकानान्न यदौचित्येन योजनम् । रसादिविषयेणैतत् कर्म मुख्यं महाकवे ॥’ इति, ‘रीतिलक्षण-विधायिनां हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया मनाक् स्फुरितमासीदि’ति च । तदत्त स्फुटतया सप्रदर्शितमिति च रसादितात्पर्येण काव्यनिबन्धनं व्यञ्जनाव्यापारे महत्यास्था चेति युगपदेव निर्बन्धदृढं स्वमतस्थापनम् ।

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

व्याख्याताः ।

तेषां चान्योन्ययोजने ॥४३॥

संकरेण लिखेण संसृष्ट्या चैकरुपया ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशङ्केदा भवन्ति यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता

परार्थत्वान्न ह्येष नियमो भवेद्दिति (ना. श. १६।१६) तथा यथाऽवसरमन्तराऽन्तरा रसस्योदीपनप्रशमने इति रसं प्रति जागरणम् । यथाऽतैवोदीपनम्, “अ अः सो रात्रा उदात्रणो” इति (रता १ अ) सागरिकायाः प्रशमनं, वासवदत्ताया. पलायने (८०६) पुनरुदीपनं, चित्रफलकोल्लेखने प्रशमनं, सुसङ्गताप्रवेश उदीपनमित्यादि । तथा रससमववानेन विभावादिघटनामेव कुर्वन्नान्तरीयकृतया यमासाद्यति कवि. स एव रसमार्गेऽलङ्कारो मत इति रूपकादेरलङ्कारस्य निबन्धोऽतङ्कारौचित्यम् (ध्व. आ. २१६-२० द्र.) यथा—चलापाङ्गा हृष्टि॑ स्पृशसि बहुशो वेष्युमतो॑ रहस्याख्यायीव स्वनमि मृदु कर्णान्तिकचर । कर॑ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधर॑ वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ (अभि. श. १।२०) इयं हि शकुन्तलां प्रति प्रवृद्धाभिलाषस्य दुष्यन्तस्योक्तिः । ‘हे मधुकर किंजातीयेयं शकुन्तलेत्येतत्तत्त्वमन्विष्यमाणा एव वयं हता आयासमालपालीभूताः । त्वमेव कृती यत् कदाऽस्याः कदाच्छेष्टणहेवाकिनी॑ तदसमयोचितवेष्युमतो॑ हृष्टि॑ तुम्बेयं, हठादनिच्छन्त्या अपि रतिसर्वस्वाऽधर॑ पिबेयं, कथमेषाऽस्मद्भिप्रायव्यञ्जकं रहोवचनमाकर्णयेदिति यदस्माकं मनोराज्यपदवीमधिशेते तत्त्वायनसिद्धम् । त्वं हि त्वत्सम्पर्कतासाच्चपलापाङ्गां तदनुभाववेष्युमतो॑ हृष्टिसुतप्लधिया पुनः पुनः स्पृशसि, श्रवणावकाशपर्यन्तत्वाच्च नेत्रयोरुत्पलशङ्काऽनपगमात् कर्णान्तिकगतो मृदु रणसि, त्वदशतभयात् कर॑ व्याधुन्वत्या वदनानिलसौरभाकृष्टो रतिसर्वस्वमधर-(४।a) मपि पिबसीति हक्स्पर्शनाधरस्पर्शनकर्णपिण्डान्तरणरणायितरूपधरस्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः प्रकृतस्याभिलाषशङ्कारस्याङ्गत्वेनानुगुणतां भजमानः स्वयमेवापतित॑ (व. ज. १३पृः ; ध्व. आ. लो. द६ पृः) इति । यमकदुष्करशब्दभङ्गश्लेषादयस्तु सम(रस)धाराऽतिरिक्तशब्दविशेषान्वेषणरूपप्रयत्नान्तरसाध्या इति रसाक्षिप्तस्य कवेर्मूलकृतिकारिणां तेषां निवेशनमनौचित्यम् । ‘यत्तु रसवन्ति कानिचित् कालिदासकृतानि रघुवंशो ऋतुवर्णने यमकानि हश्यन्ते तत्त्वापि रसस्याङ्गता यमकादीना त्वद्वितैवेति’ (ध्व. आ. लो. २१६, २१९) ।

संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकतयैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन सङ्करेण परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया संसृष्टग्रा चेति चतुर्भिर्गुणे ?

वेदखाब्धिविद्यन्द्राः (१०४०४)

शुद्धभेदैः सह

शरेषुयुग्मेन्द्रवः (१०४५५) ॥४४॥

एवमिति पूर्वगणितभेदौ पदवाक्यप्रकाशरूपौ । भेदाभ्यां सहेति—यतश्च पूर्वपरिसंख्याताः पञ्चलिंशदर्थशक्तिमूलाः प्रबन्धमप्यनुबन्धन्तीति ते प्रबन्धप्रकाशकतया साक्षादलक्ष्यक्रमव्यञ्जया अपि पूर्वगणितानुप्रविष्टपदवाक्यप्रकाशरूपावपहाय भेदचतुष्टयपरिपुष्टाः । तदित्थं ध्वनेः प्रकाराः प्रथममेकपञ्चाशत् प्रकाशन्ते । तेषाञ्चान्योन्योजने ‘विन्यस्याधो गुणय’-मित्युपक्रम्य ‘प्रत्युत्पन्नविधाने करणान्येतानि चत्वारी’ति इता एकपञ्चाशता गुणने षड्विश[श]त्येकाधिका (२६०१) जायते । अस्याश्च संशयास्पदत्वादिमयसङ्करतयैकप्रकारसंस्थिरूपैः संयोगभेदैश्चतुर्भिर्गुणन एतावती संख्येत्याह वेदेत्यादि । वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, (४१b) अङ्गिधश्चत्वारः, वियत् शून्यं, चन्द्र एक इति । अङ्गेष्वर्णस्तकल्पनाया वैपरीत्यमिति तथा विन्यासः । अतापि शुद्धभेदैः पञ्चाशता [भेदैरेकपञ्चाशतो] योजने शराः पञ्च, इष्वः पञ्च, युगानि चत्वारि, खं शून्यमिन्दुरेक इत्येवञ्च प्रमेयभेद । [अय] सर्वथा न प्रतिपादितो भवतीति चिन्त्यमेतत्^{५१} । सजातीयभेदैः साकं सङ्कलितोऽङ्गनकमेण त्वमी ध्वनिप्रकारा रसदखशिखिद्माः स्युः (१३२६) । तथाहि सङ्कलितस्य लक्षणं ‘सैकपदाहतपददलमेकादिच्येन भवति सङ्कलितम् ।’ सैकं पदं ५२, तेनाहतं पदं २६५२, तस्य दलम् १३२६ । अथवा ‘पदयुत-पदवर्गदलं सङ्कलितम्’ । तत्र ‘सदशद्विराशी धात’ इत्यादि[ना] पदस्य वर्गः २६०१, समपदेन

५१ टीकाकृता श्रीधरेणात्र प्राचीनानां ज्योतिर्विदां श्रीधराचार्याणां मतमुद्भूतम् । ततु तेषा त्रिशत्याख्यग्रन्थे स्थितमिति सम्भाव्यते । श्रीधराचार्यस्तु प्रामाणिकत्वेन सिद्धान्तशिरोमणौ बीजगणिताद्यशे स्मृता । चण्डीदासः ‘सान्धिविग्रहिको गणनाऽऽदिकं निखिलं’ जानातीत्यतस्तदुक्तिरेव लिख्यत’ इति टीकाकृतोऽस्य प्रामाणिकसङ्गतिमाह । यद्यपि च विश्वनाथादिभि. स एवानुसृतः (प्रत्युत्पन्नं गुणनेन लब्धमिति कृत्वा) तथापि न केवलं श्रेणीबद्धसङ्कलितस्यायं नियमं, सङ्करेण त्रिहपेणोपदिष्टस्य विचारचर्चाचतुरो मिश्रकविधानमपि साधनीयमिति हस्ततरैव संख्याऽऽयातीत्याशयेन ।

तत्र दिङ्गमात्रमुदाहिते—

खणपाहुणित्वा देअर जाआए सुहअ किंपि दे भणिआ ।

रुअइ पडोहरवलहीघरस्मि अणुणिज्जउ बराई ॥१११॥

(ग. स. वे ६६३)

अतानुनयः किमुपभोगलक्षणे॒र्थान्तरे संक्रमितः किमनुरणनन्यायेनोपभोग
एव व्यङ्गरो व्यञ्जक इति सन्देहः ।

स्त्रिघश्यामलकान्तिलिपवियतो वेळद्वलाका धना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

युत. २६५२, तस्य दलं १३२६ इत्याचार्यश्रीधरदर्शनेन सङ्कलितम् । अन्यैरप्युक्त यथा
‘एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाविकं कुरु । तयोरवेन संगुराय-(? समाधेन राम गुराय) मेतत्
सङ्कलितं लब्धु ॥’ एको राशिर्द्विधा ५१,५१ एक एकाविक. सम ५२, अस्यार्थम् २६, एक
पञ्चाशत् षड्विंशत्या हता १३२६, ततः प्रापुद्धक्षिते सङ्करसंश्टिभेदचतुष्टगेन गुराने
वेदखानलसायका ५३०५ (५३०४) ।⁵² अत शुद्धप्रकाराक्षेपे वाणेषुगुणपतिण (५३५५)⁵³ ।

खणेत्यादि । अत कान्चिदुत्सवागता कस्यचिन् सानुरागा स्वसख्यास्तद्भ्रातृजायाया
मुखेन वलभीगृहे दत्त-(८२a) राङ्केता । सा तु सखी ततमागमार्थं भज्ञया देवरस्येदमाह—
क्षणप्राधुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता । रोदिति पडोहरे [पश्चात् स्थिते]
शून्यवलभीगृहे अनुनीयता बराकी ॥ क्षण उत्सवे क्षिप्रत्र प्राहूता निमन्त्रयानीता ।
अतानुनीयतामिति पदमनुनयलक्षणं स्वार्थमत्यजत् किं सम्भोगेनैकान्तोचितेन तोष्यतामित्यर्थ-
न्तरे संक्रमितम्, अथवा॒नुनयलक्षणेत्यादि (अनुरणनन्यायेनेत्यादि) ।

स्त्रिघश्यामलेत्यादि । ‘पयोदसुहृदो मयूराः, कैकाः पद्जसवादिनो

५२ वस्तुतस्त्रृन्ततो विचारे टीकाकृदधिगतमंख्याऽपि न फलतीति विज्ञप्रियार्या
साहित्यदर्पणटीकाया महेश्वरमन्तव्यं सारवदेव मन्यते । यत्तु प्रदीपकृता
काव्यप्रकाशप्रन्थसमुद्धिष्ठसंख्यासंस्थानसमर्थनायां ब्रद्धपरिकरेण दर्पणोक्तितो
मतमेतदीयमनुपादेयमिति दर्पणमालिन्यमुद्धावितं तत्स्यैतदस्थाने पदावानेन
साहसिक्यमेव ।

५३ लीलावत्यां करणसूतं ‘सैकपदमपदार्थमथैकार्धयुति. किल सङ्कलिताख्ये’ति ।
वस्तुतस्तु सहदयहृदयव्यामोहनायेदमिति न गणनातात् पर्यं काऽप्यास्थाऽस्थेया ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥११२॥

(ध. आ. २।१ वृः)

अत्र 'लिप्ते'ति 'पयोदसुहृदा'मिति चात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः । ताभ्यां सह 'रामोऽस्मी'त्यर्थान्तरसंकमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन 'राम'पदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसंकमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः ।

मधुरा. शब्दविशेषाः ।^{५४} एवमेते सौन्दर्यातिशयभाजो वर्षासमयोचिता घना वियोगिदुखावस्थामु(या उ)हीकाः काम सन्तु, रामोऽहं सर्वं सहे, दृढं सातिशयं कठोरहृदयतया । कठोरहृदयत्वज्ञ मेधाद्युद्दीपितसाम्रतिकावस्थासहनापेक्षया, न तु सीतावियोगदुखसहनापेक्षया । अतस्तद्वियोगदुखसहने गुणीभूतव्यज्ञयता नैव । तथाभूतैर्मेघादिभिरेव सौकुमार्यातिशयात् । सीता प्रति निधित् क्लेशातिशय इत्याह वैदेहि तु कथं भविष्यतीति । अतएव भवनमेवास्या असम्भाव्यमिति हृदयनिहिता समरणाशतविकल्प-परम्परया प्रत्यक्षभाविता हृदयविदलनोन्मुखीं सनिवेदसम्भ्रमं तत्समाश्वासनायाह ह हा हा देवि धीरा भवेति (लो द्र.६१-६२पृ) । देवीति युक्तं तव धैर्यमित्यर्थः । तदिह लिप्तशब्दः स्वार्थतिरस्कारेण व्यापित्वप्रकाशनादल्यन्त-(८२b) तिरस्कृतवाच्य । एवं पयोदसुहृद्धब्दः स्वार्थतिरस्कृतेः प्रमादोन्मदिष्णुताऽऽदिप्रकाशनात् स एव । अनयोद्ध परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । यदि वा 'स्त्रिग्ध'शब्दो वृतादिकृतस्नेहरूपार्थतिरस्कारेण नेत्राभिरामत्वाच्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति निग्धलिपयो संसृष्टिः । रामोऽस्मीति रामपदं शियिलित-स्वार्थोपयोगि (ग)तया 'कठोरहृदय'पदसाचिव्येन राज्यम् शवनवाससीताऽपहारादिभिः सामान्यापमानसहत्वशब्दु[त्व]निराकरणात्तु+यमित्या-(ज.ञ्जल्या)व्यर्थान्तरसंकमितवाच्यम् । पूर्वाभ्यामत्यन्ततिरस्कृतवाच्याभ्यामनुग्राह्यानुग्राहकरूपतया सङ्करः । यो लिकेण (योऽत्मैकेन) व्यञ्जकेनानेको ध्वनिः स तृतीयः सङ्करो यथाऽत्रैव 'राम'शब्द एवार्थान्तरसंकमितवाच्यः समुद्दीपनविरोधो (विभावो)-द्वोधितस्य विप्रलम्भस्य व्यञ्जकः । सर्वस्मिन्नेव रसाद्यात्मनि काव्येऽलद्यक्रमव्यज्ञयरूपस्य रसभावतक्षणस्य प्रभेदप्रतीत्यपेक्षयैकव्यञ्जकवाक्यद्वारेण व्यञ्जकत्वं सम्भवत्येव यथाऽत्रैव रसध्वनेर्भाववनेश्वैकेन व्यञ्जकेन व्यञ्जनाद्विप्रलम्भस्य तद्वयभिचारिणश्च निर्वेदशोकावेगात्मनश्वर्णगीयत्वात् । तदेवं ध्वने प्रभेदं प्रति सङ्करसंसृष्टिभ्यां चत्वारो भेदा उदाहृताः ।

एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ॥४॥

एवमन्यदिति—‘यथा ‘न्यक्कारो ह्यमेव मे यदरयः’ (७म उ) इत्यत्र ‘मे’ इति षष्ठ्या प्रकाशितः शत्रुशत्रुमङ्गा (८३a) वलक्षणः सम्बन्धो रावणस्य सर्वकालं नि सप्तत्रया शत्रूणामप्य सहमानस्य त्रैलोक्यविजयोचितशौर्याभिमानव्यज्ञकः । ‘हि’ शब्दो ‘न्यक्कार’ शब्दश्चाश्रुतपूर्वत्वमति-शयश्च व्यनक्तिः । ‘यदि’ त्यनेन शत्रूणामसम्भाव्यमानत्वं व्यज्यते । ‘अरय’ इति बहुवचनं जगति कोऽपि रिपुर्नास्ति न भविष्यति किमुत बहव इति व्यनक्तिः । ‘तापस’ इति तद्वितेन तपश्चर्यामात्रप्रवणतया पौरुषहीनत्वं व्यज्यते । ‘तत्तापि’ शब्देन निपातसमुदायेनात्यन्तासम्भाव्यमानत्वम् । ‘असा’ विति तापसोऽपि न कदाचित् भार्गवप्रायः शत्रूत्वसम्भावनामात्रपादं स्यात् किमर्यं वराक इति रामस्य लाघवातिशयं व्यनक्तिः । मत्कर्तृका यदि जीवनकिया तदा हननकिया तावदनुचिता, तस्यां स च कर्तैति श्रीमदाचार्याः ॥⁵⁵ ‘अपि’ शब्देन मनुष्यमात्रकः ।’ (ध्व. आ. लो. ३।१६ वृः) ‘अलैवे’ ति लङ्काया मदधिष्ठितायामा सुष्टे-रहृष्टपूर्वराज्ञसवधत्वं प्रकाशयति । ‘निहन्ती’ ति वर्तमानकालतया निःशेषेण राज्ञसवधस्य पुनः पुनः सम्पादनमभिव्यज्यते । ‘राज्ञसवल’ मिति कर्मशक्तिरेकस्याऽयत्यन्तमसम्भाव्यमानो मानुषमात्रकृतो वधः किमुत मद्वलस्येति द्योतयति । अन्ये तु ‘जीवती’ ति तिङ्गा प्रकाशितया रामस्य कर्तृशक्त्या येनाधन्येन स्वपौरुषाभावेन राज्ञसाना किञ्चिदपराद्दं स तत्कालमेव स्वसैन्यं कृता- (८३b) न्तदन्ताशनिपूर्ततायाः पावता नीतोऽस्माभिः, तत्तापि वर्तमानकालतयैवमपकारिणो रामस्य तत्कालमेव ज्ञानमात्रमपि जीवितमसम्भाव्यं मयि स्थिते किं पुनरद्यापीति द्योत्यत इत्याहुः । ‘अहो’ इत्यश्रुतपूर्वशत्रुसम्भवाद्यभिचारिविस्मयद्योतकः । ‘रावण’ इति पदं स्वशिरश्छेदपरितोष्टिशशेखरत्वकैला सोन्मूलनक्षमत्वस्वपराक्मोत्कर्षधरीकृतलोक-पालत्वादीनि व्यनक्तिः । स्वमर्थमवज्ञारूपमपरित्यज्य ‘धिक् धिगि’ ति निपातेन शत्रुं जितवानित्याद्यायिकेयमित्युपपदसमासेन सक्रिपा शक्तोऽपि येन तथा निर्जितः स तापस-मात्रेऽप्यकिञ्चित्करः सम्पन्न इति व्यज्यते । प्रशब्देन [प्रकर्षेण] बोधितं विद्यते यस्येति मतुपा क्वतुच्छ्रद्धना च किमस्माकं मध्ये कश्चित्तापसमात्रपराजययोग्यो नैव सम्भावितो युष्माभि-

55 आचार्या इत्यापाततोऽभिनवगुप्तपादानां ग्रहणम् । अन्ये त्वित्युद्देशस्यास्य ध्व. आ. लोचनेऽनुपलम्भात्तदुद्दिष्टानां भट्टतौतपादानामन्येषां वाऽलाभात् केषाञ्चित् प्राचीनतराणां ध्वन्यालोकटीकाकृतां परामर्शः स्यात् ।

यद्यमविद्यमानविरोधोऽकारड एव महता प्रयत्नेन कृतविरोध. कुम्भकर्ण इति प्रकाशयते । ‘खर्गे’त्वादि समासस्य खपौरुषानुस्मरणं प्रति व्यज्ञक्त्वं ‘ग्रामटिके’ति स्वार्थिकेन टिकनाम्ना प्रस्तयेन चाबहुमानास्पदत्वं द्योत्यते । ‘वि’शब्दो लुरठनसाकल्यव्यज्ञकः । ‘वृथे’ति स्वात्म-पोरुषनिन्दाव्यज्ञक । ‘भुजै’रिति बहुवचनेन प्रत्युत भारमात्रमेत इति व्यज्यते । (ध्व. आ. लो. १५३-५४ पृ) तदित्थमेभिः शब्दैरेव गुणीभूत-(४४a) व्यज्ञयविशिष्टैः पदार्थे-विभावादिरूपतयाऽलक्ष्यक्रमव्यज्ञयो रौद्ररस एवानुगृह्यत इत्यनुग्राह्यानुग्राहकमाचेन गुणीभूत-व्यज्ञयसंकीर्णोऽत्र व्यनिः । न च तापसादीना पदाना स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरप्रकाशनादर्थान्तर-संकमितवाच्यत्वमिति ध्वनिमंसुष्ठिर्न तु गुणीभूतव्यज्ञयत्वमित्याशङ्कनीयम्, एषां पदानां विवक्षितवाच्यत्वात् । अर्थान्तरसंकमितवाच्यो हि ध्वनिरविवक्षितवाच्य इति प्रागुक्तम्, तापसादिषु पदेषु व्यज्ञयविशिष्टैः वाच्यं प्रतीयते, न तु व्यज्ञयधर्मान्तरपरिणामम्, अंशेनापि स्वार्थस्यापरित्यागात् । तस्माद्वाक्येऽत्र ध्वनिः, पदानि तु गुणीभूतव्यज्ञयानि । अतएव यथा ध्वने. प्रभेदोत्तराणि (प्रभेदान्तराणि) पदार्थवाक्यार्थात्रयत्वेनाविरोधोनि परस्परसकीर्णत्वा-तथाऽत्रापि पदार्थात्रयत्वे गुणीभूतव्यज्ञयस्य वाक्यार्थात्रयहेतुध्वने. सङ्कीर्णतायामविरोध । किञ्चैकस्य व्यज्ञयस्य गुणप्रधानभावो विरुद्धो न तु व्यज्ञयभेदापेक्षयाऽस्ति विरोध इति । ‘रावणो’पदे तु यो ध्वनिस्तेन रौद्ररसप्राधान्यात् संसृष्टत्वम् । एकव्यज्ञकानुप्रवेशस्तु तैरेव पदैर्गुणीभूतव्यज्ञयस्य प्रधानभूतस्य च रसस्य विभावादिद्वारतयाऽभिव्यज्ञनात् ।

यथा वा—कर्ता यूतच्छलानां जतुमयशरणोदीपन सोऽभिमानो कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयन-पद्मः पारडवा यस्य दासाः । राजा (४४b) दुःशासनादेगुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुपा द्रष्टुमन्यागतौ खः (वे. सं. ४२६) ॥ अत्र ‘कर्ते’त्वादिना छङ्गना परिगृहीतस्यापि धर्मराजराज्यस्याधुनाऽपगमे तावन्मात्रकालिकमृशंसता द्योत्यते । ‘जतु-मये’त्वादिना तथा विश्रवधभ्रातृदाहलक्षणमहापातकनिबन्धनमाततायित्वं व्यज्यते । ‘कृष्णो’त्वादिना तादृशपापकारिणोऽस्य न किञ्चिदप्यपकृतमस्माभिरिति द्योत्यते । ‘सोऽभिमानी’-[ति] क्व सम्प्रत्यभिमानित्वं गतं यत् पलाय्य स्थितमिति प्रकाशयति । ‘पारडवा यस्य दासा’ इति तदीयोद्वेषणानुकारोऽयममर्षातिशयव्यज्ञकः । ‘राजे’ति सम्प्रति तथाविधभ्रातृमित्रसैन्य-परिक्षयेऽपि जीव[न]मात्ररक्षापरायणः शब्दमात्रावशिष्टः संवृत्त इति व्यनक्ति । ‘दुःशासनादे’-रित्यादिना सर्वे ते हता अस्माभिरिति व्यज्यते । ‘अङ्गराजस्य मित्रं’मित्यनेन लोकोत्तर-शौर्यवलौचित्यनिधानभूतो विश्वासैकस्थान जयाशक्तेऽयोऽङ्गाधिपतिः सोऽपि हत इति द्योत्यते । ‘दुर्योधनं’ इति दुर्खेन योधयितुं शक्य इति तथा पलायनेन स्वार्थपरित्यागादुप-हसनीयता द्योतयति । ‘न रुषे’खर्जुनापेक्षया तं प्रत्यसंरम्भव्यक्तिभीमापेक्षया काकुवशात्

कोधा तिशय प्रकाशनम् । तदर्मीभिर्व्यञ्जकैर्व्यभिचारी गर्वः प्रकाश्यते । तेन चार्जुनाश्रयत्वै-
(४५a)न वीरो भीमाश्रयत्वेन रौद्र प्रकृष्यत इति । एवत्र ‘कर्ते’ ल्यादिभिर्व्यञ्जयविशिष्टैः
पदार्थैर्विभावादिरूपस्तथा वाक्यार्थभूतो रसोऽनुगृह्यत इत्यनुप्राण्यानुप्राहक्त्वमावेन
सङ्कीर्णत्वम् । गुणीभूतव्यञ्जयता च सुगमैव, वाक्य(च्य) स्यैव कोधोदीपकत्वात् । एकव्यञ्जकानु-
प्रवेशस्तु पूर्ववदेव । ‘पाराङ्गवा यस्य दासा’ इत्यत्र दासैश्च कृतकृत्यै । स्वाम्यवश्यं द्रष्टव्य
इत्यर्थशक्तिमूलाऽनुरणनरूपताऽपि । उभयतोऽपि च चारुत्वादेकपक्षपरिग्रहे प्रमाणाभाव इति
सन्देहयोगेन सङ्कीर्णत्वम् ।

धनिगुणीभूतव्यञ्जयससुष्ठिर्यथा—तेषा गोपवधूविलाससुहदा राधारहसाक्षिणां क्षेमं
भद्र कलिन्दश्लतनयातीरे लतावेशमनाम् । विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना
ते जाने जरठोभवन्ति विगलनीलत्विप. पल्लवा ॥ (व. आ. वृ २१६ पृः) ‘तेषा’ मिति
येष्वस्माभिः क्रीडितमिति भाव । ‘गोपवधूविलाससुहदा’ मित्यादिना न केवलमस्माकं तानि
रह स्थानानि शङ्कारैकरसस्य हरेरपीति लतागृहस्य सौन्दर्यातिशय प्रकाशाद्वर्णोत्कर्षशोभाऽतिशय-
व्यञ्जकता । ‘जान’ इति तदुपयोगस्मरणव्यञ्जक । ‘विच्छिन्न’ इत्याद्य ‘धुने’ त्यन्तं तथा,
शङ्कारैकरसानस्मान् विहाय सम्प्रत्यन्यो न कथित्वत तथाविध इत्यभिप्रायात् । एतदेव
‘जरठीभवन्ती’ त्य (४५b) नेन व्यज्यते, पल्लवानामन्यस्य तथाऽनुपयोगात् । गोपवधन्त-
र्भावेऽपि राधाया पृथगुपादानं तां प्रति हरेः प्रेमातिशय प्रकाशनार्थम्, अतएव ‘सुहृत्’-
‘साक्षि’ शब्दाभ्या वेशमना चैतन्याध्यारोपेऽपि गोपवधूविलासे सोहार्दं चरन्ति राधाया विलासे
साक्षित्वमाले पादीभवन्ति तानि, तदीयरहस्यदर्शने च मत्कारातिशयेन व्यापारशून्यत्वात् ।
तदिह ‘सुह’ च्छब्दे ‘साक्षि’ शब्दे चाविवक्षितवाच्यो ध्वनि । ‘त’ इति पदेनासाधारणगुणाभि-
व्यक्तावपि न चारुत्वमवलक्ष्यते, वाच्यस्यैव स्मरणस्य प्राधान्येन चारुत्वहेतुत्वात् । एवं
‘जान’ इत्युत्प्रेक्षयमाणानन्तधर्मव्यञ्जकेनापि वाच्यमेवोत्प्रेक्षणस्पं प्रवानीक्रियत् (ध. आ.
लो. २२५ पृः) इति पदद्वयेऽत्र गुणीभूतव्यञ्जयता । तदनयोः परस्परनैरपेक्षयात् संसृष्टत्वम् ॥

इति महासान्धिविप्रहिकश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके चतुर्थ उल्लासः ॥४॥

परिशिष्टम्

श्रीधरटीकामातृकायामनुपलभ्यमानाशे (२५-२७ पृष्ठस्थितमूलोपरि) सरखतीतीर्थ-
कृतबालचित्तानुरज्जितीति. प्रकृतोऽश समुद्दियते यथा—

परमाणुत्वादीनामिति—अथवा विशेषाधानहेतुर्गुण इत्यव्यापकं लक्षणम् ।
‘अणु महदीर्घं’ हस्तंचेति (वै. सू ३।१।११) कणादेन गुणत्वेनाभिमतानामणुत्वादीनां
नित्यत्वेन विशेषाधायकत्वाभावादित्यपरशङ्का । तेषा वस्तुतो गुणत्वाभावान्नाव्यापक-
मित्याह परमाणुत्वादीनामिति । परमाणवादीनामिति पाठे भावप्रधानो निर्देश ।
न चैकत्वाज्ञातेरुपाधित्वमस्तु ? गुणादीनामुपाधित्वे प्रतिवस्तुभिन्नत्वादानन्त्यादिदोष-
सम्भव इत्याशङ्कयाह गुणेति । आश्रयभेदाद्विन्न इव प्रतीयते परमार्थतस्त्वेक एव
शुङ्कादिगुणः सर्ववेत्यर्थः । तदुक्तं ‘कैमैकं’ जातिरप्येका जगत्येक सितो गुण’ इति । एक-
स्योपाधिवशादनेकविधत्वप्रतीतौ दृष्टान्तमाह यथेति । मुकुरो दर्पण । भेदपक्षो(?)
लक्ष्यत इत्यनुष्ठज्यते ।

‘जात्यादि’रित्येतदुपपाद्येदानी ‘जातिरेवे’ति पक्षमुपपादयति—हिमपय इत्यादिना ।
बालशुकायुच्चारणमेदेन भिन्नेषु डित्थशब्देषु डित्थशब्दत्वं सामान्यमस्ति, तदेव पिरडे
आरोपिते स हि डित्थशब्दाभिधेयमित्यर्थः । जातिमाह—प्रतिक्षणमिति प्रतिक्षणं भिन्नेषु
पिरडेषु स्वाभाविकं डित्थत्वं सामान्यमभिधेयमित्यर्थः । एतत्तु वैनाशिकमतानुसारेण,
प्रत्यहं कारणासंप्रवेशान्नास्यन्तरमिति वैशेषिकमतानुसारेण वा जातिरेवेति पक्ष-
मुपसंहरति जातिरिति । न(8b)नु विकल्पन्तराणामपि सत्वात्तानि कुतो नोपन्यस्तानी-
त्यत आह तद्वानिति जातिमान्, ‘जातिव्यक्त्याकृतयस्तु पदार्थं’ इति नैयायिकं [मतम्] ।
अपोह इतरव्यावृत्ति. संकेत इति बौद्धैरुक्त इत्यर्थ । प्रयोजनसङ्घावे गौरवमप्यज्ञीकार्य-
मित्यत आह प्रकृतेति । मतद्रव्ययोरुपन्यासेनैव सकेतितसाकल्यप्रतीतेर्मतान्तरोपन्यासो
व्यर्थं इत्यर्थं ।

वाचकं शब्दमभिधाय लाक्षणिकं विवक्षितं तदुपयुक्तलक्षणालक्षणोपयोगित्वेन
मुख्यार्थमाह स इति । श्लोकस्थस्य स इत्यस्य चार्थमाह स इति । अस्येतीति—अत्र
साक्षात् संकेतितेऽर्थं शब्दस्य व्यापारोऽभिधेत्येतावक्षक्षणम् । मुख्य इति वद्यमाणारोपित-
लक्षणाऽपेक्षयोक्तम्, अन्यथा साक्षात् सङ्केतितेऽर्थं शब्दस्य व्यापारान्तराभावान्मुख्यग्रहणमनर्थकं
स्यात् । लक्षणाया लक्षणमाह मुख्यार्थेति । मुख्यार्थबावयोगभ्यामन्योऽर्थो लक्ष्यते प्रति
पाद्यत इति यत् सा लक्षणेत्येतावक्षक्षणम् । नन्वेवं सति यच्छब्देन लक्ष्यत्वपरामर्श
स्यात्, न ह्येषा लक्षणा । लक्ष्यत्वं लक्ष्यधर्मं लक्षणा तु लक्षकधर्मं इति चेन्न, यच्छब्देन

लक्ष्यत इत्याख्यातार्थगुणीभूतं प्रतिपादनमात्रमेव परामृश्यात् (श्यते) प्रतिप्रादनं तु प्रतिपादकधर्म एव अतो नोक्तदोष । अथवा यत् यतो व्यापारादन्योऽर्थो लक्षणते सा लक्षण । सेति प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गोपादान 'रुदितोऽप्यप्रयोजना' दिति लक्षणाविभागपरम् । रुदिलक्षणा प्रयोजनलक्षणा चेति विभाग । न तु लक्षणाऽन्तर्भूतत्वं तथात्वे एकैकस्यान्तर्भवित्वे व्याप्ति । उभयान्तर्भावत्वेऽसम्भव ।

लक्षणवाक्यमुदाहरणाभीष्टत्वेन व्याकरोति कर्मणीत्यादि । कुशान् लाति आदत्त इति कुशल इति मुख्योऽर्थो निपुणे न सम्भवतीत्याह दर्भग्रहणेति । प्रयोजनलक्षणायामपि मुख्यार्थबाधं दर्शयति गङ्गायां घोष इति । व्याकरोति विवेचकत्वादाविति । रुदिलक्षणाया सामोप्यादिरुदित इत्यस्यार्थप्रसिद्धे प्रसिद्धं प्रयोजनमाह तथेति । येषा पावनत्वादीना तथाऽतिशयेन (9a) न प्रतीतिस्तत्वातिशयेन प्रतिप्रादनरूपारोपिता क्रियेत्येतद्वचाचष्टे स इति । यद्यपि गङ्गाया घोष इत्यत्र गङ्गाशब्देन प्रत्यायितं स्वोत्सीरं लक्ष्यतीत्यर्थव्यापारो लक्षणा न शब्दव्यापारस्तथापि वाच्यधर्मो वाचके शब्दे लक्ष्यत आरोप्यते, अत शब्दो लाक्षणिक इत्यर्थ । आरोपिते हेतुमाह—सान्तराधूर्मनिष्ठ इति । अन्तरं व्यवधान तेन सह वर्तते व्यवहितस्तीरादि स हि मुख्यमव्यवधानात्, अत स्तीरादिविषयो व्यापारो मुख्यार्थगत एव । न तु निवृत्तव्यापारो गङ्गाऽऽदिशब्दगत—शब्देन संभवतीति तत्त्वारोप्यत इत्यर्थ ।

विभागभावाद्रुदिलक्षणामुपेद्य प्रयोजनलक्षणा विभजते स्वसिद्धय इति । प्रयोजनलक्षणा द्विविधा शुद्धा गौणी च । शुद्धोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेति द्विविधोक्ता । स्वसिद्धये पराक्षेप इत्युपादानं परार्थं स्वसमर्पणमिति लक्षणम् । उपादानलक्षणामुदाहरणमुखेण व्याकरोति कुन्ता इति । ततः कारणात् कुन्तानामात्मोपादानेनैव प्रवृत्तत्वादुपादानलक्षणाऽजहत्स्वार्थेत्यर्थ । अत प्रयोजनं बाहुल्यप्रतीतिः, कुन्तिनप्रविशन्तीत्युक्ते कुन्ताना बाहुल्यप्रतीतिर्न स्यात् । केचित्तु गौरनुबन्ध्य इत्यादिकमुपादानलक्षणाया उदाहरणमाहु । तन्मत दूषयितुमनुवदति गौरिति । श्रुति प्रभुसम्मिततया बन्धनस्यावश्यकर्तव्यता दर्शयति । श्रुतीति स्वबन्धनसिद्धर्थं जात्या व्यक्तिरूपं विशेष्यधर्मिणं न गता कुतो विशेषणे जातिरूपे धर्मे क्षीणशक्तिर्वितव्यापारेति परमतमनूद्य तदसङ्गतमिति प्रतिजानीते इतीति । तत्र हेतुमाह—न ह्यत्वेति कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र बाहुल्यप्रतीतिवदत्र किञ्चित् प्रयोजनमस्तीत्यर्थ । तहिं रुदि. स्यात्तत्वाह न वेति ।

ग्रन्थनामसङ्केतः

सङ्केतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
अ को	अमरकोपः	
अ कौ.	अलङ्कारकौस्तुभ	(कविकर्णपूरकृत V.R.S.)
अभि. श	अभिज्ञानशकुन्तलम्	(ईश्वरचन्द्रविद्यासागर सं) संवत् १६२८
अभिः भा	अभिनवभारती	
अ र. आ	अलङ्काररत्नाकर	(पुणा सं)
अ रा	अनर्धराघवम्	
अ वृ. मा.	अभिधावृत्तिमातृका	
अ श.	अमरुशतकम्	
अ श र. स.	,, रसिकसङ्गीवनी	(निर्णयसागर सं)
अ स.	अलङ्कारसर्वस्वम्	(निर्णयसागर २४ सं)
उ कु. स	उद्धटकृतं कुमारसम्भवम्	
उ रा. च.	उत्तररामचरितम्	
ऊ. ह	ऊपाहरणम्	
ऋ. मं.	ऋग्वेदसंहिता	
औ. वि. च.	औचित्यविचारचर्चा	(काव्यमाला १ गु.)
क अ.	कफिराम्युदयम्	(श्रीगौरीशङ्करसम्पादितम्)
क म.	कर्पूरमञ्जरी	
क व स	कवीन्द्रवचनसमुच्चयः=सुभाषितरत्नकोषः (Har. Or. Ser.)	
काद.	कादम्बरी	
का अ सा. सं.	काव्यालङ्कारसारसंग्रहः	
... .ल वृ	लघुवृत्ति.	(प्रतीहारेन्दुराजकृता)
. .. वि	विवृतिः	(वडोदा सं)
का. अ. सू. वृ.	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः	
का आ.	काव्यादर्श	

संक्षेप	प्रन्थनाम्	संस्करणम्
का. क. सा.	कादम्बरीकथासार	(अभिनन्दकृत निर्णयसा. सं०)
का. कौ.	काव्यकौतुकम्	
का. नी. सा.	कामन्दकीयनीतिसार.	(वडोदा सं)
का. प्र. दी.	काव्यप्रकाशदीपिका	(चण्डीदासकृता)
का. मी	काव्यमीमासा	(वडोदा सं')
का. सू.	कामसूतम्	(वात्स्याव्यनकृतम्)
कि. अ.	किरातार्जुनीयम्	
कु. म.	कृष्णीमतम्	(Bib Ind. edn.)
कु. स.	कुमारसम्भवम्	
कु. स सं	कुमारसम्भवसज्जीवनी	
कृ. रा.	कृत्यारावणम्	
कौ. अ. शा	कौटिल्यार्थशास्त्रम्	(Jolly's edn.)
ख. प्र.	दशावतारखरडप्रशस्ति	
ग. व.	गउडवहो	(मुम्बाइ संस्कृत सिरीज सं)
गा. स.	गाहासत्तसई	(निर्णयसागर सं)
गा. स वे	गाहासत्तसई	(वेवरसम्पादिता)
च. आ.	चन्द्रालोकः	(काशी सं)
चा.	चान्द्रव्याकरणम्	
चि. मी.	चित्रमीमासा	
चो. प.	चोरपञ्चाशत्	
छ. रा.	छलितरामम्	
छ. सू.	छन्द-सूतम्	(पिङ्गलकृतम्)
जा. वि.	जाम्बवतीविजयम्	
झ. टी.	झृटीका	
त. वा.	तन्त्रवार्तिकम्	
ता. वत्स.	तापसवत्सराजम्	(यतिराज सं')
तै. उप.	तैत्तिरीयोपनिषत्	
द. चा.	दरिद्रचारुदत्तम्	

संस्कृतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
द. रु.	दशरूपकम्	
द. रु. अ.	दशरूपावलोक.	
दे. श.	देवीशतकम्	(काव्यमाला ६ गु)
ध्व. आ.	ध्वन्यालोकः	
ध्व. आ वृ.	ध्वन्यालोकवृत्ति.	{ (निर्णय सा सं) }
ध्व. आ. लो.	ध्वन्यालोकलोचनम्	
ध्व. आ. लो. अ.	ध्वन्यालोकलोचनाङ्गनम्	(माद्राज सं)
न. सा. च.	नवसाहसाङ्कचरितम्	
ना. आ.	नागानन्दम्	
ना. शा.	नाम्बृशस्त्रिम्	(१-२ अ. वडोदा, २८-३६ अ. निर्णय सा ८)
नी. श.	नीतिशतकम्	
न्या. कु. अ.	न्यायकुसुमाङ्गलिः	
न्या. बि.	न्यायबिन्दुः	
न्या. म.	न्यायमङ्गरी	(काशी सं)
न्या. सू.	न्यायसूत्रम्	
न्या. सू. भा.	न्यायसूत्रवात्स्यायनभाष्यम्	
प. स्त.	पञ्चस्तवी	(काव्यमाला गु ३)
पा.	पाणिनिसूत्रम्	(अष्टाध्यायी)
पा. वा.	पाणिनिसूत्रवार्तिकम्	
पू. मी. सू.	पूर्वमीमांसासूत्राणि	
प्र. वा.	प्रमाणवार्तिकम्	(राहुलसाङ्कृत्यायन सं)
बा. भा.	बालभारतम्	(राजशेखरकृतम्)
बा. रा	बालरामायणम्	
बृ. दे.	बृहदेशी	(अनन्तशयनसं)
भ. का.	भट्टिकाव्यम्	
भ. श.	भज्जटशतकम्	(काव्यमाला गुः ४)
भा. का. अ.	भामहकाव्यालङ्कारः	
भा. वि.	भामहविवरणम्	(का. अ. सा. सं.)

सङ्केतः	अन्थनाम	संस्करणम्
म. ना.	महानाटकम्	
म. भा.	महाभारतम्	(चित्रशाला सं)
म. भाष्य.	महाभाष्यम्	
म. वी. च.	महावीरचरितम्	
मा. मा	मालतीमाधवम्	
मा. सं	माणिक्यचन्द्रकृतसङ्केतः	(आनन्दाश्रम सं)
मी. सू	मीमांसासूलम्	
मृ. श	मृच्छकटिकम्	
मे. दू	मेघदूतम्	
” पू.	,, पूर्वमेघ	
” उ	,, उत्तरमेघ	
यो. सू.	योगसूलम्	(पातञ्जलम्)
यो. सू. भा:	व्यासभाष्यम्	
... त. वै—.	तत्त्ववैशारदो	
र. अ —	रसार्णवालङ्कारः	(I. H. Q. vol. v.)
र. ग.	रसगङ्गाधर	
र. वं.	रधुवंशम्	
रत्ना.	रत्नावली	
रा.	रामायणम्	
रा. अ.	रामाभ्युदयम्	
रा. आ.	राघवानन्दम्	
रा. च.	रामचरितम्	(अभिनन्दकृतम्) (वडोदा सं)
रु. का. अ.	रुद्रटकाव्यालङ्कारः	
„ „ „ न. सा. नमिसाधुटीका		(काव्यमाला सं)
रु. सं.	रुचकृतकाव्यप्रकाशसङ्केतः	(Cal. Or. J).
ल. अ. सू.	लङ्कावतारसूलम्	(तोकिओ सं)
व. जी.	वक्रोक्तिजीवितम्	(द्वितीयसं)
व. ल.	वज्जलगगा	(आसियातिक सोसाइटी सं)

सङ्केत	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
सा. द.	साहित्यदर्पणम्	
सि. हे.	सिद्धहेमचन्द्रम्	
सू. श.	सूर्यशतकम्	(काव्यमाला)
ह. च.	हर्षचरितम्	
ह. प्र.	हरिप्रबोधम्	
ह. व.	हयग्रीववधम्	
ह. वि.	हरविजयम्	
हे. का. अ.	हेमचन्द्रकृतकाव्यानुशासनम्	
... ... वि.	,, काव्यानुशासनविवेकं ।	
उः—उद्धृति, द्र.—द्रष्टव्यम्, श्लो.—श्लोकं ।		

— — —

ERRATA

Page	Line	For	Read
xxxvii	10	several	several
xlii	20	nearer to	nearer to that of
8	(Fn)2	चतुर्थोद्योते	चतुर्थोद्योते
10	21	एवञ्चा	एवञ्च
14	14	प्रधानरूपं	प्रधानभूतं
28	14	चेत्, न	चेत्, न
32	(Fn)4	यथा	यद्वा
37	10	[ ]	( )
40	25	(अ वृ मा)	(अ वृ मा)
58	5	( )	[ ]
59	24	(क्ष्य)	(क्ष्ये)
60	22	वाधितत्वात्	वाधितत्वात्
62	25	०दुन्मज्जनिमज्ज०	०दुन्मज्जनिमज्ज०
63	(Fn)8	वदवे	वदेव
63	(Fn)9	०श्रयनीय	०श्रयणीय
64	14	(उ वा च)	(उ रा च)
64	(Fn)5	(का अ सु वृ)	(का अ सू वृ)
71	15	समानकालता विना	समानकालभाविना
85	15	आक्षिप्तते	आक्षिप्यते
90	7	करित्वादयो	करत्वादयो
105	11	(ह वि)	(हर वि)
132	2	गित्वा	गित्रा
136	20	चारूत्व	चारुत्व